

Роднае слова

2008/2

(242)

ЛЮТЫ

ЗАСНАВАЛЬНИК:
МІНІСТЭРСТВА
АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ
БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
«РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
“РОДНАЕ СЛОВА”»

Часопіс выходзіць
з 1988 года
(у 1988 – 1991,
№№ 1 – 48,
выдаваўся пад назвай
“Беларуская мова
і літаратура ў школе”)

Галоўны рэдактар
кандыдат
філалагічных навук,
дацэнт
Уладзімір КУЛІКОВІЧ

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
доктар філалагічных навук В. Максімовіч (намеснік)
доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
доктар філалагічных навук У. Гніламёдаў
доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
доктар гістарычных навук, доктар архітэктуры А. Лакотка
доктар філалагічных навук А. Ліс
доктар філалагічных навук А. Лукашанец
доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
доктар філалагічных навук І. Казакова

доктар філалагічных навук А. Ненадавец
доктар філалагічных навук В. Новак
доктар мастацтвазнаўства В. Нячай
доктар філалагічных навук В. Рагойша
доктар філалагічных навук І. Роўда
доктар філалагічных навук І. Саверчанка
доктар філалагічных навук В. Старычонок
доктар філалагічных навук М. Тычына
доктар філалагічных навук І. Чарота
доктар філалагічных навук Т. Шамякіна
доктар педагагічных навук М. Яленскі

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
Т. Казакова, В. Карамазяў, У. Каяла, І. Крук,
В. Лемцюгова, І. Лепешаў, А. Лойка,
Е. Лявонава, В. Ляшук, В. Ляшчынская,

А. Макарэвіч, У. Мархель, З. Мельнікава,
П. Міхайлаў, М. Мішчанчук, А. Міхневіч,
М. Мушынінскі, М. Новік, В. Рагаўцоў, В. Русілка,
У. Рынкевіч, У. Сенькавец, А. Солахаў, А. Станкевіч,
П. Сцяцко, Т. Тамашэвіч, Н. Усава, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, М. Жуковіч,
Р. Ільіна, В. Кажура, Л. Лазарчык,

Н. Левічова, З. Падліпская, А. Панфіленка,
Т. Прадзед, А. Тарайковіч, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Віктар Жыбуль (*Літаратура і час*: Літаратура ў кантэксце жыцця, Спадчына, Письменнікі – дзеціям, Імя ў школьнай праграме; *Алімпіяды. Конкурсы. Іспыты*: Водгук на мастацкі твор; *Калі закончыўся ўрок*: Падарожжа ў мінулае),

Эдвард Карбановіч (*Літаратура і час*: Беларуская літаратура ў кантэксце сусветнай, Письменнікі – дзеціям, Настаўнік прапануе; *Будні педагога*: Далучайцеся да Інтэрнету),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: Асобы, Тэорыя сатыры і гумару; *Мовы рысы непаўторныя*: Дыдактычны матэрыял; *Алімпіяды. Конкурсы. Іспыты*: Вуснае выказванне, Песню бярыце з сабою; *Нацыянальная і сусветная культура*: Дыялог з карцінай, Беларускія мудрагелінкі; Крыжаванка, Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён),

намеснік галоўнага рэдактара
адказны сакратар
дзяжурны рэдактар
літаратурны рэдактар
камп'ютэрны набор
камп'ютэрная вёрстка
галоўны бухгалтар
вядучы бухгалтар
загачык рэдакцыі
Фота на 2-й і 3-й старонках вокладкі

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*: У дапамогу настаўніку, Культура мовы, Профільнае навучанне, Мова маёй зямлі, Кладзі слова ў лад, Кірунак сказаў, Да Свята пісьменства і друку, Функцыянальная стылістыка, Настаўнік прапануе, Крытыка і бібліяграфія; *Нацыянальная і сусветная культура*: Пачынальнікі),

Тамара Саўчук (*Літаратура і час*: Педагагічная майстэрня, Малады настаўнік прапануе; *Алімпіяды. Конкурсы. Іспыты*: Рыхтуемца да тэсціравання, Рыхтуемца да алімпіяды, Выхоўваем юных даследчыкаў; *Калі закончыўся ўрок*: Гасцёўня; *Будні педагога*: У Міністэрстве адукацыі),

Мікола Шабовіч (*Калі закончыўся ўрок*: Літаратурны ветразь),

**Людміла Бохан,
Дзмітрый Літвіненка,
Тамара Саўчук,
Алена Высоцкая,
Наталлі Яромленкі, Надзеі Бышкі,
Канстанціна Лісецкага,
Святлана Яфімчык,
Вікторыя Вальковіч,
Галіна Сташэўская,
Надзеі Бышкі.**

Змест

Падпіска – 2008 3

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Дубовіч Аксана. “Нямаш, браткі, большага шчасця... калі чалавек у галаве мае розум і науку”: Асветніцкія ідэі ў публіцыстыцы Кастуся Каліноўскага 5	5
Лаўшук Сцяпан. А ён і сёння яшчэ “модны”: П’еса “Модны шляхцюк” Каруся Каганца 8	8
Запартыка Ганна. Педагагічная дзейнасць Максіма Гарэцкага ў высылцы: Па дакументах асабістага архіва пісьменніка 10	10
Губская Вольга. Творчыя пошукі Максіма Гарэцкага на шляху фарміравання беларускай літаратуры: Апавяданні “Красаваў язмін” Максіма Гарэцкага і “Дом з мезанінам” Антона Чэхава: сугучча і рознагалоссе 12	12
Багдановіч Ірына. “Зіхціш ты, воля, найясней з-за крат”: Развітальны верш-запавет Кастуся Каліноўскага 14	14
Жыбуль Вера. Станіслаў Шушкевіч і руская дзіцячая паэзія 17	17
Шушкевіч Станіслаў. З дзіцячых кніг: Вершы 19	19
Рыбак Алякс. Слова пра сябра: Да 75-годдзя паэта Міхася Шушкевіча 21	21
Шушкевіч Міхась. “Умывай мяне росамі...”: Вершы 22	22
Яфімава Маргарыта. “Баюся жыці без ідэалу...”: Зборнік “Каласкі” Зоські Верас 23	23
Верас Зоська. “Рады мы вясну сустрэць...”: Верш і абразкі 26	26
Згундо Ірына. “Каго любіш? Люблю Беларусь!”: Урок па тэме “Кастусь Каліноўскі”. IX клас 27	27
Хворастава Алена. “Дружба – вялікая сіла!”: Урок па апавяданні Алены Васілевіч “Сябры”. VI клас 30	30

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Мартынкевіч Святлана. Лінгвадыдактычная мадэль камунікатыўнага ядра моўнай асобы школьніка 33	33
Лепешаў Іван. Прыказка і норма 37	37
Садоўская Анжаліка. Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі 42	42
Кісель Таццяна. “Ой, бяда, бяда – у агародзе лебяды”: Назвы пустазелля ў гаворках Брэсцка-Пінскага Палесся 46	46
Каўрус Алякс. Ісці ад жывой мовы: Заўвагі да “Моўнай хвілінкі” 49	49
Важнік Сяргей. Моўны этыкет беларусаў: ветлівыя звароты 50	50
Барысаў: дыдактычны матэрыял 52	52
Старасценка Таццяна. Адказы да практычных заданняў па тэме “Афіцыйна-справавы стыль” 54	54
Пшанічная Ларыса. Прыметнік: 3 паэмы “Новая зямля” Якуба Коласа 55	55
Дораш Наталля. Урок па тэме “Займеннік як часціна мовы”: VI клас 56	56
Пяткевіч Людміла. Знакі прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак: X клас 58	58

АЛІМПІЯДЫ. КОНКУРСЫ. ІСПЫТЫ

Куліковіч Уладзімір. Кантрольныя тэсты для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання ў 2007/2008 навучальным годзе: Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія 60	60
Куліковіч Уладзімір. Матэрыялы для правядзення другога (раённага, гарадскога) этапу алімпіяды па беларускай мове і літаратуры ў 2007/2008 навучальным годзе: X клас 65	65
Прыкладныя тэмы вусных выказванняў для IV (заклучнага) этапу Рэспубліканскай алімпіяды па беларускай мове і літаратуры сярод навучэнцаў агульнаадукацыйных устаноў 69	69
Падпорынава Любоў. Родная мова: Вуснае выказванне 74	74
Гімн алімпіяды. Словы Руцкай А., музыка Петкуна А. 76	76
Рамза Таццяна. Верш “Быць!” Рыгора Барадуліна: Аналіз паэтычнага тэксту 77	77
Былінская Людміла. Фарміраванне даследчых кампетэнцый вучняў 78	78

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ўРОК

Петрачэнка Эла. Слова пра шляхту...: Гістарычны экскурс 83	83
Бацькова Зоя. “Дазволь, жанчына, у ногі пакланіцца...”: Сцэнарый свята, прысвечанага жанчынам 88	88

БУДНІ ПЕДАГОГА

Правілы фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйных установах 94	94
Жуковіч Мікола. Запрашаю да сябе на сайт 106	106

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Прыгодзіч Мікалай, Прыгодзіч Алена. Беларускі Даль: Іван Насовіч – мовазнаўца, этнограф, фалькларыст 107	107
Карамзаў Віктар. Слова Кірылы Тураўскага 109	109
Казаква Ірына. Жанчына ў цэнтры беларускага нацыянальнага космасу 110	110
Авярчук Наталля. Розныя, але падобныя святы – 23 лютага і 8 сакавіка 111	111
Целеш Лявон. Крыжаванка “Кастусь Каліноўскі” 112	112

Крытыка і бібліяграфія. Ляшчынская В. Новая хрэстаматэя па беларускай дыялекталогіі: Пра кнігу “Дыялектная мова Гродзеншчыны” М. Даніловіча, Н. Памецькі (59).	
Паэтычная старонка. Барадулін Р. Быць! (77). Верас З. Сонейка грэе. Думкі. Чараўніца (26). Міклашэвіч Г. “Зашкальвае сэрца ад болю...”: “Хай для цябе я буду сарамліўкай...”: “Мне паветраных замкаў не трэба...”: “Так далікатна-проста...”: “Засні, мой сон, абуджаны трывогай...”: (87). Шушкевіч М. Ты мне вясною прыснілася. Мілавіца. Маці (22). Шушкевіч С. Снежны дзед. Пракалоў камарык ножку. Браты-абібокі. Сарочы церамок. Знатныя лісічкі. Агарод (19).	
Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2008 год: Красавік (22, 26). Аўтарам і падпісчыкам: Патрабаванні да афармлення матэрыялаў (45). Увазе аспірантаў: Інфармацыя Вышэйшай атэстацыйнай камісіі (105).	

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

ПАДПІСКА – 2008

Шаноўныя сябры!

Вось ўжо 20 гадоў часопіс “Роднае слова” вядзе дыялог са сваімі чытачамі канструктыўным шляхам разумення і згоды, яднання духоўных сіл на ніве служэння роднай Беларусі і яе народу.

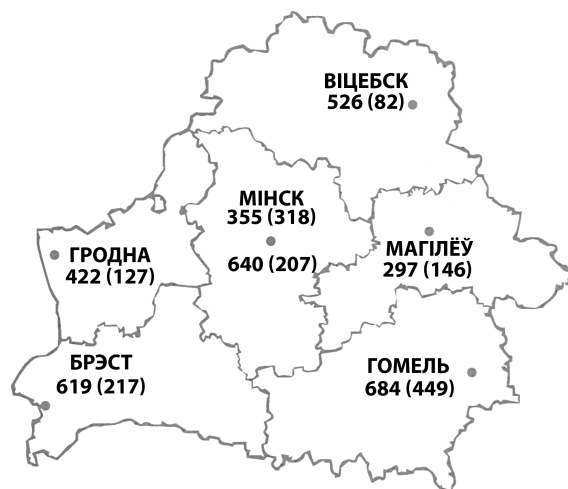
Безумоўна, часопіс і надалей будзе спрыяць павышэнню філалагічнай культуры педагогаў і іх навучэнцаў, выхаванню ў падростаючага пакалення любові і павагі да роднай мовы і літаратуры. Бо гэта выяўляе не толькі ўзровень адносінаў да духоўнай спадчыны народа, але і ўменне суадносіць патрыятычнае і інтэрнацыянальнае ў працэсе выхавання.

Змест часопісных публікацый часта выходзіць за межы патрабаванняў школьнай праграмы, што дапамагае асэнсаванню беларускай мовы і літаратуры ў кантэксце нацыянальнай і сусветнай культуры.

За два дзесяцігоддзі на нашых старонках з’яўляліся не толькі філалагічныя даследаванні, метадычныя матэрыялы і парады да ўрокаў, але і нарысы, прысвечаныя мастакам і кампазітарам, артыкулы пра аднасць літаратуры і мастацтва, матэрыяльную і духоўную культуру беларусаў.

Мы імкнемся да таго, каб часопіс “Роднае слова” стаў своеасаблівай энцыклапедыяй, інтэлектуальнай скарбніцай, запатрабаванай у штодзённай працы педагога і даследчыка.

Паважаныя калегі! Нашы аднадумцы! Мы разам працуем на ніве нацыянальнай культуры. Падтрымайце “Роднае слова” – нязменны флагман філалагічнай і педагогічнай думкі Рэспублікі Беларусь. Падпіска на наш часопіс стане лепшай зарукай поспеху агульнай справы.

Лічбы абазначаюць колькасць падпісчыкаў на першы і шосты месяцы года.

Івацэвічы	51	48	48	1	1	1
Камянец	14	10	10	4	4	4
Кобрын	19	18	18	3	3	3
Лунінец	26	21	19	7	7	7
Ляхавічы	26	7	7	2	2	2
Маларыта	18	16	16	1	1	1
Пінск	73	67	67	40	40	40
Пружаны	24	19	19	4	4	4
Столін	34	31	31	13	13	13

Віцебская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Бешанковічы	9	6	6	0	0	0
Браслаў	24	23	23	0	0	0
Верхнядзвінск	14	9	9	0	0	0
Віцебск	50	47	47	31	31	31
Віцебск (РУПС)	10	7	6	4	4	4
Глыбокае	48	34	34	1	1	1
Гарадок	18	8	8	0	0	0
Докшыцы	17	12	12	2	2	2
Дуброўна	23	22	22	0	0	0
Лепель	12	9	9	2	2	2
Лёзна	5	3	3	3	3	3
Мёры	28	14	14	0	0	0
Наваполацк	27	23	23	10	10	10
Орша	52	49	49	11	11	11
Полацк	44	43	43	13	13	13
Паставы	24	14	14	1	1	1
Расоны	7	6	6	0	0	0
Сянно	21	20	20	0	0	0
Талачын	17	2	2	0	0	0

Вобласць	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Брэсцкая	619	553	550	217	217	217
Віцебская	526	406	405	82	82	82
Гомельская	684	633	631	449	449	449
Гродзенская	422	355	353	128	128	127
Мінск	355	348	347	320	319	318
Мінская	640	555	548	213	212	207
Магілёўская	297	269	268	147	146	146

Брэсцкая вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Баранавічы	92	91	91	76	76	76
Бяроза	26	26	26	4	4	4
Брэст	89	83	83	38	38	38
Ганцавічы	29	27	26	2	2	2
Драгічын	46	42	42	2	2	2
Жабінка	14	14	14	1	1	1
Іванава	38	33	33	19	19	19

Ушачы	14	11	11	1	1	1
Чашнікі	17	13	13	3	3	3
Шаркаўшчына	25	21	21	0	0	0
Шумілін	20	10	10	0	0	0

Гомельская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Брагін	14	14	14	9	9	9
Буда-Кашалёва	36	35	35	24	24	24
Ветка	15	14	14	9	9	9
Гомель	95	93	93	74	74	74
Гомель (РУПС)	29	29	29	25	25	25
Добруш	32	29	29	27	27	27
Ельск	17	13	13	4	4	4
Жыткавічы	15	15	15	5	5	5
Жлобін	47	41	41	30	30	30
Калінкавічы	57	46	46	36	36	36
Карма	9	9	9	6	6	6
Лельчыцы	24	23	23	17	17	17
Лоеў	20	16	16	13	13	13
Мазыр	85	79	78	51	51	51
Нароўля	9	7	7	3	3	3
Акцябрскі	10	9	9	7	7	7
Петрыкаў	20	16	16	6	6	6
Рэчыца	40	39	39	28	28	28
Рагачоў	39	36	36	26	26	26
Светлагорск	32	31	30	21	21	21
Хойнікі	18	18	18	13	13	13
Чачэрсск	21	21	21	15	15	15

Гродзенская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Вялікая Бераставіца	12	12	12	3	3	3
Ваўкавыск	32	28	28	7	7	6
Гродна	45	44	44	33	33	33
Гродна (РУПС)	16	14	13	4	4	4
Дзятлава	34	30	30	1	1	1
Зэльва	7	5	5	0	0	0
Іўе	16	14	14	1	1	1
Карэлічы	21	6	6	2	2	2
Ліда	45	43	43	28	28	28
Масты	17	17	17	12	12	12
Навагрудак	19	15	15	1	1	1
Астравец	21	19	19	2	2	2
Ашмяны	15	14	14	7	7	7
Свіслач	19	3	3	1	1	1
Слонім	33	31	31	5	5	5
Смаргонь	29	24	24	11	11	11
Шчучын	13	12	12	1	1	1

Мінская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Беразіно	21	18	17	3	3	3
Барысаў	59	53	53	27	26	26

Вілейка	43	39	39	5	5	5
Валожын	19	9	9	2	2	2
Дзяржынск	26	25	25	10	10	10
Жодзіна	14	14	14	6	6	6
Клецк	34	29	28	13	13	13
Капыль	31	31	30	24	24	24
Крупкі	13	12	12	8	8	8
Лагойск	13	10	10	5	5	5
Любань	22	19	19	3	3	3
Мар'іна Горка	27	25	24	14	14	9
Мінск (РУПС)	27	27	27	20	20	20
Маладзечна	36	30	30	17	17	17
Мядзел	31	27	27	9	9	9
Нясвіж	20	10	10	1	1	1
Слуцк	29	22	2	9	9	9
Смялявічы	22	21	21	2	2	2
Салігорск	50	44	44	5	5	5
Старыя Дарогі	24	23	22	19	19	19
Стоўбцы	34	29	27	6	6	6
Узда	29	25	25	3	3	3
Чэрвень	16	13	13	2	2	2

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Мінск	355	348	347	320	319	318

Магілёўская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Бялынічы	12	10	10	1	1	1
Бабруйск	48	42	42	22	22	22
Быхаў	8	7	7	0	0	0
Глуск	5	4	4	1	0	0
Горкі	15	14	14	7	7	7
Дрыбін	4	4	4	1	1	1
Кіраўск	18	18	18	9	9	9
Клімавічы	13	6	6	1	1	1
Клічаў	7	6	6	1	1	1
Касцюковічы	8	8	8	0	0	0
Краснаполле	3	3	3	2	2	2
Крычаў	12	12	12	10	10	10
Круглае	7	6	6	4	4	4
Магілёў	40	40	40	34	34	34
Магілёў (РУПС)	18	16	16	16	16	16
Мсціслаўль	12	12	12	10	10	10
Асіповічы	23	21	21	16	16	16
Слаўгарад	11	11	11	2	2	2
Хоцімск	7	5	4	1	1	1
Чавусы	4	3	3	0	0	0
Чэрыкаў	11	11	11	5	5	5
Шклоў	11	10	10	4	4	4

Часопіс “Роднае слова” распаўсюджваецца па падпісцы. Толькі невялікая колькасць яго экзэмпляраў прадаецца ў Мінску ў магазіне “Акадэмнага” (пр-т Незалежнасці, 72, станцыя метро “Акадэмія навук” і ў кніжным кіёску ў галоўным корпусе БДПУ імя Максіма Танка (першы паверх).

Даследчыца літаратуры Аксана Дубовік разгледзела публіцыстыку Кастуся Каліноўскага ў кантэксце светапоглядных тэндэнцый інтэлігенцыі 2-й паловы XIX ст., прааналізавала, якія пытанні ўзнімаў публіцыст у выданнях “Мужыцкай праўды” і ў “Пісьмах з-пад шыбеніцы”, якія бачыў шляхі для свайго народа і краю. Матэрыял можа быць выкарыстаны для падрыхтоўкі да ўрока, прысвечанага вывучэнню творчасці Кастуся Каліноўскага (IX клас).

Асобы

“НЯМАШ, БРАТКІ, БОЛЬШАГА ШЧАСЦЯ... КАЛІ ЧАЛАВЕК У ГАЛАВЕ МАЕ РОЗУМ І НАУКУ”

АСВЕТНІЦКІЯ ІДЭІ Ў ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Дзейнасць і творчасць Кастуся Каліноўскага (2.02.1838, в. Мастоўляны, Беласточчына – 22.03.1864) сталі пераломнай падзеяй у развіцці літаратурна-грамадскага руху на Беларусі XIX ст. Яго публіцыстыка вызначыла новыя каштоўнасці арыенціры ў беларускай літаратуры. У “Мужыцкай праўдзе” і “Пісьмах з-пад шыбеніцы” ўпершыню на агульнаграмадскім узроўні былі ўзняты пытанні аб самастойнасці і самавыяўленні беларускай нацыі, сацыяльных і палітычных правах беларускага народа. Вызначальная і прынцыповая рыса публіцыстыкі К. Каліноўскага – выключная арыентацыя на ніжэйшы клас, галоўны адрасат твораў – селянін.

У беларускай літаратуры зварот да асобы селяніна, яго жыцця, унутранага свету назіраецца ў пачатку XIX ст. і звязаны з эстэтыкай паноўнай у той час на Беларусі эпохі Асветніцтва. Нараджэнне новых ідэйна-мастацкіх прынцыпаў адлюстравання рэчаіснасці, змена ролі і месца асобы ў літаратуры ў многім адбываліся дзякуючы ўплыву асветніцкіх мастацкіх сістэм, асноўнай з якіх быў сентыменталізм. Літаратура сыходзіць з вышыні і пафасу праблем арыстакратыі да паўсядзённасці і побыту простых людзей. Эстэтыка сентыменталізму аказалася блізкай беларускім аўтарам зваротам да жыцця і перажыванняў чалавека ніжэйшага саслоўя, аб’яўленнем асобы як найвышэйшай каштоўнасці. Менавіта на прынцыпах спачування бліжняму і чалавекалюбства заснаваная творчасць такіх беларускіх пісьменнікаў XIX ст., як Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Асветніцка-сентыменталісцкі светапогляд пісьменнікаў прадвызначыў асноўныя кірункі іх творчасці, сярод якіх маральнае выхаванне народа, яго асвета, навучанне дабрадзейнасці і развіццё самапавагі. У пачатку XIX ст. сяляне былі пераважна інертнай масай, далёкімі ад усведамлення сябе паўнаважнымі асобамі, а тым

больш грамадзянамі, не цікавіліся пытаннямі нацыянальнай прыналежнасці, сацыяльным і палітычным становішчам краю. У адносінах да народа беларускія пісьменнікі пачатку XIX ст. выступалі як лекар і духоўны настаўнік, абавязкам лічылі выпраўленне сялянскіх нораваў і выхаванне дабрачыннасцей.

Так, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч лічыў, што асвета павінна ўздзейнічаць на маральныя якасці чалавека, выходзяць яго і такім чынам спрыяць уладкаванню парадку, здараўленню грамадства. Адукацыя ім бачылася як сродак прагрэсіўнага развіцця грамадства. Селянін у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча сацыяльна пасіўны, верна служыць “добраму” пану. Ян Чачот пры дапамозе асветы і выхавання таксама імкнуўся да маральнага развіцця сялян. Ён лічыў важным прывучыць сялян да ахайнасці, беражлівасці, асуджаў п’янства і іншыя сацыяльныя загані. У яго “Сялянскіх песнях з-над Нёмна і Дзвіны” пераважаюць дыдактызм і маралізатарства. Ян Чачот верыў у грамадскі прагрэс шляхам выхавання і адукацыі. Ян Баршчэўскі выступаў за пашырэнне асветы, асуджаў невуцтва і забабоннасць вясковага люду. Такім чынам, беларускія асветнікі першай паловы XIX ст. спачувалі сялянству, змагаліся з невуцтвам, адстойвалі права сялян на лепшае жыццё. Але змагаліся асветніцкімі метадамі, не дапускалі магчымасці сілавога дзеяння.

Уплыў асветніцка-сентыменталісцкага тыпу мыслення адчуваецца таксама і ў творчасці К. Каліноўскага. Асноўныя прынцыпы яго палітычнай ідэалогіі: аб’яўленне роўнасці кожнага чалавека ў грамадстве, адмаўленне саслоўных прывілей шляхты, неабходнасць маральнага і інтэлектуальнага развіцця сялян. Менавіта селянін – цэнтральнае ядро ўсёй яго грамадска-палітычнай сістэмы, эстэтычных поглядаў. Прадстаўніку з народа адводзілася роля галоўнага выканаўцы ідэйнай праграмы К. Каліноўскага. Аднак, у адрозненне ад папярэднікаў-сентыменталістаў, якія верылі ў магчымасці развіцця

грамадства шляхам паступовых эвалюцыйных змен, К. Каліноўскі лічыў адзіным дзейным спосабам грамадскага пераўтварэння ўзброенае паўстанне. У гэтым выяўляецца ўжо зусім не Каліноўскі-асветнік, а Каліноўскі-рэвалюцыянер. Адукацыю і выхаванне сялян К. Каліноўскі ўспрымаў як неабходныя ўмовы грамадскай актыўнасці, палітычнай і нацыянальнай свядомасці.

Каб павесці сялянна за сабой, К. Каліноўскаму неабходна было дабіцца ад яго поўнага даверу, веры ў тое, што прапанаваны шлях з'яўляецца адзіным слухным і прывядзе народ да шчаслівай свабоднай будучыні. На ролю правадыра, асветніка сялян К. Каліноўскі ў “Мужыцкай праўдзе” прапанаваў Яську – гаспадара з-пад Вільні, вобраз якога і быў створаны для наладжвання шчырай, адкрытай, але адначасова сур'ёзнай і пераканальнай размовы з сялянінам. Яська, здавалася б, – такі самы звычайны гаспадар, як і ўсе сяляне, але больш дасведчаны і адукаваны, што дае яму магчымасць вучыць іншых: “Каб расталкаваць людзям, у чом праўда, я пішу пісьмо, а пісаці буду, як Бог і сумленне кажа – вы адно мяне, такога самага мужыка, як і вы, паслухайце добра” [2, № 2, с. 28]. Беларускі сялянін, паводле К. Каліноўскага, вызначаецца розумам і кемлівасцю, ведае, што адбываецца ў свеце і можа выступіць у абарону як сваёй сям'і, так і ўсёй краіны. Бывалы сялянін не хавае ведаў, ён шмат вычытаў “у старых ксёнжках” і цяпер дзеліцца розумам і ведамі з іншымі. Яська-гаспадар увесь час падкрэслівае, што ён разумнейшы, дражніць сялян, дэманструючы сваю інтэлектуальную перавагу. Праз вобраз Яскі-гаспадара аўтар “Мужыцкай праўды” ўздзейнічае на псіхалогію сялянна, абуджае пачуццё гонару і жаданне даказаць, што і ён, мужык, не горшы за іншых.

У “Мужыцкай праўдзе” К. Каліноўскі піша, што мужык ужо адчувае сваю сілу і патэнцыял, але яго трэба разварушыць, падштурхнуць да дзеяння. К. Каліноўскі выказвае думку пра больш высокае прызначэнне сялянна, чым пажыццёвая фізічная катарга на панскай зямлі: “Мінула ўжэ тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, – цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці, і то пісаці такую праўду справядліву, як Бог на небе” [2, № 1, с. 27]. Беларускі сялянін з'яўляецца носбітам адзінай справядлівай ісціны. Мэта аўтара “Мужыцкай праўды” – упэўніць яго ў гэтым і пераўтварыць сялянна з пасіўнага назіральніка ў актыўнага стваральніка будучага грамадства.

Кастусь Каліноўскі выступае ў сваёй публіцыстыцы не толькі як ідэолаг грамадскага руху, які адстойвае права сялянна на асвету, навучанне на роднай мове, сцвярджае роўнасць сялян з іншымі слоўямі і, у шырокім сэнсе, роўнасць беларусаў з іншымі народамі. Публіцыстыцы К. Каліноўскага ўласцівыя выхаваўчая функцыя, намаганне навучыць мужыка жыццёвай праўдзе, выхаваць пачуццё ўласнай годнасці, карыснасці для грамад-

ства. Ацэнка ўсіх сацыяльных і палітычных падзей у “Мужыцкай праўдзе” адбываецца з пункту гледжання народнага разумення справядлівасці і маралі. Асновай сапраўднай маралі К. Каліноўскі прызнае імкненне да народнага дабрабыту, раўнапраўя, барацьбу супраць прыніжэння. Веды пра сялянскае жыццё, дабрабыт, палітыку, эканоміку, гісторыю публіцыст даводзіць на ўзроўні сялянна: “Ронд [урад] гэта заўсім так сама, як чалавек. І як чалавек мае галаву на тое, каб думаць, а рукі і ногі, каб зрабіць так, як задумаў, так ронд мае цара, каб рондзіць, а чыноўнікаў па ўсіх месцах і мястэчках, каб рабілі, як цар захоча. Для таго як галава ў чалавека калі задумае кепскае, то ногі і рукі кепскае зрабяць, так у рондзе, калі цар глуму захоча, то чыноўнікі глуму наробяць” [2, № 4, с. 32 – 33].

Праявай асветніцкага светапогляду К. Каліноўскага можна назваць таксама яго заклік да барацьбы супраць духоўнага і фізічнага прыніжэння. К. Каліноўскі актуалізуе гэтую праблему, узмацняючы сваю думку шэрагам рытарычных пытанняў: “Чы ў нас е справядлівая наука ў школах, што ўчыць жыці без крыўды другога? Чы е праўда і справядлівасць у судзе? Чы можа чалавек быць пэўны, што яго ніхто не скрыўдзіць? Чы ронд маскоўскі думае аб людзях, каб яны маглі жыці шчасліве?” [2, № 4, с. 32]. Публіцыст зыходзіць з асноўнага асветніцкага пастулата, паводле якога на ўсё воля Усявышняга, менавіта Бог, а не чалавек з'яўляецца пунктам адліку ісціны. Роўнасць усіх людзей зыходзіць ад самога Бога, ні цар, ні пан не маюць права парушыць устаноўленае Усявышнім: “Калі Бог стварыў усіх людзей вольнымі і ўсім даў адзінакую душу, так скуль жа гэта ўзялося, што адзін марнуе да і над людзьмі збыткуе, а другі бедны, панишчыну служыць альбо аброкі ў казну плаціць?” [2, № 2, с. 28]. К. Каліноўскі апелюваў да пачуццяў мужыка, імкнуўся да эмацыянальнага ўздзеяння – сялянін павінен успрыняць праблему, узнятыя публіцыстам, як асабістыя. Зачапіўшы за жывое, К. Каліноўскі разлічваў разварушыць мужыка, падштурхнуць яго да дзеяння.

Адно з найбольш вострых пытанняў, узнятых К. Каліноўскім у “Пісьмах з-пад шыбеніцы”, – жорсткая і рэгрэсіўная палітыка царызму ў справе асветы беларускага народа. Як паказвала жыццё, царскаму ўраду зусім нявыгодна вучыць і развіваць свядомасць сялянна: “Найперш, каб не магло вырабляцца сумленне народнае, накасаваў маскаль усе сходы людзей выбарных, усе школы нашы...” [2, с. 41]. К. Каліноўскі даводзіць, што царызм – галоўны вораг асветы, а значыць, дабрабыту народа. Менавіта царскія ўлады забаранялі вучыць па-польску, па-літоўску, па-беларуску. “Маскоўскія” школы ўкараняюцца на тэрыторыі так званага Паўночна-Заходняга краю для русіфікацыі беларусаў і іншых народаў, “каб заўсім перарабіці на маскаля” [2, № 4, с. 32]. Настаўнікі ў такіх школах ашуканцы і махляры, якія “толькі ўмеюць красці, людзей абдзіраці дай служыць за грошы паганаму дзе-

лу на глум народу” [2, с. 43]. Царскаму ўраду публіцыст супрацьпастаўляў справядлівы “ронд”, у якім бачыў ідэал грамадскага і сацыяльнага ўладкавання. Прыкладам такога ідэальнага “ронду” К. Каліноўскі называў той, што быў у часы ВКЛ. Адсюль вынікае ідэя “залатога веку” – К. Каліноўскі бачыў росквіт там, дзе ён сапраўды быў, палемічна супрацьпастаўляючы яго рэчаіснасці: “*Быў то калісьці народ наш вольны і багаты. Не помняць гэтага нашыя бацькі і дзяды, но я вычытаў у старых ксёнжках, што так калісьці бывала. Паничыны тагды ніякай не было. І няма чаго таму дзіваваціся, бо было лесу шмат, поля колька хочаш, а людзей то мала, так нашто ж служыць паничыну за зямлю, калі кожны мог лесу выцерабіць, хату сабе паставіць і меці сваё поле. <...> Но калі Маскаль з Немцам хітрасцёю нас падбіў і пайшоў ронд маскоўскі, так і ўсё зрабілася па-чартоўску*” [2, № 2, с. 28 – 29].

Палымяны публіцыст прапануе сялянину ідэальную формулу дасягнення шчаслівай будучыні. Каб самім кіраваць сваім жыццём, працаваць на сябе і не залежаць ад паноў і чыноўнікаў, сяляне павінны ўключыцца ў грамадскія падзеі. Зыходным пунктам гэтага, лічыць К. Каліноўскі, стане набыццё элементарных сацыяльных, грамадскіх, сельскагаспадарчых, агульных жыццёвых ведаў як асновы для далейшага руху, паколькі менавіта асветы ў шырокім сэнсе напрумую звязана з грамадзянскай актыўнасцю народа. Гэта першы істотны крок, які папярэднічае актыўнай барацьбе за маральнае і фізічнае разняволенне. Адукаваны сялянін, як Яська-гаспадар, зможа сам зразумець “*дзе сіла і праўда*”, адстаяць правы. Зыходзячы з ідэйнай пазіцыі К. Каліноўскага, веды стануць для сялянна сілай, якая дапаможа яму ўсвядоміць сябе паўнапраўнай адзінкай грамадства. У апошнім звароце да народа К. Каліноўскі піша: “*Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і науку. Тагды ён толькі магчыме жыці ў багацтве, па праўдзе, тагды ён толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, калі збагаціць наукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць*” [2, с. 46]. У гэтым звароце чуецца голас сапраўднага асветніка. Толькі дасведчаны, разумны чалавек, які ўсведамляе сваю сілу і розум, лічыць К. Каліноўскі, здольны супраціўляцца знешнім абставінам, змагацца за незалежнасць і дабрабыт, разлічваць на павагу і прызнанне сваёй ролі ў грамадстве.

Адукацыяю народа і навуку К. Каліноўскі звязвае з паняццямі вольнасці і справядлівасці. І калі ў “Мужыцкай праўдзе” публіцыст хоць і закранае тэмы прыгнёту і вольнасці, беднасці і дабрабыту, невуцтва і асветы, але не гаворыць аб прамых сувязях паміж гэтымі паняццямі, то ў “Пісьмах з-пад шыбеніцы” ён знарок акцэнтую на гэтым увагу, падкрэслівае, што толькі вызваленне з-пад улады царызму забяспечыць беларускаму народу свабоднае прагрэсіўнае развіццё: “*Но як дзень з ноччу не ходзіць разам, так не ідзе разам наука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Допокуль*

яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякай науки, – адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для добра, но на пагібель нашу” [2, с. 46]. К. Каліноўскі прыводзіць лагічны ланцужок: праўда – воля – навука – багацце. Для беларускага асветніка гэтыя паняцці надзвычай важныя і ўзаемаабумоўленыя.

Асветніцкая дзейнасць на беларускіх землях у XIX ст. вялася ў кантэксце распаўсюджання, замацавання барацьбы за беларускае слова, за народную культуру. Праявай такой дзейнасці, якая адпавядала асветніцкім прынцыпам, з’яўляліся погляды К. Каліноўскага на нацыю і яе правы, навучанне на роднай мове, таксама яго крокі ў стварэнні і распаўсюджанні беларускамоўнай спадчыны: “*...маскаль... там, гдзе жылі палякі, літоўцы і беларусы, заводзіць маскоўскія школы, а ў гэтых школах учаць па-маскоўску, гдзе ніколі не пачуеш і слова па-польску, па-літоўску да і па-беларуску, як народ таго хоча*” [2, с. 43]. Наступным пасля К. Каліноўскага, толькі ў больш развітым і сфармуляваным выглядзе, гаварыў пра родную мову Францішак Багушэвіч: “*Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам, і гаворым жа мы ёю шмат і добрага, але так ужо мы самі пусцілі яе на здзек. <...> Шмат было такіх народаў, што страцілі найперш мову сваю, так як той чалавек прад скананнем, катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі! Пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы*” [1, с. 21 – 22].

Такім чынам, развіццё і папулярызацыя ідэй асветы і выхавання сялянна займае адно з цэнтральных месцаў у творчай спадчыне К. Каліноўскага. У сваёй грамадска-палітычнай і публіцыстычнай дзейнасці ён значную ролю адводзіў пашырэнню элементарных жыццёвых, сацыяльных ведаў і адукацыі сярод сялян, прапаведаваў прыярытэт асветы, навукі і розуму ў грамадстве. Перад асветай народа К. Каліноўскі ставіў чыста практычную, утылітарную задачу: данесці сялянину сутнасць прапанаваных ім ідэй, выхаваць свядомую асобу, грамадзяніна, які выступіць супраць самадзяржаў і прыгнёту. Кастусь Каліноўскі непаруўна звязваў асвету з рэвалюцыйнай актыўнасцю народа, адукацыю сялян лічыў неабходнай умовай, першаасновай на шляху знішчэння тагачаснага грамадскага ладу.

Спіс літаратуры

1. Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч; уклад. і прадмова Я. Янушкевіча. – Мінск : Маст. літ., 2001.
2. Каліноўскі, К. За нашу вольнасць : Творы, дакументы / К. Каліноўскі; уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. – Мінск : Бел. кнігазбор, 1999.

Аксана ДУБОВІК,
даследчык літаратуры.

Вядомы літаратуразнаўца Сцяпан Лаўшук робіць экскурс у гісторыю нацыянальнага тэатра, знаёміць з асобай Каруся Каганца і засяроджваецца на аналізе яго самай вядомай п'есы "Модны шляхцюк", папярэдніцы славытых Купалавых "Паўлінкі" і "Тутэйшых". Матэрыял прыдасца для ўрока пазакласнага чытання ў XI класе.

Тэорыя сатыры і гумару

А ЁН І СЁННЯ ЯШЧЭ "МОДНЫ"

П'ЕСА "МОДНЫ ШЛЯХЦЮК" КАРУСА КАГАНЦА

140

Стварэнне беларускага нацыянальнага тэатра мае даўнюю перадгісторыю. Беларускамоўныя плошчавыя спектаклі, якія адбыліся ў 1603 г. у Полацку і Наваградку, дзейнасць школьных тэатраў XVIII ст. (асабліва забельскага з яго славытымі драматургамі Ка-

ятанам Марашэўскім і Міхалам Цяцёрскім) засведчылі, што беларусы могуць мець нацыянальны тэатр. Прэм'ера спектакля "Сялянка" Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў мінскім тэатры 9 лютага 1852 г. умацавала такую надзею. За здзяйсненне гэтай задачы ўзялася група таленавітых творцаў. І Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч сярод іх вызначаўся не толькі мастацка-крэатыўнымі, але і арганізатарскімі здольнасцямі.

Аднак... Паўстанне 1863 г. пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага стала прычынай рэзкай забароны царскім самаўладдзем усіх праяў нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі. Апалагеты "адзінай і непадзельнай" бачылі ў ім польскую інтрыгу, падтрымку сепаратызму ў заходніх рэгіёнах імперыі. Рэакцыя была працяглай – аж да рэвалюцыі 1905 г. – і жорсткай: паслядоўна і беспяпярэдня забараняліся ўсе спробы легалізацыі мастацкай творчасці на беларускай мове. Аднаго не разумела царскае чыноўніцтва: нацыянальна-вызваленчая ідэя на Беларусі перарасла култарныя маштабы, авалодала не адзінакавымі дзеячамі-энтузіястамі, а масавай свядомасцю.

І сапраўды, насуперак татальным забаронам ужо ў пачатку 1890-х гг. беларускае сцэнічнае слова зноў загучала на абшарах так звананага Паўночна-Заходняга краю. Беларусы-адраджэнцы ўмела скарысталіся абстаноўкай палітычнага ўздыму. Менавіта на гэтай хвалі практычна ва ўсіх буйных асяродках адукаваных людзей (навучальныя ўстановы, чыгуначныя станцыі, гарадскія клубы і г. д.) арганізаваліся культурніцкія суполкі, пераважная большасць якіх мела тэатральныя гурткі. Колькі яны ажыццявілі беларускамоўных спектакляў, сёння ніхто дакладна не скажа, бо з-за ўладных забаронаў адбываліся тыя ў рэжыме максімальнай сакрэтнасці. Пра тое, што перасцярога лішняй не была, яскрава сведчыць радашковіцкая тэатральная задума 1892 г. У гэтым мястэчку на платнай маёўцы меркавалася паказаць спектакль "Злодзеі" паводле камедыі Ядвігіна III. Усё – аж да прэм'еры – шло добра, але нехта праінфармаваў паліцыю. Пад пагрозай палітычнага пераследу арганізатары тэатральнай задумы спектакль адмянілі. На шчасце, не ўсю-

ды і не заўсёды паліцыя аказвалася такой пільнай, таму яшчэ ў данашніўскі час некаторыя даследчыкі (М. Каспяровіч, Я. Дыла і інш.) зафіксавалі беларускамоўныя спектаклі.

Карусь Каганец (сапр. Казімір Кастравіцкі; 10.02.1868 – 10.05.1918) як пісьменнік сфарміраваўся ў творчым асяроддзі "Нашай нівы", хоць пісаць пачаў яшчэ ў 90-я гг. XIX ст. Аўтар вершаў ("Нёман", "Былое", "Пра пана Ленскага", "Царская служба"), апавяданняў ("Прылуці", "Вітаўка", "Навадскае замчышча", "Ваўчок"), драматычных ("У іншым шчасці няшчасце схавана", "Двойчы прапілі", "Старажовы курган" і "Сын Даніла") твораў, ён застаўся ў гісторыі беларускай літаратуры ў вялікай ступені дзякуючы сатырычнай камедыі "Модны шляхцюк", напісанай у 1910 г. У тым годзе беларускае выдавецтва ў Пецябургу "Загляне сонца і ў наша аконца" выпусціла яе ў свет асобным выданнем, а цэнзурны камітэт дазволіў сцэнічныя паказы. Як засмяляя ад доўгай засухі зямля чакае дажджу, так беларуская адраджэнская ніва чакала нацыянальнага тэатра (колькі робіць тэатр у справе нацыянальнага абуджэння, прадэманстравалі суседзі-ўкраінцы). Ужо вясною 1910 г. пачалося трыумфальнае шпэце спектакля "Модны шляхцюк", ажыццёўленага трупай Ігнаці Буйніцкага, па гарадах і мястэчках Беларусі. А спачатку была Вільня. Вось як пісала "Наша ніва": «У сераду 19 мая адбыўся тут беларускі тэатр. Пастаўлена была арыгінальная камедыя, напісаная К. Каганцом, "Модны шляхцюк"... Камедыя напісана жыва, і яе добра сыгралі, так што публіка не скупілася на апладысменты, ад якіх ажно сцены дрыжэлі»¹.

Са шматахопнага турнэ трупы І. Буйніцкага "Наша ніва" вылучыла спектаклі ў Дзісне і Полацку, дзе артыстаў сустракалі асабліва гарача. "Інтэлігенцыя і просты народ, – расчулена прызнаваўся рэцэнзент, – усе шчыра віталі беларусаў; магутная ідэя нацыянальнага адраджэння гарачымі праменьнямі сваімі ўсіх абагрэла, усіх з'яднала, разварушыла застыўшыя сэрцы, заіскрыла выцвіўшыя ад спёкі вочы, і першае роднае слова са сцэны вітана было не адной слязой"². Зрэшты, такі цёплы прыём аказвалі гледачы нашай першай прафесійнай тэатральнай трупе паўсоль – у Слуцку, Капылі, Клецку, Нясвіжы, Ляхавічах, Баранавічах, Цімкавічах... І ўсюды модны шляхцюк Пранцішак Карчэўшчык актыўна агітаваў (вядома ж, даказваючы ад процілеглага) за самабытнасць беларусаў, за любоў да Айчыны. У чэрвені 1911 г. гастрольная каляніцка трупы І. Буйніцкага дасягнула Мінска. Газеты "Мінскае слова" і "Наша ніва" адзначалі вялікі поспех тэатра, вылучалі артыста Забеля ў галоўнай ролі. Вельмі цікавую выснову зрабіў рэцэнзент "Нашай нівы": "Сярод свядомых беларусаў тэатр зрабіў ажыўленне і збудзіў веру ў вялікую справу адраджэння беларускага народа"³.

Сапраўды, прыезд у Мінск Першай беларускай трупы Ігнаці Буйніцкага літаральна ўскалыхнуў культурнае жыццё месцічаў. Свядомым беларусам вельмі дарэчным стаўся вопыт стварэння і функцыянавання тэатраль-

нага калектыву ва ўмовах паўзабароны беларускага мастацкага слова. Менавіта пасля непасрэдных кантактаў і кансультацый з І. Буйніцкім у Фларыяна Ждановіча канчаткова акрэслілася канцэпцыя рэарганізацыі самадзейнага мінскага драматычнага гуртка ў прафесійнае Першае беларускае таварыства драмы і камедыі, на аснове якога 14 верасня 1920 г. распачаў сваю дзейнасць Беларускі дзяржаўны тэатр. Трэба адзначыць і яшчэ адзін немалаважны вынік мінскіх гастроліў Першай беларускай трупы Ігната Буйніцкага. Сталы аўтар “Нашай нівы” – паэт і прэзіік Уладзіслаў Галубок – на спектаклі “Модны шляхцюк” перанёс сапраўднае ўзрушэнне: у яго таксама акрэсліліся новыя творчыя планы, якія рэалізаваліся ў напісанні драматычных, адрасаваных нацыянальнай сцэне твораў і ў арганізацыі ў жніўні 1920 г. Трупы беларускіх артыстаў пад загадам У. Галубка.

У пачатку ж 1910-х гг. камедыя Каруса Каганца пры спрыянні І. Буйніцкага актыўна ставілася беларускімі самадзейнымі тэатральнымі калектывамі. Несамавітага Пранцішка сталі масава распранаць – у прамым і пераносным сэнсах. Гэты камічны працэс нязменная выклікаў смех у публікі. Ці быў ён заўсёды вясёлым – гэты смех? Пытанне рытарычнае. Вядома ж, не. Неяк не прынята ў нас, на Беларусі, смяцца з калекаў. Праўда, у адносінах да іх усвядомленае спачуванне не заўжды бярэ верх над падсвядомай гідлівасцю – прырода вечная ў немалой ступені і таму, што пастаянна нацэлена на самаачышчэнне. Гэтая выснова без асаблівай цяжкасці прачытваецца ў камедыі, лагічна акрэсліваецца ад сцэны да сцэны.

Спачатку драматург дае эскізную карціну побыту сям’і селяніна Янкі і яго дачкі Ганны. Асноўная рыса ўзаемаадносінаў у ёй – натуральнасць, угрунтаваная на адвечных традыцыях народнай этыкі. І ніяк не вяжачца з нормамі гэтай этыкі “моднае” (праз свата Якуба, а не асабіста) сватанне Пранцішка да Ганны. Ужо адно гэта магло ўтнявіць свабодалюбную, з пачуццём уласнай годнасці дзяўчыну. Але ў яе ёсць больш сур’ёзныя прычыны, каб адмаўляцца ад шлюбу. *“Не пайду за Пранцішка, – пратэстуе яна і тлумачыць, – бо тут яго ўсе знаюць, як аблупленага ката. Усе з яго толькі кпяць і смяюцца. Ніхто аб ім добрага слова не скажа. Ходзіць па-моднаму, увесь у чорным, сурдуд доўгі, ззаду распораны... Не раўнуючы, як той чорт... Як сустрэну яго на вуліцы, дык кожны раз ажно жажнуся. А сабакі ненавідзяць яго горш як воўка. Часам за паўварсты ад засценку дагоняць яго ды калёшы паабрываюць. Цьфу! Сабака яго не можа сцярапець, а я б мела за яго замуж ісці! Вучоны, вучоны! Бульбы ад рэты не распазнае. А гаворыць дык так, што і зразумець яго трудна. Нашае мовы саромеецца”*. Ці не сама прырода, ці не інтуітыўны клопат натуральнага адбору прамаўляюць вуснамі маладой беларускі? Яе пачуццё ўласнай годнасці, адчуванне асабістай самадастатковасці абапіраюцца на вельмі надзейны грунт: свая зямля – свае звычаі – свая культура – свая мова... Таму і не выглядае яе жыццёвая пазіцыя ні архаічнай, ні абмежаванай, а характарыстыка, дадзеная Пранцішку, успрымаецца і пераканальна, і спрадвядліва. Самавітая Ганна мела поўнае права так зняважліва гаварыць пра пустадомка Пранцішка, бо, па-першае, абапіралася на грамадскую, агульнапрызнаную думку, а па-другое, яна такім чынам абаранялася ад агрэсіўных залётаў нялюбага кавалера. Зрэшты, нават у сцэне, дзе Пранцішак спрабуе сілай дасягнуць узаемнасці, Ганна не апускаецца да адкрытага грубіянства, хоць і бароніцца з адчайнай рашучасцю. На жаль, у цесных рамках падзейнай прасторы невялікай аднаактовай п’есы драматургу

не ўдалося ўсебакова раскрыць характар гэтага мілага дзіцяці беларускай вёскі канца XIX – пачатку XX ст. Тое самае можна сказаць і пра іншыя вобразы станоўчага плана камедыі. І сапраўды, калі яшчэ вобраз Янкі хай сабе і эскізна, але дастаткова пэўна акрэсліваецца ў п’есе (працавіты, паспяховы гаспадар, добры сусед аднавяскоўцам, клапацілівы заступнік дачкі), дык абліччы і Андрэя, і Ігнася, і Якуба цалкам пазбаўлены індывідуальных рысаў.

А што ж Пранцішак Карчэўшчык? Яму “пашанцавала” больш. Ліхтар аўтарскай сатыры бязлігасна высвеціў самыя таемныя куточкі яго знявечанай душы. А скалечыў гэтую душу перш за ўсё сіндром адступніцтва. Ён адступіўся пасля бацькавай смерці ад спадчыннай зямлі (адцурацца не адцураўся, але даглядаць яе перастаў), кінуў роднае котлішча. Падаўся ў горад нібыта вучыцца (ды навуча тая была, са слоў Янкі, – у карты гуляць, гарэлку піць, за дзеўкамі валачыцца). Сумныя вынікі не прымусілі доўга чакаць сябе. Яго, пазбаўленага радзінных каранёў, горад неўзабаве ператварыў у ваяўнічага касмапаліта, у якога шмат амбіцыі і мізэр “амуніцы”.

Літаратуразнаўца Антон Семяновіч у свой час спрабаваў зраўняць вобраз Пранцішка з вобразамі так званай залатой моладзі рускай літаратуры XIX ст., а таксама зрадніць з Марцінкевічавымі Куторгам (“Пінская шляхта”) і Сабковічам (“Залёты”). Падабенства, вядома ж, ёсць. Але марнатраўства жыцця расійскімі багачэнькімі кавалерамі і пустадомства Карчэўшчыка – рэчы прыныпова адрозныя. Куторга – тып няўдалага жаніха-перастарка, для яго асноўны пасаг – маладосць нявесты. Сабковіч, тым часам, не супраць адхапіць разам з Адэляй добры пасаг, але і сам ён далёка не бедны – рознымі круцельствамі скапіў вялізны капітал. Так што Пранцішка Карчэўшчыка варта разглядаць як родапачынальніка новага тыпа герояў беларускай драматургіі. І тып гэты не саслоўны, а сацыяльны, галоўная адзнака яго – манкурцтва, найбліжэйшыя яго родзічы – Купалавы Адольф Быкоўскі і Мікіта Зносак.

“Модны шляхцюк” – гэта першы твор нацыянальнай драматургіі, які ўвайшоў у актыўны фонд рэпертуару айчыннага тэатра. Актуальнасці ён не страціў і да нашых часаў. Сто гадоў таму сяляне, раз’юшаныя нахабствам Пранцішка, паставілі яго на месца: пад гучны рогат сцягнулі з яго сурдуд і ўбачылі, што пад ім няма кашулі, рукі і грудзі прыкрытыя манжэтамі і манішкай, замацаванымі на голым целе. З таго часу Беларусь прайшла вялікі (ёсць утым і заслуга камедыі “Модны шляхцюк”) шлях у нацыянальна-культурным развіцці. Што ж датычыцца Пранцішка Карчэўшчыка, дык яго матрыманіяльныя справы ў чымсьці аказаліся паспяховымі. Усё ж ён абзавёўся і нашчадкамі, якія дажылі – і ў немалой колькасці! – да нашых дзён. Яны надзіва падобныя на свайго сумна славутага продка – гэтаксама касмапалітычна, часцей нават антыпатрыятычна, арыентаваныя, ідэалагічна пераборлівыя, нахрапістыя і бесцырымонныя... Часам здаецца, што яны могуць узяць верх у нашым грамадстве. Але гэта толькі здаецца. Зло распазнае – небяспечнае толькі напалову. Беларусы ўжо выпрацавалі імунітэт на нацыянальнае “рэнегатава-дэгенерацтва”, таму сённяшнія Пранцішкі выглядаюць “моднымі” толькі ў двукоссі.

¹ **Наша ніва.** – 1910. – 27 мая.

² **Наша ніва.** – 1910. – 26 жніўня.

³ **Наша ніва.** – 1911. – 1 ліпеня.

⁴ Беларуская дакастрычніцкая драматургія / Склад. С. Лаўшук; К. Каганец. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. С. 139 – 140.

Ганна ЗАПАРТЫКА

ПЕДАГАГІЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА Ў ВЫСЫЛЦЫ ПА ДАКУМЕНТАХ АСАБІСТАГА АРХІВА ПІСЬМЕННІКА

Максім Гарэцкі (18.02.1893 – 10.02.1938) з жонкай Леанідай, дачкой Галінай і сынам Леанідам у высылцы. Кіраў, 1935.

Вялікія падзвіжніцы ў справе захавання спадчыны Максіма Гарэцкага, адкрывальніцы таямніц яго творчасці Леаніла Чарняўская-Гарэцкая і Галіна Гарэцкая здзейснілі подзвіг, захаваўшы для гісторыі беларускай літаратуры дакументы, якія дазваляюць заглянуць у самыя глыбіні жыцця пісьменніка. Апошнія паступленне дакументаў з сямейнага архіва, якое адбылося ў 40-ы дзень па смерці светлай памяці Галіны Максімаўны Гарэцкай, яшчэ раз даказвае, што ёсць у жыцці Максіма Беларуса малавывучаныя старонкі. Да такіх можна аднесці яго працу на пасадзе настаўніка рускай мовы і літаратуры ў Кіраўскай сярэдняй савецкай школе.

Пасля высылкі М. Гарэцкага ў Вятку (Кіраў) у 1931 г. пісьменнік уладкаваўся на працу тэхнікам-каштарынікам на фабрыку навучальных дапаможнікаў. Гэта пацвярджае і даведка, выдадзеная яму для прадаўлення ў школу імя Тургенева, дзе, згодна з паметкаю Г. Гарэцкай, вучыўся сын Леанід:

«СПРАВКА

Дана настоящая гр. Горецкому М.И. в том, что он действительно работает на Фабрике Учебных Пособий с "4" августа 1931 г. в проектно-конструкторском цехе, в качестве техника-сметчика.

Справка выдана для представления в Школу им. Тургенева».

Пасля М. Гарэцкі некаторы час працаваў тэхнікам-калькулятарам трэста Вяткабуд, у маі 1935 г. – перайшоў на працу тэхніка па ўліку і справаздачнасці сектара грамадзянскага будаўніцтва Зямельна-зямельнага трэста г. Кірава. Але на гэтай працы прабыў усяго некалькі месяцаў. 1 верасня 1935 г. атрымаў доўгачаканую пасаду настаўніка рускай мовы і літаратуры V – X класаў у Кіраўскай сярэдняй савецкай школе, на якой працаваў да паўторнага арышту два з невялікім гады. Летам 1937 г., адразу з пачаткам школьных канікул, М. Гарэцкі атрымаў накіраванне ў Смаленскі педагагічны інстытут “для здачы экзэрнам за поўны курс педагагічнага інстытута па факультэце мовы і літаратуры”. Афіцыйнай падставай да гэтага паслужыў загад “ЗапобЛОНО” аб атэстацыі настаўнікаў. Але давесці да канца справу здачы экзаменаў М. Гарэцкі не паспеў. 4 лістапада 1937 г. ён быў арыштаваны.

Апошнія два гады свайго кароткага жыцця М. Гарэцкаму было дадзена працаваць настаўнікам. Прафесію гэту ён вельмі цаніў і любіў яшчэ з юначых гадоў. Педагагічная праца давала яму магчымасць шырэй раскрыць свой талент, вастрэй адчуваць настроі грамадства, вывучаць псіхалогію вучняў і іх бацькоў, быць асветнікам у самым шырокім сэнсе гэтага слова. Доўгі перапынак у педагагічнай дзейнасці вымагаў пастаяннай працы над сабой. Максім Гарэцкі вельмі актыўна ўзяўся за вывучэнне прац па педагогіцы, сусветнай і рускай культуры і літаратуры. Пра гэта сведчаць многія канспекты, захаваныя ў яго архіве. Яго працоўныя дні ў Кіраўскай школе былі вельмі насычаныя і працаёмкія. Табліца-памятка на адзін з навучальных месяцаў, складзеная М. Гарэцкім для сябе, можа сказаць многае. Урокі рускай мовы і літаратуры ў VIII – X класах былі кожны дзень, па некалькі ўрокаў на тыдзень у кожным класе. Расшыфраваўшы табліцу М. Гарэцкага, прыходзіш да высновы, што расклад яго працоўнага дня быў не вельмі зручны, урокі аднаго дня стаялі, да прыкладу, у 11¹⁰, 12⁰⁵, 17²⁵, 18²⁰.

М. Гарэцкі зрабіў для сябе календар на адзін з месяцаў, у якім абазначыў пазакласную нагрукку. Чытаем: “3. Литкружок (7 – 8³⁰, каб. № 5); 5. Выпуск класной стенгазеты (7 – 9); 7. День воинств[ующего] безбожника (7⁰⁰ – 9⁰⁰); 8. Педагогическое совещание (7 – 10); 9. Методическая секция (8 – 10); 10. Собрание родителей; 11. Политзан[ятия]; 13. Профсоюз[ный] день; 15. Лит.кружок (7 – 8³⁰); 17. Выпуск классн[ой] стенгазеты (7 – 9); 20. Классное собрание уч-ся (7 – 9); 21. Политзан[ятия]; 23. Методическая секция (8 – 10); 27. Литкружок (7 – 8³⁰); 29. Политкружок”. І толькі, як бачым, засталася не занятай меншая палова дзён гэтага календара. А вось дакумент, які сведчыць яшчэ і пра пазашкольную працу М. Гарэцкага: “М. И. Горецкому. Вы выделены для обучения неграмотных, проживающих на ул. Пушкина 1. Чистякова П. 30 л. домохоз. Д. № 53; 2. Марахова Ал. 37 л. домохоз; 3. Киселёва М. 40 л. домохоз; 4. Кулешова П. 23 г. домохоз. Занятия необходимо начать 19-го окт. 1937 г. в 7 час. вечера. Директор школы (подпись). Председатель МК (подпись)”. Навучаць непісьменных М. Гарэцкага абавязвалі з пачаткам кожнага навучальнага года. Прыведзены тут дакумент яшчэ раз нагадвае пра трагічную дату 4 лістапада 1937 г. Усяго два тыдні было адведзена для сустрэч настаўніка са сваімі дарослымі вучнямі.

Многае расказваюць пра М. Гарэцкага як пра настаўніка планы і канспекты ўрокаў. Іх вельмі шанавала і аберагала Галіна Максімаўна. Дапускаю думку, што яна, настаўніца рускай мовы і літаратуры ў школах г. Кірава і г. Ленінграда, выкарыстоўвала ў сваёй практыцы бацькавыя распрацоўкі. Падрабязныя запісы ўрокаў па творчасці рускіх пісьменнікаў Аляксандра Грыбаедава, Аляксандра Пушкіна, Льва Талстога, Мікалая Някрасава, Мікалая Чарнышэўскага, Івана Тургенева, Валерыя Брусавы, Аляксандра Серафімовіча, Уладзіміра Маякоўскага, класікаў сусветнай літаратуры Жана Батыста Мальера, Уільяма Шэкспіра і інш., спісы тэм сачыненняў, планы працы над тэмамі – усё гэта сведчыць пра вельмі адказную падрыхтоўку Максіма Гарэцкага да кожнай сус-

рэчы з вучнямі. Запісы М. Гарэцкага фіксуюць і сацыяльныя аспекты, якія маглі ўплываць на будову ўрока. Да прыкладу: “План работы: вступительная беседа; программные вопросы (дать списать); чтение комедии в классе с разбором (ввиду отсутствия текстов у многих учеников)”. І гэта не адзінкавая заўвага на старонках яго распрацовак.

Вельмі актыўна падтрымліваў і развіваў М. Гарэцкі ў сваіх вучнях творчы пачатак, здольнасці да мастацкай творчасці. Пра гэта сведчыць заданне да пісьмовай работы на тэму “Канікулы”: “Жанр – на выбор: рассказ, стихотворение, очерк, корреспонденция, статья, заметка в газету, дневник, сцена с природы, драматические сценки и т. п. Вставки: стихотвор[ения], частушки, эпиграфы. Оформление. В плане: учёба, общественная жизнь, быт, комсомол, пионеры, физкультура (спорт, катанье), природа”. Вось такое разгорнутае “запрашэнне” да творчасці. Думаю, што многія вучні рэалізавалі свае здольнасці паспяхова.

Спрабаваў Максім Гарэцкі ўзбагаціць школу і метадычнымі распрацоўкамі, а ў некаторых момантах быў нават апанентам прызнаным у той час метадыстам. Гэты бок яго дзейнасці ілюструе прачытаны М. Гарэцкім на адным з пасяджэнняў метадычнага савета даклад пад назвай « “Красный десант” Фурманова на уроках в V классе». Вось невялікі ўрывак з яго: «На эту тему есть статья А. Д. Гречишниковой в журнале “Русский язык и литература в средней школе” (№ 1 за 1935 г.). При нашей крайней бедности в области методической разработки отдельных художественных произведений, конечно, и эта статья может оказать большую помощь учителю, хоть и она ограничивается только общими указаниями и советами методического характера».

Мне в этом году пришлось проработывать “Красный десант” в трех пятых классах Кировской полной средней школы. Затруднения мои начались с того, что около 30% учащихся не имеют “Литературы” Голубкова и Мирского, причем главным образом, эти то 30% и читали очень плохо, запинаясь даже на известных им словах, а “Красный десант” изобилует словами, требующими объяснений со стороны учителя, и не

Дом у Кіраве па вуліцы Свабоды, 109, у якім жыла сям’я Гарэцкіх у 1931 – 1937 гг.

Ганна Вячаславаўна Запартыка – архівіст, філолаг. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1978). З 1978 – малодшы навуковы супрацоўнік, вядучы архівіст, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела ведамасных архіваў, з 1993 – дырэктар Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва. Член археаграфічнай камісіі Камітэта па архівах і справаводстве пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь, старшы выкладчык кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта БДУ. Аўтар публікацый па архівазнаўстве, беларускай літаратуры XX ст. і гісторыі літаратуры.

только для учеников 5-х классов Кировской школы. Поэтому мне пришлось отказаться от положения Гречишниковой, что “чтение (рассказа) проходит дома”, и прибегнуть к классно-домашнему чтению». Далей М. Гарэцкі дае падрабязныя метадычныя рэкамендацыі па вядзенні ўрокаў па названым творы.

У педагагічнай частцы архіва М. Гарэцкага захаваліся планы заняткаў па сусветнай літаратуры, складзеныя і запісаныя самім выкладчыкам. Пакуль не ўстаноўлена – былі гэта тэмы школьнага літаратурнага гуртка ці школьных факультатываў, якія вёў М. Гарэцкі. У такіх планах абавязкова ўключаўся пункт “Беларуская літаратура”, а ў дужках стаялі прозвішчы Янкі Купалы і Якуба Коласа. І ці ведалі ў той час вучні Кіраўскай школы, што іхнім настаўнікам з’яўляецца выгнаны з Беларусі яшчэ адзін класік беларускай літаратуры сусветнага ўзроўню?!

Працу з вучнямі Максім Гарэцкі не абмяжоўваў толькі школьнай праграмай. Вучняў старэйшых класаў ён захапіў кразнаўчай працай. Яны запісвалі цікавыя ўспаміны, пісалі сачыненні-даследаванні па гісторыі свайго рэгіёну. Пачаў складацца слоўнік вяцкіх гаворак, запісаных вучнямі М. Гарэцкага, збірацца фальклор. Сярод дакументаў таго перыяду сустрэлася выразка з мясцовай газеты “Социалистическое наступление” [№ 16 (536) от 10.02.1937] з артыкулам “Был ли А. С. Пушкин в нашем городе?”, падпісаным ініцыялам “Н”. У гэтым артыкуле аўтар, разважаючы пра верагодныя прыезды знакамітага рускага паэта ў Кіраў, робіць спасылкі на пошукавыя аповеды вучняў X класа Н. Зароўскага і VIII класа А. Шылава. Імёны гэтых вучняў сустрэліся і ў школьных раскладах М. Гарэцкага. Гэтая акалічнасць дае падставу меркаваць, што аўтарам названага артыкулу з’яўляецца М. Гарэцкі, а ў ініцыяле “Н” схавана кранальна дарагое беларускае – “Настаўнік”. Гэтыя вучнёўскія працы і запісы настаўнік М. Гарэцкі пакінуў у сваім архіве. Сабранае вучнямі і ў будучым апрацаванае іх настаўнікам магло стаць музейнымі экскурсіямі, зборнікамі, асновай навуковых даследаванняў, сюжэтамі мастацкіх твораў.

Талант педагога М. Гарэцкага раскрыўся ва ўсёй яго шматграннасці. Яго патэнцыял быў разлічаны на вялікую перспектыву. Але ўсё абарвалася імгненна і трагічна. Адна з сябровак Галіны Максімаўны ў лісце да яе ў красавіку 1993 г. напісала: “Максим Горецкий проложил дорогу к народной душе, восторжествовала справедливость: мир обрёл не просто ещё одного классика, мир стал (станет) духовнее, получив такой яркий, такой неповторимый талант...”. Яна напісала так пра М. Гарэцкага-пісьменніка. Гэтыя ж словы можна цалкам аднесці і да М. Гарэцкага-педагога.

Крыніцы:

БДАМЛІМ. Фонд № 426. Здачны вопіс. Адз. зах. 31 – 36, 67, 68.

Вольга ГУБСКАЯ

ТВОРЧЫЯ ПОШУКІ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА НА ШЛЯХУ ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

АПАВЯДАННІ “КРАСАВАЎ ЯЗМІН” МАКСІМА ГАРЭЦКАГА І “ДОМ З МЕЗАНІНАМ” АНТОНА ЧЭХАВА: СУГУЧЧА І РОЗНАГАЛОССЕ

Максім Гарэцкі ў айчыннай культуры з’яўляецца сімвалам самаадданай працы на шляху беларускага адраджэння. Яго дзейнасць, што прыпала на перыяд станаўлення роднай мовы і літаратуры, спрыяла захаванню спадчыны і напісанню новай гісторыі нашай культуры.

Імя пісьменніка стаіць не толькі побач з імёнамі беларускіх мастакоў слова Якуба Коласа і Янкі Купалы, дарэчы, аднадумцаў і сяброў. Творчасць Максіма Гарэцкага разглядаецца сучаснымі літаратуразнаўцамі і праз прызму рускай культуры, а больш дакладна – праз прызму творчасці класікаў рускай літаратуры: Антона Чэхава, Фёдара Дастаеўскага, Мікалая Гоголя, Івана Буніна, Льва Талстога, Уладзіміра Караленкі, Аляксандра Купрына, Максіма Горкага. І невыпадкова – М. Гарэцкі ўсімі сіламі імкнуўся ўзбагаціць родную літаратуру, спасылаючыся на творчыя здабыткі суседзяў, якія ўжо больш упэўнена стаялі на ўласным літаратурным грунце.

Аднак гэта не азначае, што Максім Гарэцкі жадаў, каб беларуская літаратура прыпадабнялася да рускай. У артыкуле “Развагі і думкі”, наадварот, назіраецца жаданне вылучыць беларускі народ як самабытны, а значыць, і самастойны, жаданне пазіцыяніраваць сваю культуру на фоне расійскай. *“Навука сказала, а мы ўспамінаем вам па-людску, што мы – нешта асобна-самабытнае, што псіхіка наша не хоча нават і звацца псіхікай маскоўцаў, каторая ёй незразумела.*

Дзе наш бытапісец сярод расійскіх пісьменнікаў з велікаросаў? Дзе наша душа ў расійскай літаратуры?

Ждуць людзі беларускага Гоголя... Не прыйшоў яшчэ. А можа, прыйдзе? Можа... [1, с. 198] – разважыў М. Гарэцкі.

Такія развагі былі апраўданы спецыфікай часу, калі размовы пра адраджэнне беларусаў выклікалі пэўнае неўразуменне. Маўляў, *«адна справа – адраджэнне чэхаў з-над нямецкага ярма і другая справа – “мазепінства” ўкраінцаў, сепаратызм беларусаў, над каторымі няма ніякага ярма, бо і яны рускія і будавалі расійскае жыццё!»* [1, с. 186]. Такім чынам, першасная задача тагачасных беларускіх аўтараў – адстаяць сваё права на ўласную літаратуру і толькі потым займацца пытаннямі яе ўдасканалення, узбагачэння. У гэтым ярка і была спецыфіка развіцця беларускай літаратуры, якую дакладна разумее М. Гарэцкі.

Да рускай літаратуры Максім Гарэцкі ставіўся ў значнай ступені з прафесійнай увагай – пацвярджэнне гэтаму можам знайсці ў лісце пісьменнікава брата Гаўрылы да Алеся Адамовіча: «Гоголя Максім любіў за

паэтычнае адлюстраванне ўкраінскага жыцця ў яго рускіх творах. А яшчэ падабаўся Гоголь Максіму за яго смех “скрозь слёзы”. Першая кніга, якую падараваў мне Максім у 1911 годзе, быў аднатомнік твораў Гоголя.

Мне здаецца, што ўплыў Гоголя крыху адчуваецца ў некаторых творах Максіма: “У лазні”, “Страшная музыкава песня”, “Дзёгаць”, “Жартаўлівы Пісарэвіч”.

Талстога шанавалі Максім за “Вайну і мір”, за глыбокае разуменне людзей з рознага сацыяльнага асяроддзя, за сацыяльны пратэст.

Дастаеўскі імпагнаваў Максіму пранікненнем у поцемкі душы, разуменнем таямніц людской псіхалогіі.

Бунін захапляў Максіма характам рускай мовы. Максім Горкі быў у вачах Максіма хросным бацькам маладой беларускай літаратуры.

Шаўчэнка і Кацюбінскі, Міцкевіч і Ажэшка з’яўляліся для Максіма лепшымі прадстаўнікамі ўкраінскай і польскай літаратуры; ён чытаў іх у арыгіналах; яны былі ідэаламі для наследавання ў беларускіх пісьменнікаў...» [2, с. 185].

Сам А. Адамовіч дадаў: «А мы тут нагадаем яшчэ і Чэхава. Не дзеля таго, каб “пашырыць” спіс, кола літаратурных інтарэсаў Максіма Гарэцкага, і без таго сапраўды шырокіх.

Творчасць Чэхава – цэлы этап у развіцці прозы ХХ стагоддзя. Гэты этап неак закрунуў і маладую беларускую прозу – і іменна Максіма Гарэцкага» [2, с. 185].

Менавіта пра гэтае “неак закрунуў” і хочацца па-разважаць больш ілюстрацыйна.

Безумоўна, уплыў Антона Чэхава на творчасць Максіма Гарэцкага адчуваецца: першы зборнік “Рунь” (1914) беларускага пісьменніка прасякнуты жаданнем выпрабаваць стылёвыя элементы рускіх класікаў, у тым ліку і А. Чэхава, спробай увабраць усё найлепшае з літаратуры суседзяў і далучыць да роднай літаратуры, не змяняючы пры гэтым яе ўласнага каларыту.

Як адзначаюць літаратуразнаўцы, А. Чэхаў прывабліваў М. Гарэцкага “аб’ектывізмам”, паказам жыцця без каментарыяў, жыцця, якое валодала нябачнай сілай ідэйнай “гравітацыі”.

Апавяданне “Красаваў язмін” Максіма Гарэцкага (1913) – яскравы прыклад пранікнення чэхаўскай прозы (апавяданне “Дом з мезанінам”, 1896) у творчую спадчыну нашага празаіка. Абодва творы, на першы погляд, – пра каханне, прычым для Максіма Гарэцкага, паводле версіі Антона Адамовіча [3, с. 39], – гэта спроба распрацоўкі названай тэмы.

Ужо ў словах “язмін” – “мезанін” адчуваецца сугучча; ідучы ж далей па старонках твораў, мы знаёмімся з маладымі гераінямі, імёны якіх таксама падобныя. Муся (у М. Гарэцкага) і Місюсь (у А. Чэхава) – тыя, чые сэрцы напоўнены каханнем, першым, шчырым і балючым. Яны нават знешне падобныя – тонкая, бледная, з вялікім ротам і вялікімі вачыма Місюсь і чорная, вірлавокенская, з сумным поглядам і бледным тварам Муся.

Аднак, нягледзячы на рысы павярхоўнага падабенства, творы зусім розныя па ўнутранай дынаміцы. Дзеянне ў апавяданні Максіма Гарэцкага статычнае, павольнае, суправаджаецца п’янавата-мяўкім пахам язіну – здаецца, што яно аднакадравае і яго можна паказаць на адным здымку фатографа. Твор Антона Чэхава, наадварот, напоўнены ўнутранай дынамікай – акрамя таго, што падзеі не ўмяшчаюцца ў адзін дзень, яны маюць і сацыяльны змест: на фоне рамантычных адносінаў вядуцца спрэчкі пра класавую няроўнасць, што прымушае чытача думаць аналітычна.

Такі нечаканы дысананс – яскравае сведчанне таго, што М. Гарэцкі ні ў якім выпадку не жадаў іграць ролю беларускага А. Чэхава. Арыентуючыся на чэхаўскую атмасферу, ён ствараў сваю, напаўняючы яе іншым зместам: яго героі, выхадцы з народа (таго сацыяльнага класа, правы якога так актыўна адстойвае чэхаўская Ліда Валчанінава, сястра Місюсь), не выяўляюць ніякай актыўнасці. І гэта Максім Гарэцкі падкрэслівае вельмі яскрава: “Я маўчаў і думаў-дзівіўся... <...> Хацеў звярнуць гутарку на што-небудзь будзённа-простае, але яна сумысле маўчала і тулілася ўсё болей і бліжэй. <...> Мне ўжо і так надакучылі, былі прыкры тады нацыянальныя і набажэнскія пытанні, апастьлела паўсёднае айканне і салодзенька-кіслае стагнанне няшчырых людзей. Глыбока праўдзівага спаткаў мала” [4, с. 81]. У той час як героі Антона Чэхава атрымліваюць асалоду ад гутарак: “Ей хотелось, чтобы я ввёл её в область вечного и прекрасного, в этот высший свет, в котором, по её мнению, я был своим человеком, и она говорила со мной о боге, о вечной жизни, о чудесном” [5, с. 92].

Адурманеныя пахам язіну закаханыя М. Гарэцкага і маладыя, дапытлівыя, актыўныя героі А. Чэхава – вось новая паралель, вынесена з прачытанага. Менавіта гэтая паралель дае магчымасць уважлівым беларускім чытачам убачыць, што непакоіла пісьменніка, прымушала яго актывізаваць усе сілы, каб абудзіць народ ад спрадвечнага сну. Сваё незадавальненне аўтар перадаў і герою апавядання Юру, які і сам злаваў з-за таго, што адбывалася: “Ну й ламіна ж я”, – стыдзіў сам сябе і чуў, як пабегла кроў у галаву; зачырванеўся, і добра, што хоць ноч, дык не відаць» [4, с. 83].

Аднак наколькі розныя ні былі б адносіны закаханых, гісторыі заканчваюцца прыблізна паводле аднаго сцэнарыя. Маладыя людзі развітваюцца да наступнай сустрэчы, ніяк не падазраючы, што больш ніколі не ўбачацца.

Так, чэхаўская Місюсь вымушана была пакінуць каханага на патрабаванне сястры, бо не жадала па-

Вольга Мікалаеўна Губская – настаўніца беларускай мовы і літаратуры СШ № 51 г. Мінска, аспірантка кафедры беларускай літаратуры і культуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Закончыла філалагічны факультэт БДУ (1997). Даследуе творчасць Максіма Гарэцкага.

крыўдзіць яе сваёй непакорлівасцю, Муся ж Гарэцкага нечакана едзе да сваякоў у Вільню і там раптоўна памірае. У канцы твораў мы пераносімся ва ўнутраны свет эмоцый маладых людзей, якія нават праз пэўны адрэзак часу не пакідаюць у думках сваіх каханых. “Я ўжо пачынаю забываць про дом с мезоніном, – апавядае герой А. Чэхава, – і толькі изредка, когда пишу или читаю, вдруг ни с того ни с сего припомнится мне то зелёный огонь в окне, то звук моих шагов, раздававшихся в поле ночью, когда я, влюблённый, возвращался домой и потирал руки от холода. А ещё реже, в минуты, когда меня томит одиночество и мне грустно, я вспоминаю смутно, и мало-помалу мне почему-то начинает казаться, что обо мне тоже вспоминают, что меня ждут и что мы встретимся...”

Місюсь, где ты?” [5, с. 104].

Ва ўнісон з рускім пісьменнікам заканчвае твор і наш празаік: “Прайшло нямала часу, на іншым жыццёвым шляху апынуўся я, многа розных іншых людзей спаткаў, а і дагэтуль ад пары да пары з’яўляецца прада мною квола-даражэнькі абраз невялічкай, чарнявай яўрээчкі з сумным паглядам у чорных глыбокіх вочках.

– Муся, Муся...

І так і чую тады той п’янавата-мяўкі пах красуючага язіну” [4, с. 85].

Такія аднолькавыя настрой, тонкая ніць эмоцый, што нагадваюць аддалены звон струны, які баішся перарваць, гавораць: М. Гарэцкі не толькі здолеў вытрымаць фонавую афарбоўку твора, але і, дакладна разумеючы асаблівасці чэхаўскага рэалізму, авалодаў нябачнай сілай ідэйнага прыцягнення. Нябачнай менавіта таму, што сіла ўздзеяння раптам рэзка ўзрастае за кошт аб’ектыўнасці аўтарскага апавядання, і гэтую знешнюю “безыдэйнасць” сам чытач нечакана напаўняе зместам. Зместам, удалае тлумачэнне якому даў Алесь Адамовіч: «А жыццё ж адно, не перапішаш яго нанова, жыццё заўсёды – “чарнавік”, і жыццё людзям заўсёды па чарнавіку, і трэба таму быць больш патрабавальным да сябе, сваіх думак, спраў, пачуццяў у кожны момант, сёння, не спадзеючыся, што “светлае заўтра” іх падчысціць, падбеліць – трэба адразу жыць намнога чысцей. Калі чалавек хоча, каб тое “заўтра” было святлейшым» [2, с. 189]. Але ж “заўтра” можа і не быць, таму трэба жыць кожны дзень максімальна напоўнена і змястоўна, як рабіў сам Максім Гарэцкі, як жадаў ён, каб рабілі іншыя.

Апавяданне “Красаваў язімін” толькі з першага погляду – прыклад інтымнай прозы. Антон Адамовіч

аддаваў яму асобнае месца ў зборніку, бо, нягледзячы на вышэй названую характарыстыку, у ім не толькі ёсць пытанні кшталту “што яно?” – прыкметы касмаганічна-гнасіялагічнай праблемы, але і закранаюцца пытанні нацыянальна-беларускія, без якіх, дарэчы, М. Гарэцкі не ўяўляў ніводнага твора, тым больш на раннім этапе творчасці.

Менавіта таму гэтае апавяданне і ўвайшло ў зборнік “Рунь”, зборнік поліфанічны, у якім пераплецены рысы і рэалізму, і рамантызму, зборнік, напоўнены элементамі псіхалагізму, што дыктуе своеасаблівую манеру апавядання, дзе кожны герой мае права на самааналіз.

Рунь – алегарычны вобраз маладых людзей, той сілы, якая, разбуджаная часам, пойдзе на вызваленне роднага краю, на барацьбу за права “людзьмі звацца”. Адным з найлепшых прадстаўнікоў такога пакалення і быў Максім Гарэцкі – пісьменнік, які працаваў, выконваючы заповіт, дадзены разам з братам: “...не шкадуючы сіл, рабіць усё магчымае і нават немагчымае ў высакароднай справе адраджэння нацыянальнай культуры, у распаўсюджванні ведаў пра беларускі край, пра яго выдатных сыноў, што прысвяцілі сваё

жыццё слугаванню Бацькаўшчыне. Рабіць шчыра, сумленна, з поўнай душэўнай аддачай, не наракаючы на цяжкасці і не чакаючы ўзнагарод” [6, с. 3].

Мінуў час, змяніліся пакаленні, шмат чаго адбылося, а погляды Максіма Гарэцкага не страцілі актуальнасці. Ён здолеў прайсці праз стагоддзе, паклаўшы на алтар служэння Бацькаўшчыне сваё жыццё. Змяняўся бляск яго вачэй, і толькі нязменным святлом былі напоўнены ідэі, якія перадаліся праз пакаленні да нашых дзён.

Спіс літаратуры

1. **Гарэцкі, М.** Творы / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1990.
2. **Адамовіч, Алесь.** Здалёк і зблізку / Алесь Адамовіч. – Мінск : Маст. літ., 1976.
3. **Адамовіч, Антон.** Да гісторыі беларускае літаратуры / Антон Адамовіч. – Мінск, 2005.
4. **Гарэцкі, М.** Збор твораў : у 4-х тамах / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1984. – Т. 1.
5. **Чехов, А. П.** Собр. соч. : в 8 т. / А. Чехов. – М. : Б-ка “Огонёк”. Изд-во “Правда”, 1970. – Т. 6.
6. **Гарэцкі, Р.** Ахвярую сваім “я” / Р. Гарэцкі. – Мінск : Бел. навука, 1998.

Спадчына

Ірына БАГДАНОВІЧ

“ЗІХЦІШ ТЫ, ВОЛЯ, НАЙЯСНЕЙ З-ЗА КРАТ”

РАЗВІТАЛЬНЫ ВЕРШ-ЗАПАВЕТ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Другі “Ліст з-пад шыбеніцы” Кастуся Каліноўскага, як вядома, напісаны ў вершаванай форме паслання. Сваім патрыятычным пафасам, эмацыянальнай напружанасцю, вераю ў справядлівасць і выніковасць ідэалаў барацьбы за вольнасць беларускага народа гэты верш блізікі ўсёй палымянай публіцыстыцы правадэра паўстання 1863 г., аднак у той самы момант ён складае выключную, асаблівую старонку яго творчасці. Верш нязменна прывабліваў увагу даследчыкаў, гісторыкаў і літаратуразнаўцаў, якія выказалі слушныя глыбокія думкі пра яго змест і мастацкія асаблівасці. Аб’ём напісанага пра кожны радок легендарнага верша значна перавышае памеры гэтага унікальнага твора, які, тым не менш, застаецца ў многім загадкавым для сучаснага чалавека. Яго унікальнасць і загадкаваць вынікаюць ужо з самой сітуацыі, у якой верш быў напісаны: у зняволенні, за кратамі, “з-пад шыбеніцы”. Гэтую сітуацыю можна назваць “момантам ісціны”, калі перад тварам блізкай смерці застаецца магчымасць сказаць толькі самае важнае і самае крэўнае, у чым аб’явіцца найглыбейшы сэнс учынкаў і самога лёсу. Верш стаў для К. Каліноўскага яшчэ адным аб’яўленнем Праўды і ахвяры ў яе імя, бо гэты былі для яго святыя рэчы, што ўбачылася яшчэ больш выразна ў турме. Нездарма яшчэ Байран у паэме “Шыльёнскі вязень” пісаў: “...Не знаючы акоў, / Зіхціш ты, Воля, найясней з-за крат...” Дзеля “зіхцення Волі” К. Каліноўскі пайшоў на смерць, разумеючы непазбежнасць сваёй ахвяры. Верш быў

апошнім зваротам да найдаражэйшых людзей, каго ён найбольш любіў, – каханай дзяўчыны Марыі і беларускага народа – зваротам са словам Любові, без наракання. І верш гэты мае свае таямніцы.

Таямніца першая. Адзін ці два вершы?

Загадкавым з сучаснага пункту погляду застаецца пытанне: “Ліст з-пад шыбеніцы” № 2 – гэта адзін верш ці два вершы? Такое пытанне паўстае з прычыны двухадраснасці твора К. Каліноўскага. Яго звычайна называюць па першым радку “*Марыська чарнабрэва, галубка мая*”, і сапраўды, першыя тры строфы скіраваны да каханай дзяўчыны з выражэннем жалю і горычы развітання, немагчымасці шчасця для дзяўчыны, нарачоны якой асуджаны на смерць. Гэтая частка верша глыбока асабістая, шчымліва-лірычная, у ёй сутыкнуліся пяшчота сапраўднага пачуцця і суровы трагізм рэчаіснасці.

Дзве заключныя строфы верша маюць іншага адрасата: “*Бывай здаровы, мужыцкі народзе...*”. Зварот да беларускага народа надае радкам трыбуннасць і грамадзянскасць гучання. Таму гэтая частка верша мае іншую танальнасць – “завяшчальна-ўрачыстую”, як слушна вызначыў яе А. Лойка. Сапраўды, нельга не згадзіцца з вядомым вучоным, што развітальныя радкі верша, звернутыя да “мужыцкага народа”, – “запаветныя, тэстаментавыя” [4, с. 191].

Такім чынам, верш выразна падзяляецца на дзве структурныя часткі: інтымную, звернутую да каханай дзяўчыны, і грамадзянскую, адрасаваную бела-

рускому народу. Гэты падзел даў падставы некаторым даследчыкам прадстаўляць верш Каліноўскага як два асобныя тэксты. Прынамсі, так падае верш аўтарытэтны біёграф К. Каліноўскага В. Шалькевіч. Аналізуючы “Лісты з-пад шыбеніцы”, ён піша: “Нават у апошнія хвіліны жыцця, калі паўстанне было жорстка падаўлена, а над галавой рэвалюцыянера навісла смерць, ён не страціў веры ў перамогу народнай справы. Аб гэтым пісаў Каліноўскі ў адзіным дайшоўшым да нас вершы...”. Далей прыводзіцца заключны фрагмент верша К. Каліноўскага, які пачынаецца з радка “Бывай здаровы, мужыцкі народзе”, у рускім перакладзе Г. Кісялёва [7, с. 206 – 207]. Праз некалькі старонак аўтар даследавання піша пра адносіны Каліноўскага да цяжкага лёсу беларускай жанчыны, якой – “бяспраўнай і прыгнечанай” – Каліноўскі прысвяціў свой верш “Марыська чарнабровая, галубка мая...” (цытуюцца першыя два радкі верша) [7, с. 212 – 213]. Як бачна, фрагменты верша пададзены як два асобныя творы з рознай тэматычнай і ідэйнай накіраванасцю. Яшчэ больш акцэнтавана раздзяліў гэты верш на два ўкладальнік кнігі пра Кастуся Каліноўскага “Жыві ў свабодзе!” (1996) Сяргей Панізьнік, падаўшы (мабыць, упершыню ў друку) яго часткі асобна, праз зорачкі [2, с.12].

Ці апраўдана такое парушэнне традыцыі ў падачы і інтэрпрэтацыі верша К. Каліноўскага, які звычайна ўспрымаецца як адзіны цэласны твор? Менавіта так ён надрукаваны ў навуковых каментаваных выданнях літаратурнай спадчыны змагара [5, с. 46 (лацінкай) і 3, с. 45 (кірыліцай)]. Першакрыніцай тэксту ў гэтых выданнях стала кніга А. Гілера “Гісторыя паўстання народа польскага ў 1861 – 1864 гг.” (Парыж, 1867), дзе твор пададзены як непадзельны з аўтарскага рукапісу, пазней страчанага.

На нашу думку, пры ўсёй знешняй непадобнасці частак верша, наяўнасці ў ім двух розных адрасатаў і двух розных пафасаў (інтымнага і грамадзянскага), ён з’яўляецца адзіным мастацкім цэлым і раскрывае ва ўсёй паўнаце асобу Каліноўскага, у якой спалучаліся закаханасць і мужнасць. І тут няма ніякай супярэчнасці, але ёсць, як слушна даводзіць Г. Кісялёў, “цэльнасць асобы рэвалюцыянера – трапяткія, пяшчотныя радкі, звернутыя да любай, досыць арганічна спалучаюцца ў ім [вершы] з набатнымі зваротамі да роднага народа” [1, с. 328]. Але, зрэшты, не будзе неапраўным пярэчаннем ісціне і разгляд дзвюх частак верша як асобных, самастойных, бо, вядома ж, у турме былі экстрэмальныя ўмовы, пісалася ўсё гэта, відавочна, вельмі хутка на шматках паперы, сама захаваўшыся якіх была праблематычнаю. Тут было не да знакаў прыпынку, не да “зорачак”, не да фармальнага штуккарства. Так што загадкаваць формы гэтага верша будзе, відаць, спадарожнічаць яму заўсёды.

Таямніца другая.

Марыська ці Беларуская зямелька?

Яшчэ адна загадка гэтага твора датычыцца першага адрасата – “Марыські чарнабрэвай”. У варыянце, які прыводзіць Вацлаў Ластоўскі ў сваёй публікацыі, прысвечанай Каліноўскаму, “Памяці Справядлівага” (1916), гэты зварот, як вядома, заменены на

“Беларуская зямелька, галубка мая”, а ў трэцім слупку імя Марыся заменена на “Народзе”. Такія змены надалі вершу цэльнасць, аднаадраснасць, змест яго стаў адразу толькі грамадзянскім, патрыятычным. Інтымная тэма – каханне да дзяўчыны, развітанне з ёю – была цалкам выключана са зместу верша ў гэтым варыянце. Генадзь Кісялёў звяртае ўвагу на тое, што немагчыма дакладна прасачыць, калі адбылася такая праўка, але відавочна, што яна больш позняя і мае “палітызаваны” характар [3, с. 305].

У сапраўднасці вобраз “Марыські чарнабрэвай”, як дакладна ўстаноўлена [6], звязаны з рэальнай асобай – Марыяй Ямант, нарачонай К. Каліноўскага. Уся сям’я Ямантаў прымала ўдзел у паўстанні, а пасля яго паражэння апынулася ў ссыльцы, у тым ліку і Марыя. Кватэра Ямантаў у Вільні была, па сутнасці, паўстанцкім штабам, дзе адбываліся шматлікія нарады, прымаліся рашэнні. Аб тым часе захаваліся падрабязныя ўспаміны Людвікі Радзевіч – старэйшай сястры Марыі Ямант, на якія цяпер абапіраюцца ўсе даследчыкі гісторыі паўстання 1863 г. і асобы Кастуся Каліноўскага.

Паводле гэтых успамінаў і было дакладна ўстаноўлена, што Марыя Ямант была нарачонай Каліноўскага. А гэта азначала, што паміж маладымі людзьмі адбыліся афіцыйныя заручыны ў прысутнасці родных і блізкіх і хадзіла гаворка аб хуткім вяселлі. Можна толькі ўяўляць, на якім уздыме былі ў гэты час пачуцці закаханых! Мы сутыкаемся з неверагодна экстрэмальнаю асобаю чалавека, які стаіць на чале ўзброенага вызваленчага паўстання і на парозе ўтварэння сямейнага гнязда. Колішнія рамантычныя героі, раздвоеныя ў сваёй сутнасці, ніяк не маглі пагадніць у сабе любоў да Айчыны і любоў да дзяўчыны. Першая заўсёды была пераважнаю, засланыя другую. У асобе Каліноўскага, у яго пачуццях яны зліты і між імі няма ніякай супярэчнасці. Толькі смерць – яго ахвяра за Айчыну і яе народ – вырывае рыцара з пяшчотных абдымкаў каханай. Але і яна разумее гэтую ахвяру і церпіць разам з ім. Таму верш Каліноўскага ў першай яго частцы, звернутае да Марысі, такі дарагі для яго самога і такі дарагі для нас. У Марысі злучылася ўсё найдаражэйшае і найвышэйшае: чалавечая Любоў як праява Любові Боскай, што бласлаўляе шлюб мужчыны і жанчыны, іх будучых нашчадкаў і чыннасць на славу Бога і Роднага Краю. Развітанне з Марысяю было развітаннем з усім гэтым – дарагім, пазначаным найвышэйшым сакральным сэнсам – “шчасцем і яснай доляй”, немагчымымі для здзяйснення ў рэальнасці:

*Марыська чарнабрэва, галубка мая,
Гдзе ж ся падзела шчасце і ясна доля твая?
Усё прайшло, – прайшло, як бы не бывала,
Адна страшэнна горыч у грудзях застала [3, с. 45].*

Якімі словамі можна было найпраўдзівей выказаць бязмернасць кахання і пакуту з-за немагчымасці быць разам з каханай, спазнаць усю паўнату шчасця разам з ёй?.. Ён, закаханы мужчына і народны лідэр, адчуваў сябе адказным за ўсё, што здарылася, ён мусіў быць вытрыманым і спакойным нават у

гэтай жорсткай і безвыходнай сітуацыі і заспакоіць сваю любую, прынесці ёй суцязэнне, зменшыць яе душэўныя мукі. І ён пакідае ёй адзіныя адпаведныя сітуацыйныя словы:

*Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю,
Но прыймі цяжкую кару Прадвечнага волю,
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго свету табе адазвуся [3, с. 45].*

Прыняцце “цяжкой кары” як “волі Прадвечнага”, якую мусіць падзяліць з ім каханая, – вось найвышэйшае ўвасабленне кахання! Можна параўнаць гэтую сітуацыю толькі з евангельскім маленнем Хрыста на гары Аліўнай перад Яго Галгофаю, калі відавочны Яго чыста чалавечы страх і нежаданне ісці на смерць, але ў той самы час выказваецца пакора волі Айца – Прадвечнага: “Айцец мой! Калі не можа чара гэтая абмінуць Мяне, каб Мне не піць яе, няхай станецца воля Твая!” [Мц. 26, 42]. Пакліканы да найвышэйшага вызвольнага чыну – да паўстання – Каліноўскі чуў у гэтым, несумненна, Боскі провід, які рабіў выбраным на гэты раз беларускі народ, што апынуўся сярод гістарычных выпрабаванняў у пустыні свайго знявольнення. Выхад з гэтай пустыні быў зусім не простым і вымагаў смерці дзеля Адраджэння. Каліноўскі разумеў гэта і прымаў “волю Прадвечнага”, спадзеючыся толькі праз шчырую малітву, у духу, злучыцца з каханай.

З нашых разважанняў вынікае яшчэ адна таямніца верша Каліноўскага.

Таямніца трэцяя.

Праўда Каліноўскага – з Богам ці супраць Бога?

Паэтыка верша К. Каліноўскага злучае ў сабе дзве традыцыі: кніжна-біблейную і фальклорную. Відавочныя ў творы біблейныя вобразы “прадвечнага саду” (Раю), “Неба”, “Прадвечнага волі”, а таксама народна-паэтычныя форма звароту “галубка мая” і вобразнае клішэ “ясна доля”. На наяўнасць і злучанасць гэтых традыцый слухна звярталі ўвагу А. Лойка, Г. Кісялёў. У інтэрпрэтацыі твора мае месца таксама небеспастаўная думка пра багаборчыя матывы гэтага верша, якія вынікаюць з радкоў:

*Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці
Дай ў прадвечнага саду вялеў прападаці,
То мы прападем марна, но праўды не кінем,
Хутчэй Неба і шчасце, як праўду, абмінем [3, с. 45].*

Ёсць падставы задумацца, ці ж насамерч гэтыя радкі з’яўляюцца багаборчымі і што змяшчаецца ў дадзеным выпадку ў паняцце “багаборчасці”? Каб зразумець гэта, трэба адштурхнуцца ад ключавага слова-вобраза ўсяго твора – *праўда*, – якое сустракаецца ў абедзвюх частках верша аж па тры разы ў кожнай. Зважаючы на досыць невялікі памер твора (пяць чатырохрадковых строф), гэта нават зашмат! Дык што ж такое “праўда”, за якую “Бог нас стаў караці”, якой мы “не кінем”, але “хутчэй Неба і шчасце, як праўду, абмінем”? Менавіта за яе, праўду, загінуў Яська і за яе ж у далейшым трэба “станавіцца смела”, бо “адно з праўдай” народ стане шчаслівым: “*Даждзеш, Народзе, старасці свабодна*”.

Каб адказаць на гэтае пытанне, трэба ўважліва ўчытацца ў “Мужыцкую праўду”. Ужо на пачатку першага нумара К. Каліноўскі піша аб тым, што “*настаў час... пісаці такую праўду справядліву, як Бог на небе*” [3, с. 27]. Справядлівасць і праўда ў дачыненні да беларускага народа, як можна зразумець з наступных разважанняў Яські – гаспадара з-пад Вільні, звязваюцца з вольнасцю. “*Бог стварыў усіх людзей вольнымі*” [3, с. 28], – з такога сцверджання пачынаецца другі нумар газеты. “Чартоўскі” промысел, паводле Каліноўскага, пачаўся тады, калі на Беларусі ўсталяваўся “ронд маскоўскі” [3, с. 29]. У нумары трэцім палымяны публіцыст ізноў гаворыць аб “вялікай праўдзе”, якая заключаецца ў тым, што “*Бог стварыў чалавека, каб ён карыставаў з вольнасці справядлівай*” [3, с. 30], і разгортвае шырока, што значыць паняцце вольнасці, якую адабралі ў беларускага народа. Змагацца за вольнасць, вяртаць яе – гэта найгалоўнейшая мэта, да якой заклікаў Каліноўскі і ўвесь час акцэнтаваў увагу на Божай дапамозе ў святой справе вяртання вольнасці: “*Бо з намі Бог і праўда, а калі мы з Богам, то з намі ваяваці трудна ... Бог нам дапаможа!!!*” [3, с. 31].

Такім чынам, праўда змагання за вольнасць успрымаецца як святая справа, якую ўспамагае сам Бог. І тут няма ніякай супярэчнасці поглядаў Каліноўскага, які піша ў вершы пра кару Бога “за нашу праўду”, бо як чалавек, гадаваны ў каталіцкай традыцыі, ён ведае, што спасцігнуць адназначна і проста Боскі замысел немагчыма. Бог мусіць правесці народ шляхам цяжкіх выпрабаванняў і ахвяр, каб выкупіць яго з граху няволі. Верш Каліноўскага яскрава сведчыць, наколькі гэты малады, пасіянарны, ахоплены ідэяй нацыянальнай незалежнасці паўстанцкі правадыр глыбока разумеў накіраванасць сваёй ахвяры на шляху гэтага выкуплення: не кінуць праўды, аддаць за яе сваю чалавечую сутнасць, якая магла стаць шчаслівай у зямным і нябесным увасабленні кахання, прыняць “Прадвечнага волю” годна і без наракання. Вось шлях Праўды, шлях выкуплення вольнасці, дараванай народу Богам.

Спіс літаратуры

1. **Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў** : У 2 т. Т. 2 : Новая літаратура : другая палова XVIII – XIX стагоддзё. – Мінск : Бел. навука, 2007.
2. **Жыві ў свабодзе!** Кніга пра Каліноўскага / Уклад. і аўтар пасл. С. Панізьнік. Прадмова Г. В. Кісялёва. Для ст. шк. узросту. – Мінск : Юнацтва, 1996.
3. **Каліноўскі, К.** За нашу вольнасць. Творы, дакументы / К. Каліноўскі; уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. – Мінск : Бел. кнігазбор, 1999.
4. **Лойка, А.** Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастычны перыяд : У 2 ч. Ч. 1 : Падруч. для філал. фак. ВНУ / А. Лойка. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1989.
5. **Паўстаньне на Беларусі 1863 году**: “Мужыцкая праўда” і лісты “з-пад шыбеніцы”. Тэксты і каментары / Я. Запруднік і Т. Э. Бэрд. – Нью-Ёрк : Выданьне Фундацыі імя Пётры Крэчэўскага, 1980.
6. **Шалькевіч, В.** “Марыська чарнаброва, галубка мая...” : Невядомыя старонкі з жыцця Кастуся Каліноўскага / В. Шалькевіч // Роднае слова. – 1994. – № 3 – 4.
7. **Шалькевіч, В.** Кастусь Калиновский: Страницы биографии / В. Шалькевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1988.

Даследчыца праводзіць параўнальны аналіз паэзіі Станіслава Шушкевіча, адрасаванай дзецям, і класікаў рускай дзіцячай літаратуры, у прыватнасці Карнея Чукоўскага і Агніі Барто.

Артыкул можа быць выкарыстаны для падрыхтоўкі ўрокаў беларускай літаратуры ў пачатковай школе, а таксама як дадатковы матэрыял на ўроках рускай літаратуры.

Пісьменнікі – дзецям

Вера ЖЫБУЛЬ

СТАНІСЛАЎ ШУШКЕВІЧ І РУСКАЯ ДЗІЦЯЧАЯ ПАЭЗІЯ

У 1928 годзе ў кнізе “Ад 2 да 5” Карней Чукоўскі сфармуляваў прынцыпы, якія забяспечвалі поспех вершаванаму твору для малых дзяцей. Найперш гэта “графічнасць” дзіцячых вершаў – яны мусілі лёгка ператварацца ў малюнак; хуткая змена вобразаў, лірычнасць, рухомасць рытму, павышаная музычнасць мовы, пераважна сумежныя рыфмы, адпаведнасць разбіўкі на радкі сінтаксічнаму члененню тэкста, павелічэнне колькасці дзеясловаў за кошт зніжэння колькасці прыметнікаў, харэй як аснова рытмікі, гульнёвы характар твораў [3, с. 341 – 356].

Можна сказаць, што Станіслаў Шушкевіч у сваёй паэзіі для дзяцей (а гэта немалы аб’ём тэкстаў!) здолеў рэалізаваць усе згаданыя прынцыпы. І гэта збліжае яго творы з найлепшымі ўзорамі сучаснай паэзіі для дзяцей. Але можна ўбачыць і больш канкрэтныя рысы падабенства – як генетычнага, так і тыпалагічнага – з творчасцю класікаў дзіцячай паэзіі. Разгляд творчага перазову дзіцячых вершаў С. Шушкевіча з рускай паэзіяй для дзяцей – толькі адзін з магчымых напрамкаў такога збліжэння.

Сам вобраз Шушкевіча – дзіцячага паэта, які склаўся ў крытыцы, – “добры, мудры, часам крыху хітраваты дзядуля” [1, с. 7] – нагадвае знакамитага “дзядулю” рускай дзіцячай літаратуры – “дзядулю Карнея” Чукоўскага. Уплыў вершаваных казак К. Чукоўскага на творчасць С. Шушкевіча адзначыла Таццяна Кабржыцкая (згадаўшы “Звярыны баль” Шушкевіча) [2, с. 11]. Сапраўды, вершаваная казка – адзін з улюбёных жанраў Шушкевіча і ўлюбёны – Чукоўскага. Яднае казкі двух паэтаў лёгкасць вершавання, перавага харэя з сумежнымі рыфмамі. Праўда, адзін з характэрных прыёмаў К. Чукоўскага – гнуткая змена рытму – для С. Шушкевіча не ўласцівы (адзінае выключэнне – “Казка пра лісу-хітруху і добрых сяброў – мядзведзя, зайца і пеўніка”, гнуткі рытм якой набліжаны да народнага танічнага верша). Нашмат гусцей стаяць у К. Чукоўскага дзеясловы (дынамізм аповеду – адзін з яго асноўных прынцыпаў). Аднак С. Шушкевіч кампенсуе гэта іншымі сродкамі: эмацыянальнымі лексічнымі паўтарамі (“*Будзе ў лесе, будзе ў лесе / Нейкі госць*” [6, с. 131]) і спалучэннямі сінонімаў (“*А вяльможа, пан высокі, / Надзімаў, пузырыў шчокі*” [6, с. 148]), арыгінальнымі, часам нечаканымі рыфмамі, у тым ліку ўнутранымі (“*Едзе, едзе на мядзведзях / Грозны леў, / Бедны зайка ўгледзеў льва – / І абамлеў*” [6, с. 131]), часам – ненавязлівая слоўная гульня (“*Леў управа, леў улева / Верць ды верць*” [6, с. 133]). Усё гэта стварае гульнёвую атмасферу твораў С. Шушкевіча.

100

Беларускі паэт, як і рускі, вельмі часта абапіраецца на фальклор. І тут ён не проста запазычвае, стылізуе, а тонка гуляе з народнай казкай. Адбываецца гэта на ўзроўні прымавак і фразеалагізмаў, якія аўтар бярэ з народнай гаворкі або стварае па яе ўзоры. Так, традыцыйная казачная лісіца-сястрыца ў С. Шушкевіча – і *лісіца-хітрыца*, і *злчыннка-рыжаспінка* [6, с. 143]. Народная метафара, якая апісвае бязладны рух камарэчы, набывае рэалізацыю: “*Мак таўклі, ажно спацелі, / Камары*” [6, с. 131]: камары ператвараюцца ў сапраўдных кухараў, што шчыруюць перад прыездам ільва. Традыцыйныя для фальклорных твораў сінтаксічныя і кампазіцыйныя асаблівасці ў С. Шушкевіча ствараюць асаблівую “казачную” інтанацыю. Гэта і азначэнні-прыдаткі (чмелік-госць, ліска-дружа і г. д.), і разнастайныя абазначэнні руху, гуку, у тым ліку ўсечаныя формы дзеясловаў, эліптычныя канструкцыі (*хрусь, шусь, “Прывітаўся леў з усімі / Ды – за стол”* [6, с. 131 – 132]). Сустракаюцца ў казках С. Шушкевіча зачыны кшталту фальклорных (“*Як у лесе ды пад дубам*” [6, с. 160]), рэфрэны (“*А мядзведзь нібы не чуе / І далей загад дыктуе*” [6, с. 161]), канцоўкі (“*Вось канец ляснае казкі*” [6, с. 164]). Сама “звярыная” сюжэтыка, як і ў К. Чукоўскага, калі не ўзята непасрэдна з фальклору, то створана пад яго відавочным уплывам. Але своеасаблівасць С. Шушкевіча – у большай набліжанасці да моўнага строю народных казак.

Можна назіраць некаторыя сюжэтныя паралелі ў К. Чукоўскага і С. Шушкевіча. У абодвух ёсць казкі

Вера Юр'еўна Жыбуль – даследчыца літаратуры. Кандыдат філалагічных навук (2005). Закончыла Беларускае дзяржаўнае ўніверсітэт (2001) і аспірантуру пры ім (2004). Працавала ў Юрыдычным каледжы БДУ, цяпер – старшы выкладчык кафедры рускай літаратуры філалагічнага факультэта БДУ. Аўтар навуковых артыкулаў і манаграфіяў “Детская поэзия Серебряного века. Модернизм” (2004).

пра прыцясненні, ад якога пазбаўляюцца слабейшыя і “добрыя” звяркі (“Краденое солнце” – “Звярыны баль”, “Камар-брыкун і жаба-квакуха”). Але ў К. Чукоўскага ўсіх свядома ратуе вялікі моцны мядзведзь, а ў С. Шушкевіча выратаванне адбываецца выпадкова, і ў адным выпадку выратавальнік – маленькі чмелік, а ў другім – жабка. Агульны і сюжэт лячэння звяроў, але тут С. Шушкевіч таксама захоўвае арыгінальнасць. Калі ў рускага паэта адзін доктар Айбаліць лечыць мноства звяроў, то ў беларускага на аднаго хворага даводзіцца цэлы кансіліум (“Хворы жораў”). Фальклорныя крыніцы, відавочна, мае і сюжэт пра вяселле камара і мухі (гэты сюжэт – разам з нечаканым візітам павука – паўтараецца і ў С. Шушкевіча ў вершах “Павучок-мухаед”, “Танец насыкомых”, “Сядзіць цвыркун на прыпечку” і інш.). Аднак трактоўка гэтага сюжэта ў паэтаў розная. Для К. Чукоўскага найважней дынаміка і эмацыянальнасць. Падзеі ў яго разгортваюцца з высокай хуткасцю, з нечаканымі паваротамі (часта пра гэта сігналізуе слова “раптам” – “вдруг” або змена рытму). У адным творы сканцэнтравана некалькі авантурных перыпетыяў (у гэтым сэнсе можна казаць пра іх пэўную “поліцэнтрычнасць”), падчас кожнай з якіх дамінуе нейкі “канцэнтраваны” настрой – страх, радасць і г. д. (пра гэтую насычанасць падзеямі і эмацыямі К. Чукоўскага пісаў: <...у “Мухе Цокотухе” адразу і вяселле, і імяніны> [4, с. 364]). У С. Шушкевіча падзеі звычайна разгортваюцца вакол аднаго цэнтра [“Звярыны баль”: падрыхтоўка да прыезду льва (прыезд ільва) – смерць ільва – баль; “Хворы жораў”: жораў захварэў – атрымаў лекі – вылечыўся (хвароба жорава); “Як у лесе ды пад дубам...”: мядзведзь дыктуе лісе загады]. Але цэнтральная падзея ў часе разгортвання набывае аўтарскую ацэнку, а часам – і ацэнку іншых персанажаў. Часта тут з’яўляецца гумарыстычны сэнс, мяккая іронія: жораў хварэў нястрашна, а лекар вельмі хацелі пачастунку; леў сам зрабіўся ахвярай, а чмелік са злачынцы (у вачах іншых звяроў пры ільве) ператварыўся ў героя; загады мядзведзя выконваць ніхто не збіраецца, і добра – яны бязглуздыя. Затое мядзведзь пісаць іх прыемна. Самі загады мядзведзя (“Як у лесе ды пад дубам...”) перагукаюцца з паэзіяй нонсэнсу.

Прырода вершаваных казак К. Чукоўскага і С. Шушкевіча адрозная. Для Карнея Чукоўскага на першым месцы гульня, звязаная ледзье не з фізічна

адчувальным рухам. Нават слоўная гульня ў яго падначалена гэтай мэце. Станіславу Шушкевічу бліжэй разгортванне пэўнай гульнёвай сітуацыі (“у лекара”, у гатаванне ежы і пачастунак, “у начальніка”). Яго звяры быццам “гуляюць” у дзяцей, прымяраюць на сябе дзіцячыя ролевыя гульні. І дыдактыка ў творах С. Шушкевіча больш адкрытая, чым у К. Чукоўскага, але яна пададзена ненавязліва, у жартаўлівай, гульнёвай форме.

У сувязі з гэтым можна казаць аб элементах сатыры ў паэзіі С. Шушкевіча. Найбольш яна выявілася нават не ў яго казках, а ў меншых па аб’ёме вершах. І тут С. Шушкевіч судакранаецца з галоўным гумарыстам-сатырыкам рускай дзіцячай літаратуры – Агніяй Барто.

У С. Шушкевіча, як і ў А. Барто, ёсць цэлы шэраг вершаў пра дзетак з заганнымі паводзінамі – гразнуляў, лянотнікаў, балбатуноў і г. д. У абодвух паэтаў падобныя сродкі выкрыцця – перш за ўсё іронія, дакорлівая ўсмешка. Але С. Шушкевіч робіць гэта настолькі далікатна, мякка і тонка, што яго героі-недарэкі выглядаюць амаль не адмоўнымі, і чуйны гонар дзіцяці-чытача не пакутуе.

Напрыклад, у вершы “Агарод” раскрываецца тэма няўдалых памагатых (як і ў вершы Барто “Памочніца”). Унук і ўнучка прыйшлі дапамагчы бабулі на агародзе, але так нічога карыснага і не зрабілі, бо замест працы пачалі каштаваць тое, што расце на агародзе. Вынікі С. Шушкевіч падае ў іранічнай форме “вытворчай траўмы”:

*Укалола ўнучка ручку
І аб рэну, і аб брукчу,
Укалола язычок
Аб зялёны часначок... [5, с. 6].*

Аўтар не канцэнтруе ўвагі на паводзінах дзяцей – зразумела, што для іх усё – гульня, і яны, трохі палаташыўшы агарод, пазіраюць на вуліцу. Паэт звяртае ўвагу на бабулю, якой цяжка працаваць і сумнавата без унукаў, але яна настолькі любіць іх, што нават апошняя заўвага – відаць, і аўтарская, і бабульчына адначасова – не гучыць занадта моцным папрокам:

*Вось унукі дык унукі,
Да работы – на ўсе рукі! [5, с. 6]*

У падобных вершах – дзе выкрываюцца не надта прыгожыя паводзіны герояў-дзяцей – у С. Шушкевіча або прысутнічае нейкі персанаж, які любіць гэтых дзяцей нават такімі, або канстатуецца прыгажосць свету, яго “любоў” да тых, хто ў ім жыве – нават калі яны яе не заўважаюць. Як, напрыклад, героі верша “Браты-абібокі” – хлопцы з гаваркімі імёнамі Пазяхай, Уздыхай, Пачакай і Пачашыпатыліца (у гэтых імёнах – распаўсюджаных дзехах дзетак-лянотнікаў – сканцэнтраваны сатырычны пачатак), якія спяць і не бачаць прыгажосці прыроды – “А наўкол цудоўны май” [6, с. 15].

Сатырычная лінія ў С. Шушкевіча выявілася і ў жанры байкі, заснаванай на жывёльных алегорыях. Звычайна С. Шушкевіч сам мадэлюе сюжэты сваіх баек, вольна абыходзіцца з кампазіцыяй (практычна ні-

колі не выносіцца асобна мараль). Аднак за вобразамі жывёлаў заўсёды відавочна стаяць рысы чалавечых характараў. Тут дарэчная паралель з байкамі Івана Крылова, якія трывала ўвайшлі ў кола дзіцячага чытання. Праўда, першапачаткова яны не былі разлічаны на дзяцей і таму адрозніваюцца ад баек С. Шушкевіча: апошнія мякчэйшыя ў выкрыцці, у іх не абвргаецца гармонія свету (як, напрыклад, у вядомым радку “у сильного всегда бессильный виноват”). Пад прыцэлам С. Шушкевіча – канкрэтныя чалавечыя хібы.

Верш “Кукарэка-недарэка” малюе палахліўца-панікёра (пеўнік прымае голуба за ястраба, а шчанятаў – за тхараў), які баяўся дарэмна. У вершы “Бусел Клёка-Клёкала і жабка Квока-Квокала” хвалько-жабка крычыць: “Усё маё!” – аж пакуль не з’яўляецца бусел. Падобным чынам задзірысты драч (“Драч”) інструктуе пра паводзіны вала, які нічога кепскага не робіць, – “з-за ракі”. Вось калі б вол быў бліжэй... Самавалка сарока з верша “Сарочы керамок” вельмі добра будзе дамок у фантазіях, але не на справе. У гэтым творы ўдала абгульваецца народная пацешка пра сароку-варону, але нават дзеянні, згаданыя ў ёй (пачастунак гасцей), у сарокі толькі ўяўныя. Верш “Пракалоў камарык ножку” даводзіць: нельга крыўдзіць слабейшых, смяцца з тых, каму кепска. Але і хворы камарык, які пагражае адпомсціць здравым насмешнікам, калі вылечыцца, выглядае недарэкам: трэба ўсім жыць у ладзе. У вершы “Знатныя лісічкі”, вытрыманым у расліннай алегорыцы, высмейваецца пыхлівы баравік, які крыўдзіць лісічкі. Але яны маюць свой гонар і могуць яго абараніць.

Элементы баечнай алегорыі ёсць і ў казках С. Шушкевіча пра жывёлаў (мядзведзь – недарэчны начальнік, леў – нямудры, злы цар, ліса – хітрая і, згодна з фанетычным супадзеннем у нашай мове, ліслівая і г. д.). У фінале “Звярынага балю” жанр так і пазначаны: “казка-байка” [6, с. 133].

Сыходжанні дзіцячай паэзіі Станіслава Шушкевіча з рускай адбываюцца ў сутнасных, глыбока ўласцівых дзіцячай паэзіі наогул момантах. Пры гэтым беларускі паэт творча распрацоўвае расійскі і сусветны вопыт. Шмат у якіх выпадках мы можам казаць не пра запазычанне С. Шушкевічам сюжэтаў, вобразаў і г. д. у слынных рускіх пісьменнікаў, а пра тыпалагічнае падабенства, якое добра тлумачыцца зваротам таленавітых расіянаў і беларуса да агульных глыбінных каранёў – міфалагічных, фальклорных, літаратурных.

Спіс літаратуры

1. Бечык, В. “Бо хораша на свеце так...” / В. Бечык // ЛіМ. – 1977. – 23 вер. – С. 7.
2. Кабржыцкая, Т. Казачнік жыве ў Беларусі / Т. Кабржыцкая // ЛіМ. – 1982 г. – 9 крас. – С. 10 – 11.
3. Чуковский, К. От двух до пяти // Чуковский К. Собр. соч. : В 15 т. – Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – Т. 2.
4. Чуковский, К. Признания старого сказочника // Чуковский К. Собр. соч. : В 15 т. – Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – Т. 2.
5. Шушкевіч, С. Лясная калыханка / С. Шушкевіч. – Мінск : ДВБССР, 1958.
6. Шушкевіч, С. Птушыны ранак : Вершы, казкі / С. Шушкевіч – Мінск : Юнацтва, 2001.

Станіслаў ШУШКЕВІЧ

З ДЗІЦЯЧЫХ КНІГ

СНЕЖНЫ ДЗЕД

Скачуць дзеці. Шум і смех.
У камы качаюць снег.
Толькі снегу быў камяк,
А ўжо вырас дзед-дзівак:
Галава, нібы падушка,
Шапка з’ехала на вушка,
Губы – порхаўка,
Нос, як моркаўка.
Пояс – рэмень наўскасяк,
З боку венічак-галяк.
Крочаць дзеці на абед,
І адзін застаўся дзед.
Верабейчык на плячы
Чыркнуў дзеду: – Чык-чык-чык!
Пасля пырхнуў – і няма,
Сыпле белы пух зіма.
Паглядзеў яму услед,
Зажурыўся снежны дзед.

ПРАКАЛОЎ КАМАРЫК НОЖКУ

Пракалоў камарык ножку
Аб паломаную дошку.
Нясе маці сына ў хату,
Дастае бінты і вату.
– Куды ж цябе ліха несла?
Ну, сядай, сыноч, у крэсла!
Будзем ножку бінтаваць,
Рану ёдам заліваць.
Слёзы коцяцца на твары,
Плача, войкае камарык,
Аж рагочуць каля хаты
Камарыкі-камараты:
Вытры слёзы, памаўчы,
Больш на дошцы не скачы!
Выцер носік, выцер тварык,
Заікаецца камарык:
– Вось як ножку залячу,
Насміхацца адвучу.

БРАТЫ-АБІБОКІ

Раніцою Пазяхай
Разам з братам Уздыхай,
А за імі Пачакай
З Пачашытатыліцай
Кажуць хорам: – Ай-я-яй!
Хоць ты сонца затрымай! –
Бач, падняцца сіліцца.

А наўкол цудоўны май.
Уздыхае Уздыхай.
Пазяхае Пазяхай.
Пачашытатыліца
Кажа: – Браце Пачакай,
Коўдрай голаў накрывай,
Бачыш, вечар блізіцца.

САРОЧЫ ЦЕРАМОК

Скача, пырхае сарока
Каля гаю недалёка.
Узляцела на калок,
Нахілілася набок:
– Дзе сякера? Дзе піла?
Хіба я іх не ўзяла?
Пабудую я дамок,
Пабудую церамок –
Дзесяць светлых акон
І вялікі балкон,
Шэсьць калонаў падрад,
Будзе ганак у сад.
Агароджу-частакол
Я пастаўлю навакол.
А на прыпеку
Пірог выпеку.
Масла ў кашу намяшу
І дзяцей запрашу.
І пастаўлю сто калодак,
А на кожнай – з кашай сподак.
Буду кашу раздаваць,
Буду дзетак частаваць.
Ешце, дзетачкі,
Мае кветачкі,
Дам па лыжцы тварагу,
Па кавалку пірагу,
Пойдзе слава кругом
Пра гасціну і дом.
І стракоча сарока,
А ўжо ноч недалёка.
Самахвалка скок ды скок...
Дзе ж той церам-церамок?

ЗНАТНЫЯ ЛІСІЧКІ

Важны грыб баравік
Кніць з маленькіх прывык:
– Танканогія лісічкі,
У вас танныя спаднічкі,
Як на смех капелюшы!
Вы крывулькі-малышы!
Хто нагнаў на вас спалох?!
Вы чаму залезлі ў мох?!

Паднялі лісічкі рыльцы:
– Мы з лісой аднафамільцы...
Хоць ты, брацік, ганарлівы,
А зірнеш – увесь чарвівы,
Нас баіцца злы чарвяк,
Не кранае аніяк.
Ты закрой, крыклівец, рот,
Між грыбоў мы знатны род.
У нас тоненькія ножкі,
У нас жоўтыя панчошкі,
У нас жоўтыя спаднічкі,
Мы вясёлыя сятрычкі.

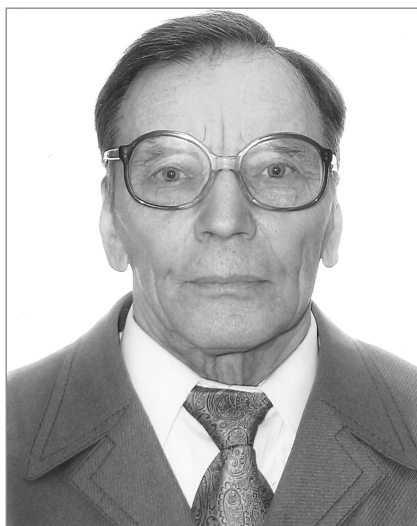
АГАРОД

Выцірала бабка пот,
Даглядала агарод:
І фасолю-спавітушку,
І пятрушку, і чарнушку,
Рэпку, рэдзьку, буракі,
Мак, салату, агуркі,
І капусту, і укроп,
Часначок, цыбулю, боб,
Гарбузы і памідоры.
У старой работы – горы.
Працаваць адной дакука,
Кліча бабка ўнучку, ўнука –
І палоць, і паліваць,
Прарываць і аграбаць.
Укалола ўнучка ручку,
І аб рэпу, і аб бручку,
Укалола язычок
Аб зялёны часначок...
Ўнучка слёзы выцірае
Ды на вулку паглядае.
Пастаяў, як цецярук,
Улюбёны ў бабку ўнук,
Сеў на градку наш бядак
І латошыць боб і мак.
Бабка поле, аграбае,
Унук у поле паглядае...
Вось унукі дык унукі,
Да работы на ўсе рукі.

Пра жыццё і творчасць Станіслава Пятровіча Шушкевіча (19.02.1908, в. Бакінава Дзяржынскага раёна – 1.01.1991, Мінск) на старонках "Роднага слова" распавядалі Мікола Мішчанчук і Марыя Шаўлоўская ў артыкуле "Крану вяслом срабрыстыя праменні..." (1998, № 1), а таксама Леанід Маракоў у публікацыі "Шасцёра на фотаздымку" (1999, № 5-6). Друкаваліся і вершы паэта: "Красавік" (1995, № 4), "Кветкамі сады асыпаў май..." (1995, № 5), "Зімы халоднай пасланец" (1995, № 11), "Радасць мая звоніць...", "На двары маім лістапад", "А ў полі васількі...", "Хіба ўпершыню іду па кручы?...", "Росы", "Я не жораў, ды і я ляцеў...", "Скарына ў Празе", "Цвілі рамонкі на лугах" (1998, № 1).

СЛОВА ПРА СЯБРА

ДА 75-ГОДДЗЯ ПАЭТА МІХАСЯ ШУШКЕВІЧА

75

Дарагі Міша, Міхась, Міхаіл Серафімавіч! Многія памятаюць, з якім ззяючым тварам ты, студэнт філфака Белдзяржуніверсітэта і мой сусед па пакоі, прыйшоў аднойчы ў інтэрнат і паказаў надрукаваны ў першым нумары новага часопіса “Маладосць” свой верш-песню “Ляны-ляночкі”. У добры творчы шлях цябе благавілі такія карыфеі нашай літаратуры, як Янка Брыль, Пімен Панчанка, Пятро Глебка, Мікола Аўрамчык. За свой першы ганарар ты змог тады набыць сабе доўгачаканую абнову – першы ў жыцці прыстойны касцюм.

А пасля прыйшло каханне, шчаслівае і нешчаслівае. Шчаслівае пачуццё ўспыхнула, бы маланка, песняй “Ты мне вясною прыснілася”. У інтэрв’ю карэспандэнту адной з газет ты, сёння ўжо досыць не маляды чалавек (у 2008 г. табе спаўняецца тры чвэрці стагоддзя, а сам усё такі ж, як і пяцьдзесят з хвосцікам гадоў таму, па-спартыўнаму падцягнуты, хударлявы, незвычайна, як і заўсёды за табой вадзілася, цнатліва-сарамлівы), прызнаўся, як нарадзіліся радкі гэтай выдатнай песні, што неўзабаве стала музычнай візітоўкай славуных “Песняроў”.

«Гісторыя зусім простая, – распавядаў ты, – звычайная: спаткаў дзяўчыну – роднасную душу. Яна любіла паэзію, музыку, захаплялася, як і я, песнямі Іва Мантана і спявала іх без перакладу, па-французску, бо ведала некалькі замежных моў. Нам выпала некалькі сустрэч. Аднойчы мы доўга блукалі па вуліцах горада, гаварылі аб усім на свеце. Была якраз купальская ноч, і ўжо бралася на світанак, калі я праводзіў дзяўчыну да веснічак яе дому на тады ціхай Лодачнай вуліцы па-над Свіслаччу... Вярнуўся да сябе – святло ўключаць ужо не трэба было. Сеў да стала і без “паложаных” творчых пакут і пошукаў рука нібы сама сабою вывела першы радок “Летняя

ночка купальная...”. Праз якую гадзіну верш быў закончаны».

...Пасля было і нешчаслівае каханне, якое пакінула на сэрцы незагойны след. Яно паспрыяла паскоранаму вечным недаяданнем, нястачай вітамінаў, недасыпам з-за вучобы развіццю цяжкай хваробы, якую нават і вопытныя дактары не ведалі, чым лячыць. Затое твая малая радзіма на Случчыне, вёска Ветка (у якой ты нарадзіўся 20 лютага 1933 г. і вырас разам з дзвюма сёстрамі і меншым братам), родная прырода вярнулі сілы аслабеламу арганізму. Дзеля гэтага спатрэбіўся цэлы год вымушанага акадэмічнага водпуску. Але і дома, нягледзячы ні на што, ты не быў нахлебнікам у бядотнай сваёй матулі, якая білася адна (бацька твой загінуў у канцы вайны на фронце), каб падтрымаць дзяцей, пакуль яны больш цвёрда стануць на ногі. Ты зноў, як і да універсітэцкай пары, упрогся ў калгасную працу, зарабляў палачкі-працадні, якія нічога не былі вартыя. Я сам, Міхась, у сваім раннім сіроцтве, жывучы спачатку са старэйшым братам, пасля на Стаўбцоўшчыне з сястрой, якая з’ехала сюды адразу пасля вайны са сваім суджаным (уцякалі ад калгаснага “раю”, бо гэты заходні край не кранула тады яшчэ калектывізацыя), ужо добра ведаў, наколькі пакутна было людзям, калі ўсё абагулілі, забралі коней, вупраж, зямлю і шмат яшчэ чаго, набытага цяжкай працай і потам. У сваіх раманах “Трэба было жыць” і “Талаброды” я, як мог, адлюстравяў той час, аддаючы даніну памяці свайму дзяцінству і юнацтву, а таксама тым, каго сёння ўжо няма ў жывых.

Гады вучобы ва універсітэце многа нам далі, навучылі думаць і аналізаваць. Пад той час нам абодвум пашчасціла бачыцца і нават сфатаграфавання з Якубам Коласам, і тая сустрэча з вялікім чалавекам, грамадзянінам, клапатлівым настаўнікам творчай моладзі запала ў памяць на ўсё жыццё. Хай мы не шмат пасля зрабілі ў літаратуры (не будзем казаць, хто больш, хто менш, бо на першым месцы ў кожнага з нас быў клопат пра сям’ю, дзяцей, нялёгка праца), аднак, кажучы пра цябе, ніхто не ткне пальцам, што Міхась Шушкевіч дзеля ганарару пісаў абы-што, выдаваў халтуру. Такого не было і не магло быць. Ты філігранна шліфаваў свае вершы, дзiesiąткі разоў перапісваў іх, бы на далоні, узважаў кожнае слова, кожны радок. Многія з іх клаліся на музыку, становіліся любімымі ў народзе песнямі. Усё-ткі ты набыў шмат сяброў сярод пісьменнікаў, мастакоў, кампазітараў – усіх тых, хто дбаў пра беларускасць, шанавяў сваю гісторыю, родную мову, хто не на словах, а на справе служыў людзям.

Алесь РЫБАК.

“УМЫВАЙ МЯНЕ РОСАМІ...”

ТЫ МНЕ ВЯСНОЮ ПРЫСНІЛАСЯ

Летняя ночка купальная
Яснай растаяла знічкаю.
Падаюць зоры світалыныя
Ў чыстыя воды крынічныя.
Ой ты, дзяўчыначка мілая,
Як жа ты свет упрыгожыла.
Ластаўка ты лёгкакрылая,
Светлы мой сон растрывожыла.

Ты мне вясною прыснiлася
Неразгаданымі чарамі.
Сэрца парыўна забiлася
Вольнымі крыламі-марамі.
Пэўна, цябе, ненаглядная,
Стрэў я часiнай удаляю.
Ты – мая доля спагадная.
I не шкадую нiмала я.

МІЛАВІЦА

Сняцца травы мурожныя,
Толькі вочы звяду.
Да цябе, мая гожая,
Я дубровай iду.
А дуброва баюнная,
Насвітае ці свет.
I такая ты юная,
Нiбы яблыні цвет.

Умывай мяне росамі,
Рана-рана да дна,
Салаўiнагалосая
Чараўнiца мая.

Я па травах някошаных
Цэлы свет абыду,
А такое харошае
Я нiдзе не знайду.

Не знайду табе роўнае,
Толькі вызнаю я,
Што такая чароўная
Ты на свеце адна.
I да самага дальняга,
Колькі жыцiму я,
Ты свяцi мне, світалыная,
Мiлавiца мая.

МАЦІ

Снег ляжыць, як белая кашуля,
Хоць бяры – нядзелю надзень,
Цi даўно давала мне матуля
Чыстую кашулю ў гэты дзень?

Мацi, мацi, ты адна у хаце,
Разышлiся дзецi хто куды.
Што ж на iх матулі наракацi,
Што не часта шлюць яны лiсты?

.....
Рознае гавораць часам людзi,
Толькі ж мацi ведае адно:
Сын яе заўсёды сынам будзе,
Прыйдзе i пастукае ў акно.

Каб абняць худзенечкiя плечы,
Руцi ў мазалях пацалаваць
I, як у маленстве, цэлы вечар
Слухаць сэрцам, слухаць i маўчаць...

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2008 год

КРАСАВІК

1 красавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Віктара Сташчанюка (1933 – 2007), графіка, мастака дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва

2 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Ліліі Брандабоўскай, тэатральнага крытыка

75 гадоў з дня нараджэння Віктара (Вікенція) Шымукі (1933 – 1998), паэта-песенніка, празаіка, перакладчыка

4 красавіка – 115 гадоў з дня нараджэння Мікалая Шаглова-Куліковіча (1893, паводле іншых крыніц 1896 ці 1897 – 1969), кампазітара, музычнага і тэатральнага дзеяча. Жыў у ЗША

100 гадоў з дня нараджэння Ганны Базыленкі (1908 – 1980), мовазнаўцы

70 гадоў з дня нараджэння Вячаслава Кавалеўскага (1938 – 1997), мастака-плакатыста, афармляльніка

10 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Боруха Янпольскага (1898 – 1975), акцёра, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня выхаду першага нумара маладзёжнай рускамоўнай газеты “Знамя юности”

12 красавіка – 155 гадоў з дня нараджэння Станіслава Пташыцкага (1853 – 1933), гісторыка, архівіста, даследчыка помнікаў старажытнай пісьменнасці Беларусі, Літвы і Польшчы

75 гадоў з дня нараджэння Валянціны Міхеевай, скульптара

70 гадоў з дня нараджэння Алеся Масарэнкі, празаіка, перакладчыка

16 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Маргарыты Савіцкай, жывапісца

80 гадоў з дня нараджэння Алега Сурскага, мастацтвазнаўцы, мастака

18 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Антука Крыніцы (сапр. Антон Ждановіч; 1898 – 1937), акцёра

Маргарыта ЯФІМАВА

“БАЮСЯ ЖЫЦІ БЕЗ ІДЭАЛУ...”

ЗБОРНИК “КАЛАСКІ” ЗОСЬКІ ВЕРАС

Зоська Верас – прыгожы, сціплы, мілагучны псеўданім Людвікі Антонаўны Сівіцкай (па мужу Войцік, 30.09.1892, мястэчка Мяджыбаж Лятычаўскага раёна Жытомірскай вобласці, Украіна – 8.10.1991, Вільня, пахаваная на могілках Панерай). У літаратуры яна вядома як аўтарка праязных і вершаваных твораў, як журналістка, перакладчыца, натхнёная дзялячка нацыянальнага адраджэння. Зоська Верас дзейсна спрыяла развіццю беларускай культуры, перыядычнага друку, узбагаціла беларускую літаратуру, у тым ліку дзіцячую.

Апрача літаратуры, захаплялася садоўніцтвам, агародніцтвам, пчалярствам. Была асобай духоўна багатай, чуйнай, глыбока інтэлігентнай, грамадска актыўнай. З юначых гадоў адчула прагу быць патрэбнай людзям, роднай Беларусі. Сваё жыццёвае крэда з афарыстычнай дакладнасцю выказала ў вершы “Я не баюся...”. У гэтым творы паэтка зазначыла, што не баіцца ні буры жыццёвай, ні працы мазольнай, але падкрэсліла:

*...баюся жыці без ідэалу,
бо ў чорнай пустицы сэрца б сканала...
Больш чым цялеснай баюся смерці –
душой умерці...¹*

Верш “Я не баюся...” напісаны больш як 90 гадоў таму – у 1915 г., але хвалююча-надзённа гучыць ён і сёння, калі перад чалавецтвам востра стаяць праблемы захавання спрадвечных маральных каштоўнасцяў: Дабрыні, Сумленнасці, Справядлівасці, грамадзянскага абавязку, патрыятычнай адданасці Радзіме. Хацелася б бачыць гэты верш у хрэстаматых, каб вучні-падлеткі ўдумаліся ў яго сэнс, адчулі саму сутнасць тых заповітных ідэалаў, на якія звяртала ўвагу Зоська Верас, без якіх няма чалавека... Верш-роздум “Я не баюся...” увайшоў у невялічкі зборнік Зоські Верас “Каласкі” – адзіную кніжку яе мастацкіх твораў, якая ўбачыла свет толькі ў 1985 г., калі самой аўтарцы было ўжо больш як 90 гадоў... У артыкуле “Сустрэчы з Алесем Мікалаевічам Бачылам”² Людвіка Антонаўна з удзячнасцю прыгадала, што гэта Алесь Бачыла першым парадзіў ёй выдаць творы, а потым сам аднёс іх у выдавецтва “Юнацтва”.

Непасрэдны ўдзел у падрыхтоўцы “Каласкоў” да друку прыняў і Сяргей Новік-Пяюн, якога Зоська Верас добра ведала яшчэ з часоў іх сумеснай працы ў часопісе “Заранка” (1927 – 1931) – першым заходнебеларускім часопісе для дзяцей-беларусаў на іх роднай мове. Заснавальніцай, рэдактарам, выдаўцом яго была Зоська Верас. Добразычлівыя адносіны Сяргея Новіка-Пяюна і Зоські Верас захаваліся назаўсёды. Менавіта да яго, чалавека надзейнага, да таго ж яшчэ і па ўзросце значна маладзейшага, звярнулася Людвіка Антонаўна з просьбай сабраць яе творы для выдання асобнай кніжкай. Сама зрабіць гэта яна ўжо не магла. Сяргей Міхайлавіч выканаў гэтую просьбу. У лісце Зоська

Верас выказала яму шчырую ўдзячнасць за дапамогу “сабраць яе дробныя творы пад адну стрэшку”³. С. Новік-Пяюн падрыхтаваў два машынапісныя экзэмпляры “Каласкоў”. Адзін з іх – гэта той, які Алесь Бачыла аднёс у выдавецтва “Юнацтва”, другі захоўваўся ў аўтаркі, а цяпер – у Фундаментальнай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

На жаль, у “Каласках” сабрана толькі частка мастацкіх твораў Зоські Верас, бо часу ў Сяргея Новіка-Пяюна было мала ды і друкавалася Людвіка Антонаўна не толькі ў газеце “Наша ніва” і ў “сваіх” часопісах “Заранка”, “Пралескі” (1934 – 1935), але і ў многіх іншых перыядычных выданнях ды яшчэ пад рознымі псеўданімамі. І усё ж галоўнае тое, што “Каласкі” Зоські Верас убачылі свет, закаласавалі, загаманілі срэбным звонам, знайшлі чытачоў.

У невялікім уступе да “Каласкоў” народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч вітаў з’яўленне кнігі, прафесійна тонка адзначыў яе жанравую адметнасць, лірызм, выхаваўчую каштоўнасць твораў, падкрэсліў істотна важнае: «“Каласкі” Зоські Верас узрошчаны на глебе любові і дабрыні» (с. 6).

Высокая духоўнасць, дабрыня і душэўная светласць гэтай пісьменніцы выразна выявіліся ў творах яе зборніка “Каласкі”, у якім вылучаны тры раздзелы. У першы з іх пад назвай “Чароўны край” увайшлі вершы Зоські Верас, якія, за выключэннем двух – “Я не баюся...” і “Песня сіраты”, – прызначаны дашкольнікам і малодшым школьнікам, вызначаюцца эмацыянальнай яркасцю, даступнасцю, вобразнай малюнкавасцю, багатым фантазіяй, інтанацыйнай выразнасцю.

Маргарыта Барысаўна Яфімава – літаратуразнаўца, крытык. Кандыдат філалагічных навук (1956). Закончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1951) і аспірантуру гэтай навучальнай установы (1955). Працавала выкладчыкам на кафедры беларускай літаратуры Магілёўскага педінстытута (1955 – 1966), у БДУ (1966 – 1995). Аўтар кніг “Янка Маўр” (1960), “Беларуская дзіцячая літаратура” (1965), “Гучыць жывое слова” (1983), “Зямля бацькоў, зямля святая” (1997), “Слова – краска, слова – ззянне” (2000) і інш., сааўтар навучальных дапаможнікаў для студэнтаў “Беларуская дзіцячая літаратура” (1966, 2-е выд. 1980), хрэстаматыі “Беларуская дзіцячая літаратура” (1996, 2-е выд. 2003), “Беларуская літаратура: Проза 1920-х гг.” (1996). Выдатнік народнай асветы (1982).

Здаецца, чуеш радасна ўсхваляваныя галасы дзяцей, калі чытаеш верш “Сонейка грэе”, у якім адчуваюцца традыцыі, мелодыка беларускіх народных песень-вяснянак і заклічак, тэматычна звязаных з рытуалам свята гукання вясны. Кожны радок гэтага верша нібы сагрэты пяшчотнымі жыццядайнымі промнямі вясновага сонейка, што падкрэслена мяккасцю і пяшчотай гучання твора:

*Сонейка ты, залатое!
Колькі цёмных, сумных дзён
Мы чакалі, дарагое,
У нашых хатках ля акон
Тваіх ясных цёплых косак,
Твае ласкі і пяшчот,
Што збудзілі б жыццё вёсак,
Поле, траўку, лес, чарот... (с. 7).*

Сонцаўцэнтры ўвагі і ў вершы “Сонца свеціць”, але тут ужо няма таго ласкавага слова “сонейка”, бо размова ідзе пра зімовае сонца, якое, як тое сведчыць і народная прымаўка, “свеціць, ды не грэе”. Аднак і зімовая пара года мае адметную прывабнасць, прыгажосць. Паэтка звяртае ўвагу дзяцей на тое, як звабна зіхаціць-іскрыцца пад зімнім сонцам снег. А зімовыя забавы!.. Самім рытмам, дынамікай радкоў верша “Сонца свеціць” Зоська Верас падбадзёрвае дзяцей і без надакучлівых слоў павучання заахвочвае іх не баяцца марозу, як і хлопчык Янка:

*...Мароз цісне,
дакучае,
А наш Янка
і не дбае:
З гор на саначках
нясецца, –
Гараць вочкі,
сэрца б’ецца (с.13).*

У вершах Зоські Верас дзяцей кранае, станоўча ўплывае на іх эмоцыі добрабычліва светлая танальнасць яе голасу, музыка беларускага слова. Нельга застацца абыякавым да пяшчоты і шчырасці гучання верша “Чароўны край”:

*Сыночку маленькі, ты ручку мне дай,
Цябе павяду я ў нязведаны край,
Мы пойдзем вузенькай мяжою ўдваіх,
Так мякка, нат крокаў не ўчум сваіх,
Так мякка, прыгожа, пахуча... аж рай!
Сыночку маленькі, ты ручку мне дай... (с.12).*

Цікава, што ў вершы “Чароўны край” аўтарка звяртаецца нібы толькі да аднаго хлопчыка – сыночка, але на яе шчырае ласкавае запрашэнне адгукаюцца ўсе дзеці. Іх заварожваюць характэрныя прыкметы роднага краю, на якія звяртаецца ўвага: велічны пан бусел, кнігаўка са сваім адвечным “піць-піць”, нібы бачыш шнур гусак, што “на сонцы бліснуў, закрычаў... і прапаў” (с. 13). Рэальнае спалучана

тут з фантастычным, што вельмі цікава дзецям: прыгадваюцца ў вершы “Чароўны край” русалкі-казыткі, выклікаюць усмешку дзяцей трапна падмечаныя аўтаркай характэрныя рухі камарыкаў, якія “лявоніху скачуць”. Нельга не прыгадаць запамінальны гульніва-казачны штрых: гарэза-зайчык прыхаваўся ў мяжы і па-сяброўску “да жабкі міргае: “Дзе я, не кажы” (с. 13).

Лірычная танальнасць верша “Чароўны край” падкрэслена паўторами пяшчотнай просьбы: “Сыночку маленькі, ты ручку мне дай...” Звернем увагу і на гэты ласкава-прыцішаны зваротак “сыночку” і на тое, што ва ўсіх трох паўторах гэтай просьбы няма клічніка, ён заменены шматкроп’ем, якое адпавядае душэўнай танальнасці гэтага ласкава-цёплага верша. Напісаны ён у 1922 г., у 1928 г. друкаваўся ў часопісе “Заранка” пад характэрным псеўданімам Зоські Верас – Мама.

Зусім у іншым рытма-меладычным ключы напісаны верш “На імя ніны”. Дынаміка дзеяння, эмацыянальныя выбухі падкрэслваюцца тут рытарычнымі пытаннямі, у якіх чуецца нявыказанае здзіўленне: “Што за дзіва?..”, “Што за з’ява?..”, “Хіба чары?..” А відовішча, сапраўды, здзіўнае: перад дзецьмі нібы разгортваецца казачнае сцэнічнае дзеянне – парамі, дружна, з песнямі, у добрым настроі

*Ідзе валошка з шыпышынаю,
Там бяроза з калінаю.
Далей, узяўшыся за лісточкі,
Ідуць стакроткі, як вяночкі...
А за імі брат-сястрычка
І зязюлька невялічка,
Мак чырвоны, драсён белы
І звончыкаў букет цэлы (с.10).*

Убачыўшы такое, ад здзіўлення аж сонейка ў небе стала, запытала, куды ідзе гэтая дружная грамада. Высветлілася, што ўсе яны ідуць на імяніны хлопчыка Толі... Свет прыроды адухоўлены, набліжаны да дзяцей, паэтка дапамагае ім адчуць не толькі прыгажосць прыроды, але і яе жывую душу. Сяброўства з прыродай эстэтычна ўзбагачае дзяцей, папярэджвае развіццё ў іх жорсткасці, робіць іх дабрэйшымі, духоўна багацейшымі, бо яны адчуваюць не проста стан прыроды, але і душу, настрой аўтаркі, таму не застаюцца абыякавымі. У паэзіі Зоські Верас выявілася тонкае адчуванне ёю магчымасцяў беларускага слова, яго музыкі, вобразнасці, прыгажосці.

Тэма роднай прыроды працягваецца і ў 2-м раздзеле з назвай “Поры года”. Аднак тэматыка твораў гэтага раздзела шырэйшая за прыведзеную назву, бо тут ёсць

апавяданні пра ўзаемаадносінны і сяброўства дзяцей, пра далучэнне іх да працы, пра іх захапленні (“Вясёлая работа”, “У каго прыгажэй”, “Добрае сэрца”).

Варта прыгадаць апавяданні “Першыя кветкі”, “У грыбы”, дзе ёсць запамінальныя пазнавальныя звесткі аб прыродзе. Асабліва ў гэтых адносінах вылучаецца апавяданне “А мяла”, у якім, апрача вельмі цікавых навуковых звестак, якія падаюцца займальна, ёсць яшчэ і народныя павер’і.

З твораў гэтага раздзела хочацца вылучыць пейзажныя абразкі, у якіх адухоўленыя, надзеленыя ўласцівымі чалавеку псіхалагічнымі асаблівасцямі Вясна (абразок “Жаваранак”), Зіма (абразок “Чараўніца”). Душэўнай чуласцю, спагадай, дабрынёй вызначаецца Вясна. Заўважыўшы, як пакутуе, абліваецца потам араты, змагаючыся з камянямі, якіх шмат было на яго шнуры зямлі, Вясна паспяшала падтрымаць селяніна, даць яму памочніка. Хто ж стане ім? Тут тоіцца эффект загадкаваасці, нечаканасці, бо тым памочнікам стаў... жаваранак. Зачароўвае, хвалюе чытачоў эпізод казачнага з’яўлення на свет гэтай птушачкі. Тут таленавіта захавана характэрнае гучанне народных легенд: “Схілілася пані Вясна, узяла ў руку грудочак шэрай зямлі, потам хлебароба абліты, вочы падняла да неба... Затрапятала ў руцэ Вясны, зашчабятала і аж у неба ўзнялася шэранькая птушачка – жаваранак. Галасочак зычны, як срэбны званочак, паліўся на сумную зямлю.

А хлебароб падняў галаву, усміхнуўся і з новаю сілай, з большай ахвотай пачаў араць свой загон” (с. 24 – 25). Здаецца, ніводнага слова не замяніш, не пераставіш – усё па-мастацку звабна, эстэтычна тонка, зрокава выразна.

Вабіць шчодрасцю мастацкіх сродкаў, казачнасцю абразок “Чараўніца” – так назвала Зоська Верас Зіму. І хоць не мае гэтая пара года той цеплыні і пяшчоты, як Вясна, але застацца абыякавым да яе чарадзейства немагчыма: тут выразна выяўляецца захапленне аўтаркі не проста зімой, а зімавай прыгажосцю “нашай мілай зямелькі” (с. 40).

Запамінальныя пейзажы, апісанні прыродных з’яў ёсць у творах, што пададзены ў трэцім, апошнім, раздзеле зборніка “Каласкі”. Сама яго назва – “Настроі” – падкрэслівае сувязь твораў з думкамі, імкненнямі, перажываннямі, псіхалагічнымі станам, філасофскай пазіцыяй чалавека. Гэтыя лірычна-філасофскія абразкі (“Думкі”, “Плылі хмары”, “Было лета”, “Летнія ночы”, “У лесе”, “Трэба хацець” і інш.) маюць характэрныя прыкметы жанра імпрэсіі (ад фр. *impression* – ‘уражанне’), вызначаюцца лірычнасцю, павышанай эмацыянальнасцю, рытмізаванай (блізкай да верша ў прозе) мовай⁴.

Літаральна пра кожны з твораў раздзела “Настроі” варта сказаць асобна, аднак прыгадаем толькі адзін лірычна-філасофскі абразок “Трэба хацець”. Звернем увагу на тое, што ў гэтай назве – не словы павучання, а шчыры рух душы, высокі ўзлёт натхнення

аўтаркі, якая імкнецца выклікаць чытачоў на роздум, актывізаваць іх сілу волі, настойлівасць, імкненне пераадолець жыццёвыя нягоды, не верыць у цяжкую хвіліну, што казка жыцця не вернецца. “*Не вер!*” – звяртаецца Зоська Верас да чытачоў са шчырымі словамі падтрымкі. Галоўнае – “*хацець толькі жыць! Хацець – значыць зламаць наймацнейшы боль! Сто разоў паміраць і сто разоў ажыць можна! Шчаслівым быць <...> Трэба толькі хацець. Трэба хацець!*” (с. 57).

Гэты ўсплёск мажорных воклічаў – не проста ўзнёслыя словы, а жыццёвая мудрасць, якой кіравалася Людвіка Антонаўна і якую імкнулася перадаць чытачам. Яна пражыла амаль сто гадоў, вельмі любіла жыццё, беражліва насіла гэтае пачуццё ў сэрцы. Сваё жыццёлюбства выяўляла ў канкрэтных учынках, ва ўменні пераадолець цяжкасці, якіх нямала сустрэла на жыццёвай дарозе, у самаадданым служэнні Бацькаўшчыне – роднай Беларусі, людзям.

Да апошняга, нават тады, калі страціла слых, а потым і зрок, не згасаў у яе душы агеньчык светласці і цікавасці да жыцця, да сустрэч з людзьмі.

Прайшло больш за 20 гадоў, як убачылі свет “Каласкі” Зоські Верас. Тады, у 1985 г., яны выйшлі накладам у 12 000 экзэмпляраў; хутка разышліся і даўно сталі бібліяграфічнай рэдкасцю. Нават у Мінску далёка не ў кожнай бібліятэцы ёсць “Каласкі”. Даўно наспела неабходнасць не проста перавыдаць іх, а падрыхтаваць і выпусціць у свет кнігу кшталту тых, што выдае “Беларускі кнігазбор”, у якую ўвойдуць шырока прадстаўленыя мастацкія творы Зоські Верас, яе артыкулы, успаміны, а таксама ўспаміны пра яе, лісты (вядома, што Людвіка Антонаўна вяла шырокую перапіску, толькі ў пісьменніка Уладзіміра Ягоўдзіка захоўваюцца каля 80 яе лістоў). Амаль гатовы да публікацыі матэрыял ёсць у асабістым архіве пісьменніцы, пра што пісала ў артыкуле М. Ліс⁵. Яна называе машынапісны зборнік Зоські Верас “Біяграфіі”, а таксама рукапісы кніг “Імпрэсіі” (15 імпрэсій!), “Медадайныя расліны”.

Жыццём, сваёю дзейнасцю Зоська Верас заслужыла, каб яе імя стаяла побач з імёнамі славуных беларускіх асветніц Еўфрасінні Полацкай і Цёткі.

¹ Верас, З. Каласкі: Вершы, апавяданні / З. Верас. – Мінск: Юнацтва, 1985. – С. 9 (далей цытаты па гэтым выданні падаюцца з пазначэннем старонкі ў дужках).

² Гл.: Верас, З. Сустрэчы з Алесем Мікалаевічам Бачылам / З. Верас // Маладосць. – 1992. – № 9.

³ Новік-Пяюн, С. Успаміны / С. Новік-Пяюн // Першацвет. – 1993. – № 12. – С. 94.

⁴ Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. – Мінск: БелЭн, 1985. – С. 573. – Т. 2.

⁵ Гл.: Ліс, М. З асабістага архіва Зоські Верас / М. Ліс // Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная бібліятэка Беларусі; склад. Л. Г. Кірухіна, Т. І. Рошчына. – Мінск, 2004. – Вып. 6. – С. 75 – 88.

У часопісе “Роднае слова” змешчаныя літаратуразнаўчыя артыкулы пра Зоську Верас «Праз усё жыццё: Зоська Верас і яе “Заранка» Таццяны Кахановскай (1992, № 9) і «“Я не баюся жыццёвай буры”: Жыццё і дзейнасць Зоські Верас» Янкі Саламевіча (1989, № 5), а таксама публікацыя «На кліч сэрца і душы: Карціна “Максім Багдановіч і Зоська Верас у Мінску. 1916 год” Івана Пратасені» Аксаны Багданавай (2002, № 9). Надрукаваныя і вершы (1989, № 5) з абразкамі (1992, № 9) пісьменніцы.

“РАДЫ МЫ ВЯСНУ СУСТРЭЦЬ...”

СОНЕЙКА ГРЭЭ

*Сонейка ты, залатое!
Колькі цёмных, сумных дзён
Мы чакалі, дарагое,
У нашых хатках ля акон
Тваіх ясных цёпрых косак,
Твае ласкі і пяшчот,
Што збудзілі б жыццё вёсак,
Поле, траўку, лес, чарот...
Разбудзілі б птушак хоры,
Жаб зялёных грамаду;
Растанілі б снегу горы,
Адагрэлі б і ваду...*

* * *

*І прыйшоў васьмь час жаданы:
Рады мы вясну сустрэць,
Просім сонца край каханы
Абудзіць і абагрэць.*

1929

Думкі

Паўпадалі з дрэваў жоўтыя лісточкі. Залацістым дываном разаслаліся па зямлі.

Ляжаць спакойна.

Скуль узяўся, наляцеў лёганыкі ветрык; ускалыхнуў, заварушыў іх; пачаў кружыць, уверх падкідаць памаленьку, забаўляючыся. Пасля крыху мацней ды мацней. Нарэшце сабраў усю сваю сілу; ухаліў цэлую хмару жоўтых лісточкаў, закруціў, пагнаў высока, – гэі! – аж пад неба... кінуў аб зямлю. Зноў пагнаў далей з энкам, свістам, стогнам...

Ляцяць лісточкі. Ляцяць цэлым курывам. Ударацца адзін аб аднаго і ляцяць. Няма ім супачынку.

Бедныя лісточкі!..

Так і мае думкі. Снуюць у галаве сонна, ляніва. Можна падумаць, што спяць. Наляціць жыццёвы ветрык, ускалыхне іх: заварушацца хутчэй.

Раптам ад аднаго мацнейшага парыву падымуцца разам усе. Ударацца адна аб адну – разыдуцца. Закруцяцца хутка, хутка. Курывам пяску, мяцеліцаю снегу.

У галаве ім цесна. Хочуць на волю. З шалёнай сілай б’юцца аб сценкі галавы, прычыняючы боль страшэнны. Слёзы ад яго рэчкай льюцца, галава трашчыць.

Сціхніце, думкі мае. Сціхніце. Дайце спачыць...

1915

Чараўніца

З далёкай Поўначы, з краю вечнага снегу і лёду, парай белых касматых мядзведзяў, спавітая ў белыя пуховыя тканіны, прыехала да нас Чараўніца. Зачаравала воды нашай мілай Зямелькі, і зрабіліся яны камянямі празрыстымі. Зачаравала лясы нашы, і зашнулі яны сном глыбокім. Патрэсла шырокімі рукавамі сваёй пуховай вопраткі, і пакрыліся палі нашы снежнай беллю. І лёг наш край пад нагамі Чараўніцы белы... ціхі... задуманы. Рада яна са свае моцы, усміхнулася смехам ясным, хоць халодным, і ад гэтага ўсмеху заіскрылася ўсё кругом цэлым морам брыльянтаў шматкалёрных. І стаіць сярод гэтага мора белі і бляску магутная, грозная, хоць прыгожая, ды бязлітасная. Госця наша штогодняя з далёкай Поўначы – Чараўніца-Зіма.

1933

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2008 год

КРАСАВІК

Заканчэнне. Пачатак на с. 22.

18 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Платона Галавача (1903 – 1937), празаіка, грамадскага і дзяржаўнага дзеяча

19 красавіка – 115 гадоў з дня нараджэння Васіля Гарбацэвіча (1893 – 1985), драматурга, заслужанага настаўніка Беларусі

21 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Міколы Аляхновіча (1903 – 1959), крытыка

23 красавіка – 95 гадоў з дня нараджэння Рыгора Рэлеся (1913 – 2004), руска- і ідышамовнага паэта, празаіка

90 гадоў з дня нараджэння Аляксандры Паслядовіч (1918 – 1988), графіка, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Георгія Качаноўскага, жывапісца

25 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Святланы Курылёвай, рускамоўнай пісьменніцы

75 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Навіцкага (1933 – 1979), жывапісца

26 красавіка – 145 гадоў з дня нараджэння Яўстафія Арлоўскага (1863 – 1913), гісторыка, краязнаўцы, педагога

28 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Тамары Шымко, спявачкі, педагога, народнай артысткі Беларусі

30 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Гурыя Барышава (1928 – 2001), тэатразнаўцы і мастацтвазнаўцы, педагога, драматурга

* * *

55 гадоў з часу выхаду літаратурна-мастацкага і грамадска-палітычнага ілюстраванага часопіса “Маладосць”

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

Ірына ЗГРУНДО

“КАГО ЛЮБІШ? ЛЮБЛЮ БЕЛАРУСЬ!”

УРОК ПА ТЭМЕ “КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ”. IX клас

Тып урока: урок-прэзентацыя.**Тэхналогія:** праектнае навучанне.**Мэты:**

дапамагчы вучням усвядоміць месца і ролю Кастуся Каліноўскага ў гісторыі беларускага народа і яго культуры;

прасачыць, як раскрываецца вобраз Кастуся Каліноўскага ў розных відах і жанрах мастацтва;

вучыць школьнікаў самастойна набываць патрэбныя веды, карыстаючыся самымі рознымі крыніцамі;

спрыяць развіццю ў дзевяцікласнікаў даследчыцкіх і камунікатыўных навыкаў, навыкаў працы ў групах;

спрыяць выхаванню нацыянальнай самасвядомасці і патрыятычных пачуццяў, развіваць мастацкі густ, вуснае маўленне вучняў;

ствараць умовы для ажыццяўлення міжпрадметных сувязяў з выяўленчым мастацтвам, музыкай, гісторыяй.

Этапы працы над праектам**1. Падрыхтоўчы этап.**

Прэзентацыя настаўнікам будучай праектнай дзейнасці. Абмеркаванне тэмы праекта, пастаноўка мэтай і задач, абмеркаванне крытэрыяў ацэнкі вынікаў. Удакладненне этапаў працы і кантрольных тэрмінаў яе заканчэння.

На дадзеным этапе вельмі важна зацікавіць праектам усіх вучняў. Нізкая матывацыя школьнікаў да ўдзелу ў праекце не дазволіць ажыццявіць яго. Вельмі важна таксама ўлічыць індывідуальныя магчымасці кожнага ўдзельніка праекта, што ў выніку дазволіць яму выйсці на “свой” узровень і знайсці “сваё” месца ў агульнай працы класнага калектыву.

2. Планаванне.

На гэтым этапе ствараюцца творчыя групы, якія будуць выконваць часткі агульнага праекта, размяркоўваюцца ролі і функцыі ў іх. Для паспяховай працы групы важным фактарам з’яўляецца яе арганізацыя і згуртаванасць удзельнікаў.

У межах абранага праекта намі былі вызначаны чатыры падтэмы і адпаведна атрымаліся чатыры творчыя групы:

- Вобраз Кастуся Каліноўскага ў выяўленчым мастацтве.

- Тэма паўстання 1863 г. у мастацкай літаратуры.

- Самае вялікае натхненне Уладзіміра Караткевіча.

- Гісторыя героя ў музычных творах.

3. Распрацоўка праекта.

Вучні ажыццяўляюць пошукавую дзейнасць, збіраючы і сістэматызуючы матэрыял па падтэмах. Настаўнік праводзіць індывідуальныя і групавыя кансультацыі, каардынуе працу груп, стымулюе іх дзейнасць.

4. Аналіз і афармленне вынікаў.

Творчыя групы падводзяць вынікі зробленай працы, абагульняюць і сістэматызуюць назапашаны матэрыял, рыхтуюцца да прэзентацыі, прадумваючы варыянты абароны.

5. Прэзентацыя праекта.

Прэзентацыя праекта адбываецца на ўроку беларускай літаратуры ў форме вуснай справаздачы творчых груп. Да ўрока рыхтуецца патрэбнае групам абсталяванне, адмыслова афармляецца кабінет, дзе адводзіцца месца для размяшчэння кожнай групы.

6. Падвядзенне вынікаў. Рэфлексія.**ХОД УРОКА****I. Арганізацыйны момант.****II. Уступнае слова настаўніка.**

Настаўнік зачытвае эпіграф да ўрока:

– Каго любіш?

– Люблю Беларусь!

– Так узаемна!..

Далей ён гаворыць, што гэтыя словы гучалі паролем для паўстанцаў Кастуся Каліноўскага. Шмат гадоў таму, у 1863 г., узняліся яны, найлепшыя сыны народа, на барацьбу супраць царскага самаўладдзя. Чаго дамагаліся паўстанцы? Адказ вось у гэтых словах, што абралі яны сваім паролем. Любілі Беларусь і хацелі, каб яна была вольнай. Сённяшні ўрок мы прысвячаем кіраўніку гэтых мужных і самаахварных людзей – Кастусю Каліноўскаму.

III. Размінка перад абаронай праектаў. Праводзіцца ў форме невяліччай віктарыны.

- Дзе і калі нарадзіўся Кастусь Каліноўскі? (У 1838 г., на Гродзеншчыне, у вёсцы Мастаўляны.)

- Як называлася газета, якую выдаваў Кастусь Каліноўскі? (“Мужыцкая праўда”).

- Якім псеўданімам падпісваўся Кастусь Каліноўскі? (Яська – гаспадар з-над Вільні.)

- Колькі нумароў нелегальнай беларускай газеты было выдадзена? (Сем.)

- Як называецца апошні твор К. Каліноўскага, своеасаблівы палітычны запавет рэвалюцыянера-дэмакрата? (“Пісьмо з-над шыбеніцы”).

- Дзе быў пакараны смерцю Кастусь Каліноўскі? (У Вільні, на Лукішскай плошчы.)

IV. Асноўны этап. Абарона праектаў.

- Вобраз Кастуся Каліноўскага ў выяўленчым мастацтве.

Абсталяванне: экспазіцыя рэпрадукцый твораў беларускіх мастакоў, прысвечаных Кастусю Каліноўскаму – рэпрадукцыі карцін “Кастусь Каліноўскі сярод паўстанцаў 1863 г.” і “Кастусь Каліноўскі і Валерый Урублеўскі на аглядзе паўстанцаў” Пётры Сергіевіча, “Кастусь Каліноўскі” Леаніда Шчамялёва і Алеся Марачкіна, “Наступ інсургентаў” Фелікса

Ірына Генадзеўна Згрудно – настаўніца беларускай мовы і літаратуры Жодзінскай СШ № 4. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1987), працавала настаўніцай у Прылепскай СШ Смалевіцкага раёна. Настаўніца вышэйшай катэгорыі, кіраўнік школьнага метадычнага аб'яднання настаўнікаў роднай мовы і літаратуры.

Янушкевіча, графічныя творы Міколы Купавы, Міколы Селешчука, Васіля Шаранговіча, Міхаіла Басалыгі, Арлена Кашкурэвіча, Пятра Драчова.

Вучань 1. Першыя спробы адлюстравання вобраза Кастуся Каліноўскага ў выяўленчым мастацтве зроблены ў 20-я гады мінулага стагоддзя. Адпраўным момантам для ўвасаблення вобраза легендарнага героя стаў выпадкова знойдзены здымак Кастуся Каліноўскага. У 1923 г. мастак Валянцін Волкаў напісаў вялікае мастацкае палатно “Кастусь Каліноўскі”, якое, на жаль, не захавалася. Да вобраза Каліноўскага пазней звярталіся Янкель Кругер, Міхаіл Філіповіч, Заір Азгур і іншыя.

Сярод іх і Пётра Сергіевіч, які вядомы не толькі як мастак, але і як палымяны патрыёт Бацькаўшчыны. Таму зварот да тэмы паўстання бачыцца зусім невыпадковым. Карціны “Кастусь Каліноўскі сярод паўстанцаў” і “Кастусь Каліноўскі і Валеры Урублеўскі на аглядзе паўстанцаў” П. Сергіевіча – сапраўдныя рэалістычныя шэдэўры, дзе мы бачым не толькі кіраўніка паўстання, але і народ, простых беларусаў, удзельнікаў паўстання.

Вучань 2. Вядомы сучасны жывапісец Леанід Шчамялёў даўно і плённа працуе над серыяй партрэтаў майстроў беларускага слова. Ён стварыў партрэты Міколы Гусоўскага, Янкі Купалы, Максіма Багдановіча, Васіля Быкава... У 1975 г. мастак звярнуўся і да вобраза Кастуся Каліноўскага. На карціне “Кастусь Каліноўскі” мы бачым сіметрычныя кулісы, якія з’яўляюцца своеасаблівым адчыненым акном у XIX ст. Вось панскія землі. Вось вартавыя каля памежнай будкі, сілуэты царквы і касцёла, натоўп узбуджаных сялян. За дубовым сталом – Кастусь Каліноўскі. “Я імкнуўся паказаць, – адзначаў аўтар карціны, – як у яго вацах праяўляецца жывая думка, мудрасць і этанакіраванасць, бо ён прыняў адказнае рашэнне – падняць народ на барацьбу”.

Вучань 3. Алесь Марачкін – гэта асобная старонка ў гісторыі беларускага мастацтва. Мастак стварыў пантэон гістарычных дзеячаў Беларусі, усяго больш як 12 партрэтаў. Сярод іх і палатно “Кастусь Каліноўскі” (1985). На пярэднім плане – народны герой у сялянскай сьвітцы. У правай руцэ ён трымае шаблю. Злева ад К. Каліноўскага відаць надмагільныя камяні, якія, трэба думаць, увекавечваюць загінуўшых паўстанцаў. На заднім плане Мадонна з дзіцём – сімвалічны вобраз Беларусі-маці. Карціна вытрымана ў залаціста-вохравым тоне. Праз сімвалічныя вобразы

раскрываецца ідэя карціны – воля для народа здабыта ў гераічнай барацьбе.

Вучань 4. Мастак Фелікс Янушкевіч тэму паўстання абраў для сваёй дыпломнай працы. У выніку з’явіўся трыпціх “Кастусь Каліноўскі” – дынамічная напружаная кампазіцыя з трох палоген. У 1987 г. мастак зноў звярнуўся да тэмы паўстання ў карціне “Наступ інсургентаў”. Карціна адлюстроўвае адзін з эпізодаў бітвы паўстанцаў з царскімі войскамі. З левага боку – салдаты, а з правага – касінеры ў белых кашулях. Напал бітвы дасягнуў кульмінацыі, відавочна перамагаюць касінеры на чале з кіраўніком атрада на вараным кані.

Вучань 5. Не менш плённа распрацоўвалася тэма паўстання і вобраз яго мужанага кіраўніка Кастуся Каліноўскага ў беларускай графіцы. Тут неабходна назваць Васіля Шаранговіча, Міколу Селешчука, Міколу Купаву, Арлена Кашкурэвіча, Міхаіла Басалыгу, Пятра Драчова. Шэраг яркіх графічных твораў, прысвечаных Кастусю Каліноўскаму, змешчаны сёння на нашай выстаўцы. (Дэманструюцца рэпрадукцыі.)

■ Тэма паўстання 1863 г. у мастацкай літаратуры.

Абсталяванне: выстаўка кніг беларускіх пісьменнікаў, прысвечаных тэме паўстання і яго кіраўніку.

Вучань 1. Постаці людзей легендарных, незвычайных, апантаных верай у высокія ідэалы добра, праўды, сацыяльнай справядлівасці, заўсёды прыцягвалі да сябе ўвагу пісьменнікаў. Постаць Кастуся Каліноўскага – адна з найбольш значных і прыкметных у нацыянальнай гісторыі.

Да вобраза легендарнага героя майстры слова пачалі звяртацца ў 1920-я гг. У 1923 г. на сцэне БДТ-1 была пастаўлена п’еса “Кастусь Каліноўскі” Еўсцігнея Міровіча. Прыкладна ў гэты самы час з’явілася невялікая паэма Анатоля Вольнага, напісаная ў форме дыялогу Кастуся Каліноўскага і яго паплечніка Зыгмунта Серакоўскага. Можна таксама прыгадаць і верш “Кастусь Каліноўскі” Алеся Дудара. У 1940 г. драматург Міхась Клімковіч стварыў лібрэта аднайменнай оперы, музыку да якой напісаў кампазітар Дзмітрый Лукас.

Вучань 2. Сярод праявітых твораў нельга не прыгадаць аповесць “Кастусь Каліноўскі”^{*} Алеся Якімовіча. Пісьменнік апавядае нам пра К. Каліноўскага ад пачатку выдання газеты “Мужыцкая праўда” да пакарання смерцю ў сакавіку 1864 г.

У аповесці “Восень пасярод вясны” Адама Мальдзіса дзеянне адбываецца напярэдадні паўстання, адразу ж пасля адмены прыгоннага права ў 1861 г. На беларуска-літоўскім памежжы размясціўся маленькі маёнтак Анелін, дзе сустрэліся рэвалюцыянер Кастусь Каліноўскі, паэт Уладзіслаў Сыракомля, артыстка Галена Маеўская і сялянін Грыва. Кожны з іх па-свойму разумее задачы вызвалення народу ад прыгнёту.

^{*} У нашым часопісе змешчаны артыкул «Як я працаваў над аповесцю “Кастусь Каліноўскі”» Алеся Якімовіча (2004, № 1). – Заўвага рэд.

Вучань 3. “Пры апазнанні – затрымаць”^{*} – так называецца аповесць Васіля Хомчанкі, у якой расказваецца пра беларускага паэта Францішка Багушэвіча як удзельніка паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага.

Самастойным асэнсаваннем падзей вызначаюцца і творы, напісаныя Уладзімірам Арловым, напрыклад, апавяданне “Пяць мужчын у леснічоўцы”. Адзін з герояў апавядання – папечнік Кастуся Каліноўскага, кіраўнік паўстанцкага атрада Тапор, вядомы ў гісторыі вызваленчага руху як Людвік Звяздоўскі.

Вучань 4. Паэтычнае ўвасабленне тэмы паўстання знайшло адлюстраванне ў творах многіх беларускіх паэтаў. Пятрусь Броўка, Алесь Разанаў, Янка Сіпакоў, Алег Лойка звярнуліся да жанру баллады. Алесь Бачыла стварыў цыкл вершаў “Думы Каліноўскага”. Максім Танк – аўтар паэмы “Каліноўскі”. Аркадзь Куляшоў напісаў паэму “Хамуціус”. Можна таксама прыгадаць вершы Рыгора Барадуліна, Дануты Бічэль, Анатоля Сыса і многіх іншых.

Кастусь Каліноўскі жыве ў нашай паэзіі, прозе, драматургіі як адзін з самых выдатных нацыянальных герояў.

Вучні чытаюць на памяць вершы пра Кастуся Каліноўскага “Развітанне Каліноўскага” Васіля Зуёнка, “1862 г. Слова Каліноўскага” Алеся Каско, “Як верыцца цяжка” Міколы Ермаловіча.

■ Самае вялікае натхненне Уладзіміра Караткевіча.

Абсталяванне: партрэты Уладзіміра Караткевіча і Кастуся Каліноўскага, выстава кніг пісьменніка, прысвечаных тэме паўстання.

Вучань 1. “Пакажы мне твой стол – і я скажу, хто ты,” – так лічыць адзін з самых вядомых і дасведчаных даследчыкаў беларускай літаратуры Адам Мальдзіс. Бо на рабочым стале заўсёды адчуваецца адбітак індывідуальнасці чалавека. Таму невыпадкова гутарку пра творчасць Уладзіміра Караткевіча мы пачнём з апісання яго рабочага стала.

“Пісьмовы стол Уладзіміра Караткевіча – гэта стол-рамантык. Пасля кожнага чарговага падарожжа гаспадара на ім з’яўляюцца новыя і новыя дзівы: рэдкія каменьчыкі і засушаныя марскія зоркі, цагліны тысячагадовай даўнасці і ўпрыгожанні нашых продкаў. Да стала прыхінулася старадаўняя разная прасніца. Аднак галоўнае на ім – наклеены на шэрае палатно велізарны партрэт Кастуся Каліноўскага. Тут жа каваны ў жалезе свяцільнік. Нібы агромністая кропля крыві, чырванее ў ім падфарбаваны воск. Гаспадар запальвае свяцільнік толькі раз у год – 21 сакавіка, у гадавіну гераічнай смерці таго, хто стаў самай вялікай любоўю Уладзіміра Караткевіча, яго натхненнем і героем яго твораў”

^{*} У лістападаўскім нумары “Роднага слова” за 1999 г. надрукаваны матэрыял «Урок-канферэнцыя з элементамі дыспуту паводле аповесці Васіля Хомчанкі “Пры апазнанні – затрымаць”» **Зои Бацьковай.** – *Заўвага рэд.*

(Адам Мальдзіс. “Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча”).

Вучань 2. Тэма паўстання 1863 г. заняла выключнае месца ў творчасці пісьменніка. Уладзімір Караткевіч пачаў цікавіцца паўстаннем яшчэ падчас вучобы ў Кіеўскім універсітэце. Нават збіраўся напісаць пра гэта дысертацыю. Пачаў збіраць матэрыял. Аднак замест яе адзін за адным пачалі з’яўляцца мастацкія творы, перш-наперш вершы.

Чытае на памяць верш “Нявесце Каліноўскага”.

Вучань 3. У сям’і Караткевічаў захавалася паданне пра сваяка па лініі маці, які камандаваў атрадам паўстанцаў. У адным з баёў атрад быў разбіты, а камандзір пазней расстраляны. Паданне легла ў аснову апавядання “Паром на бурнай рацэ”, якое стала прапогам да рамана “Нельга забыць”.

«Тылу не было. У гэты трывожны жнівень 1863 года вайна была паўсюль. “Белыя” спрачаліся з “чырвонымі”, беларусы абураліся шавінізмам “белага жонду”. Успыхвалі, затухалі і зноў выбухалі ачагі абурэння палітыкай цара.

Пераспелае жыта плакала зярнятамі, а ў жыцце стаялі шыбеніцы. І не ўстаў ніхто добры, любоўны, і не сказаў людзям, што нельга рэзаць адзін аднаго, што свет вялікі і на кожнага выстачыць ніў, што хлеб аднолькава смачны, на якой мове яго ні называй. Не мог сказаць.

Галоўным быў не хлеб, галоўным была свабода. (Уладзімір Караткевіч. “Нельга забыць”)

Вучань 4. Найбольш поўна тэма паўстання ўвасаблена ў раманах У. Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”, у якім аўтар імкнуўся прасачыць шляхі, якімі ішлі да паўстання 1863 г. яго ўдзельнікі, а таксама стварыў высокамастацкія вобразы кіраўнікоў паўстання, у тым ліку і вобраз Кастуся Каліноўскага.

Своеасаблівае адгалінаванне рамана – вострасюжэтная аповесць “Зброя”. Героі аповесці едуць у Маскву купляць зброю для паўстанцаў і вызваляць блізкага сябра з турмы. Дзеянне адбываецца ў лютым 1862 г. Падзеі паўстання згадваюцца таксама ў апавяданні “Сіняя-сіняя...”^{*} У творы расказваецца пра аднаго з удзельнікаў паўстання, якому ўдалося ўратавацца ад расправы, уцёкшы за мяжу. Эмігранцкі лёс завёў яго на поўнач Афрыкі, дзе і адбываюцца напружаныя і драматычныя падзеі.

Вучань 5. Самым па-мастацку дасканалым творам пра падзеі 1863 г. даследчыкі лічаць п’есу У. Караткевіча “Кастусь Каліноўскі. Смерць і неўміручасць”. Героі твора падзяляюцца на тры групы: Сейбіты, Аратыя і Крумкачы. Як вы лічыце, да якой групы аднёс аўтар Кастуся Каліноўскага?.. Так. Сейбіты – гэта рэвалюцыйныя дэмакраты на чале з Кастусём Каліноўскім.

^{*} У часопісе “Роднае слова” надрукаваная метадычная распрацоўка **Веры Ляшук** «Урок пазакласнага чытання паводле апавядання “Сіняя-сіняя...” Уладзіміра Караткевіча» (2005, № 11). – *Заўвага рэд.*

Вучань чытае на памяць верш “Павешаным 1863 года” Уладзіміра Караткевіча.

■ Гісторыя героя ў музычных творах.

Абсталяванне: дыскі і касеты беларускіх выканаўцаў.

Вучань 1. Самы значны ўклад у распрацоўку тэмы паўстання і вобраза яго кіраўніка ў песенным жанры зрабіў, на нашу думку, паэт і бард Сяржук Сокалаў-Воюш, адзін з пачынальнікаў героіка-публіцыстычнай плыні ў беларускай бардаўскай песні.

Бардаўскі цыкл “Песні касінераў” С. Сокалава-Воюша стаў гімам нязломнаму духу змагароў-паўстанцаў 1863 г. Аўтар дамогся амаль ідэальнага спалучэння мелодыі і паэтычных вобразаў. “Маналогі” Кастуся Каліноўскага і Францішка Багушэвіча, “Маналог паўстанцага каня”, “Апошні бой Валерыя Урублеўскага” сталі сапраўднымі шэдэўрамі.

Гучыць песня “Маналог паўстанцага каня”.

Вучань 2. Недалёка ад мінскага чыгуначнага вакзала ёсць незвычайны музей. Называецца ён “Беларуская хатка”. Падчас наведвання названага музея вучні нашай школы набылі касету з запісамі яго тагачаснага дырэктара Эдуарда Акуліна, таксама вядомага беларускага барда, найлепшыя песні якога прысвечаны Бацькаўшчыне. Адна з іх – “Сляза па Кастусю Каліноўскаму”. Паслухаем разам. (*Гучыць песня.*)

Яшчэ адзін адмысловы выканаўца – мужчынскі хор “Унія”, які спявае на дванаццаці мовах свету. У яго рэпертуары творы шырокага музычнага спектру: класіка, творы у стылі барока, рэнесанс, духоўная музыка, народныя песні... Выконвае хор і “Паўстанц-

кую песню 1863 года”. Словы і музыка народныя. (*Гучыць песня.*)

IV. Педагульненне.

Спіс літаратуры

Беларусь. – 1988 г. – № 2.

Дробаў, Л. Н. Змагару за волю / Л. Дробаў // Белар. мова і літаратура ў школе. – 1988. – № 1. – С. 65 – 67.

Ллюстраваная храналогія гісторыі Беларусі : Ад старажытнасці да пачатку XX ст. – Мінск : БелЭн. – 1995. – С. 156 – 159.

Ішчанка, Г. М. Уладзімір Караткевіч ў школе / Г. Ішчанка. – Мінск : Аверсэв, 2002.

Караткевіч, У. Нельга забыць / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1982.

Караткевіч, У. Чорны замак Альшанскі / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1983.

Караткевіч, У. Старыя беларускія хронікі / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1988.

Літаратура і мастацтва. – 1988. – 29 студз.

Мальдзіс, А. І. Восень пасярод вясны / А. Мальдзіс. – Мінск : Маст. літ., 1984.

Мальдзіс, А. І. Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча : Партрэт пісьменніка і чалавека / А. Мальдзіс. – Мінск : Маст. літ., 1990.

Няфагіна, Г. За зямлю і волю : Вобраз Кастуся Каліноўскага ў беларускай драматургіі / Г. Няфагіна // Роднае слова. – 1993. – №№ 2, 4.

Русецкі, А. Уладзімір Караткевіч : Праз гісторыю ў сучаснасць / А. Русецкі – Мінск : Маст. літ., 1991.

“Унія” – саюз творчых асобаў // Беларусь. – 1997. – № 4-5. – С. 49 – 50.

Хомчанка, В. Пры апазнанні – затрымаць / В. Хомчанка. – Мінск : Маст. літ., 1983.

Якімовіч, А. Кастусь Каліноўскі / А. Якімовіч. – Мінск : Маст. літ., 1976.

Шалькевич, В. Ф. Кастусь Калиновский: Страницы биографии / В. Шалькевич. – Минск : Университетское, 1988.

Педагагічная майстэрня

Алена ХВОРАСТАВА

“ДРУЖБА – ВЯЛІКАЯ СІЛА!”

УРОК ПА АПАВЯДАННІ АЛЕНА ВАСІЛЕВІЧ “СЯБРЫ”. VI клас

Мэты: данесці да вучняў галоўную думку апа-
вядання, выказаную Аленай Васілевіч: “Лепшая
надзея і дапамога ў дарозе – таварыш”; выпра-
цоўваць уменне характарызаваць героя літара-
турнага твора на аснове яго ўчынкаў і паводзін,
вызначаць асноўныя рысы характару; ствары-
ць атмасферу калектыўнага творчага пошуку;
развіваць навыкі калектыўнай працы, творчага
мыслення, камунікатыўныя навыкі; выхоўваць
у вучняў пачуццё адданай дружбы, добразычлі-
вых адносін да сваіх таварышаў, аднакласнікаў,
старэйшых.

Абсталяванне:

Выказванні славутых людзей пра дружбу.

Запіс песень “Если с другом вышел в путь...”
(сл. М. Пляцкоўскага, муз. У. Шаінскага), “Дружба
крепкая...” (сл. М. Пляцкоўскага, муз. Б. Савель-
ева).

Зборнік прыказак і прымавак “Мудрыя дарадцы”.
“Законы дружбы”, складзеныя вучнямі В. Су-
хамлінскага.

Анкета “Мае адносіны да дружбы”.

Кластэры: Дружба. Сябры.

Верш М. Дуксы “Ранішняя малітва”.

Эпіграф:

Лепшая надзея і дапамога ў дарозе – таварыш.

Алена Васілевіч

- **Індукцыя** (*увядзенне, пабуджэнне*).

Вучні шэптам агучваюць верш Мар'яна Дуксы "Ранішня малітва".

О, дзень вясёлы, шматгалосы,
Ідзеш ты шпаркаю хадой.
Пашлі мне ясныя нябёсы
І рэчку з цёплаю вадой.
Пашлі мне, новы дзень, удачу,
Шчаслівым быць – зусім не грэх,
І не даводзь мяне да плачу,
І прынясі сягоння смех.
Хачу, каб сон мой добры збыўся,
Каб я блінцоў наеўся ўсмак,
Ні з кім не біўся, не сварыўся,
Не пудзіў кошак і сабак.
Хай будзе ў нас навокал згода,
Усцешыцца мая радня,
Хай будзе між людзьмі лагода
І запануе дабрня.
І цэлы свет са мной таксама
Хай дзень шчаслівы пражыве.

Гучыць песня "Если с другом вышел в путь..."

Уступнае слова настаўніка.

– Сапраўдная дружба... Праблема яе існавання хвалявала, хвалое і будзе хваляваць людзей многія гады і стагоддзі.

Дружба – гэта адданасць чалавека чалавеку. У сапраўднай дружбы вечна гарыць агеньчык, які можна назваць духоўнай гагоўнасцю прыйсці на дапамогу іншаму чалавеку. Калі ты змог адкрыць для сябе гэты духоўны пачатак дружбы, ты ведаеш сапраўднае шчасце жыцця.

- **Самаканструкцыя** (*індывідуальнае стварэнне гіпотэзы, тэксту і г. д.*).

– Дружба, сябар! Якія гэта пяшчотныя, ласкавыя, мілагучныя словы!

Настаўнік прапануе запісаць гэтыя словы ў два кластэры (паслядоўнасць, ланцужок), а пад кожным словам – асацыяцыі, якія ўзнікаюць у вучняў, калі яны чуюць гэтыя словы.

Вучні агучваюць запісанае. Пры зачитванні дапаўняюць свае рады тымі паняццямі, якія ім спадабаліся з прапанаваных аднакласнікамі. З усіх запісаных слоў прапануецца выбраць і падкрэсліць самае значнае, на думку кожнага, слова (словазлучэнне). Кожны вучань услых называе гэтае слова.

- **Сацыяканструкцыя** (*ажыццяўляецца праз работу ў групах*).

Заданне для першай групы.

Паслухаць выказванні пра дружбу, адказаць, хто іх аўтар і з якога твора яны ўзяты.

“Дружба – вялікая справа. Без дружбы чалавеку цяжка жыць. Дружба робіць вялікія справы. І ў няшчасці, і ў радасці без дружбы чалавеку нельга быць. Шануйце, дзеці, дружбу, гэта самае дарагое і важнае, што ёсць у чалавека. Вырастайце вялікія і зберагайце праз усё жыццё дружбу. І ведайце – асабліва моцная павінна быць тая дружба, што ўстанаўліваецца ў маленстве і ў маладыя гады”.
(К. Чорны. “Насцечка”)

“Лепшая надзея і дапамога ў дарозе – таварыш”.
(А. Васілевіч. “Сябры”)

Заданне для другой групы.

– Тэму сапраўднай дружбы, сяброўства адлюстроўваюць у мастацкіх творах і іншыя пісьменнікі і паэты.

Успомніць і назваць аўтараў і іх творы, якія вы читалі на ўроках беларускай і рускай літаратур.

Заданне для трэцяй групы.

– Пра сілу сапраўднай дружбы складзена шмат беларускіх прыказак і прымавак.

Выпісаць са зборніка “Мудрыя дарадцы” прыказкі і прымаўкі пра дружбу.

- **Сацыялізацыя** (*усё, што зроблена ў групах, агучваецца*).

Самаканструкцыя.

– Я думаю, што вы з цікавасцю прачыталі апавяданне Алены Васілевіч “Сябры”. Напэўна, у вас узніклі розныя думкі і погляды на паводзіны і ўчынкі яго герояў.

Ахарактарызаваць герояў на аснове іх учынкаў і паводзін.

Дапаможныя пытанні:

– Хто з’яўляецца галоўным героем апавядання?
– Як вы думаеце, чаму сябравалі Лёня і Грыша? Раскажыце пра іх дружбу.

– Што можна сказаць пра характар Грышы Міхневіча?

– Каго ён вам нагадвае? Дакажыце гэта, зачытаўшы эпизод пра спрэчку.

– Які ўрываек з апавядання вы читалі з асаблівым хваляваннем? Чаму?

– Перакажыце падрабязна тую частку твора, дзе раскажваецца пра легкадумны ўчынак Грышы.

– Уявіце, што падобны выпадак адбыўся і з вамі. Як вы паступілі б на месцы Грышы і Лёні?

– Ці можна апраўдаць легкадумны ўчынак Грышы? Чаму?

- **Тэатральная дзейнасць** (*інсцэніроўка апошняга эпизоду “У хаце Лёні Саўчанкі”*).

Умова: *пастараіца асэнсаваць унутраны стан хлопчыкаў і эмацыянальна перадаць яго.*

• **Разрыў** (*унутранае ўсведамленне вучнямі непаўнаты або неадпаведнасці ранейшых ведаў новым, унутраны эмацыянальны канфлікт, які пабуджае да паглыблення ў праблему, да пошуку*

Алена Іванаўна Хворастава – настаўніца беларускай мовы і літаратуры ўстанова адукацыі “Зенькавіцкая дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа імя А. Якімовіча” Уздзенскага раёна. Закончыла філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага (1992). Мае першую кваліфікацыйную катэгорыю.

адказаў, да супастаўлення ведаў з літаратурнай крыніцай).

Рускі педагог Васіль Сухамлінскі пісаў: “Умей адчуваць побач з сабой чалавека, умей разумець яго душу, бачыць у яго вачах складаны духоўны свет – радасць, гора, бяду, няшчасце. Думай і адчувай, як твае ўчынкі могуць адбіцца на душэўным стане іншага чалавека. Не прычыняй сваімі ўчынкамі, сваімі паводзінамі болю, зняваг, хваляванняў, умей падтрымаць, дапамагчы, падбадзёрыць чалавека, у якога гора. Помні, што гора можа напаткаць і цябе. Не будзь раўнадушным. Раўнадушша – адзвервяненне і акасяненне сэрца. Раўнадушны – гэта душэўна сляпы чалавек”.

• Сацыяканструкцыя.

Пытанне 1-й групе.

– Людзі гавораць: “Той не можа быць другам, хто ў бядзе абыдзе кругам”.

Мы ведаем, што Грыша пакінуў свайго сябра ў бядзе, аднак Алена Васілевіч назвала апавяданне “Сябры”.

Ці апраўданы такі загаловак твора? Чаму?

Пытанне 2-й групе.

– Апавяданне “Сябры” напісана ў 1956 годзе.

Даказаць, ці з’яўляецца надзённым гэты твор у наш час.

• Сацыялізацыя.

Вучні агучваюць адказы на пытанні, дапаўняюць таварышаў.

• Творчасць.

– Я думаю, што ў кожнага чалавека ёсць сябар. Такі чалавек ёсць і ў вас.

Напішыце заметку ў школьную газету на тэму “Мой надзейны сябар”.

У дапамогу прапануюцца “Законы дружбы”, складзеныя вучнямі славутага педагога Васіля Сухамлінскага.

1. Не пакідай сябра ў бядзе. Быць верным у дружбе – значыць дзяліць з сябрам не толькі радасць, але і гора. У сябра могуць быць памылкі, цяжкасці, выпрабаванні. Калі ты бачыш, што ў сябра бяда, ідзі яму на дапамогу. Адварнуцца ў цяжкую для яго хвіліну – значыць маральна рыхтаваць сябе да здрадніцтва.

2. Табе не абыякава, які твой сябар. Дружба – гэта маральнае ўзбагачэнне чалавека. Ты памнажаеш свае сілы, становішся чысцейшым, багацейшым, прыгажэйшым душой.

3. Дружба – гэта перш за ўсё вера ў чалавека, патрабавальнасць да яго. Чым глыбей твая вера ў сябра, тым вышэй павінна быць патрабавальнасць.

4. Дружба і эгаізм несумяшчальныя, непрымірымыя. Дружба вучыць чалавека аддаваць сябру духоўныя сілы, праяўляць клопат.

5. Дружба выпрабавваецца ў бядзе.

6. Умей жыць так, каб цябе з сябрам аб’ядноўвала адзінства духу, ідэалаў. Сапраўдная дружба засцерагае ад эгаізму.

7. Быць патрабавальным да дружбы – значыць умець мужа разарваць яе, калі сябар здраджае. Беспрынытывасць апусцівае дружбу.

• **Афішыраванне** (усе работы абнародуюцца і змяшчаюцца ў скарбонку багаццяў).

Гучыць песня “Дружба крепкая...”.

• Рэфлексія (роздум, аналіз).

Дапоўніць выказванні:

Сябар – гэта той, хто...

Сябар і прыяцель – не зусім адно і тое ж, бо...

Скласці сінквейн (ключавое слова – сябры).

Узор:

Сябры.

Шчаслівыя, адкрытыя.

Дапамагаюць, падтрымліваюць, вераць.

Заўсёды прыйдуць на дапамогу.

Дружба.

• Дамашняе заданне (на выбар вучняў).

1. Вусна намаляваць партрэт свайго сябра, вызначыць рысы яго характару.

2. Адказаць на пытанні анкеты “Мае адносіны да дружбы”:

Ці ёсць у цябе сябар? Калі так, то чаму ты лічыш яго сваім сябрам?

Якія рысы характару, якасці сябра ты больш за ўсё цэніш?

Ці можа твой сябар паступіцца сваімі інтарэсамі, калі гэтага патрабуюць твае справы?

Якія ўчынкі ты змож бы дараваць сябру?

Чаго не змог бы дараваць яму?

Ці заўсёды ты гаворыш сябру праўду?

Ці заўсёды ты прынытывы ў дружбе?

Ці можаш ты публічна выступіць супраць сябра, калі той не мае рацыі?

Ці дапамагае табе дружба ў жыцці, вучобе?

На чым грунтуецца дружба тваіх бацькоў і іх сяброў?

Ці можа дружба зрабіць чалавека лепшым, пазбавіць яго ад недахопаў?

3. Скласці пароды “Як навучыцца сябраваць”.

Святлана МАРТЫНКЕВІЧ

ЛІНГВАДЫДАКТЫЧНАЯ МАДЭЛЬ КАМУНІКАТЫЎНАГА ЯДРА МОЎНАЙ АСОБЫ ШКОЛЬНІКА

У артыкуле разглядаецца камунікатыўнае ядро моўнай асобы і яго складнікі. Вызначаюцца моўныя, маўленчыя і камунікатыўныя здольнасці, якія запатрабаваны ў працэсе фарміравання камунікатыўна-культурных уменняў. На гэтай аснове пабудавана лінгвадыдактычная мадэль камунікатыўнага ядра асобы школьніка. У адпаведнасці з камунікатыўна-дзеясным падыходам мадэль камунікатыўнага ядра дапамагае ўдакладніць змест навучання беларускай мове, на аснове якога адбываецца развіццё камунікатыўнай кампетэнцыі і камунікатыўнай культуры школьнікаў.

Для сучаснай лінгваметодыкі надзвычай актуальнай з'яўляецца праблема фарміравання моўнай асобы вучня. Арыентуючыся на моўную асобу, вызначаюцца мэты і змест навучання, адбываецца ўдасканаленне адукацыйных тэхналогій. Пры іх распрацоўцы бярэцца пад увагу не толькі засваенне сістэмы мовы, але і авалоданне мовай у дзеянні. Пры гэтым важна паказаць, як функцыяніруюць моўныя сродкі ў маўленні, навучыць школьніка тактыкам паводзін у сацыуме, што ў сваю чаргу будзе спрыяць дасягненню поспеху ў працэсе маўленчай камунікацыі.

Таму такія паняцці, як “моўная асоба”, “маўленчая асоба”, “моўнае ядро асобы”, “камунікатыўная асоба”, актыўна распрацоўваюцца ў даследаваннях псіхалагаў, лінгвістаў, лінгвадыдактаў (Л. П. Крысін, Ю. М. Караулаў, Г. І. Богін, М. Г. Яленскі, В. В. Красных, Ю. Я. Прохараў і інш.).

Мэта прапанаванага артыкула – вызначыць змест паняцця “камунікатыўнае ядро асобы”; пры дапамозе метаду тэарэтычнага аналізу распрацаваць структуру і змест лінгвадыдактычнай мадэлі камунікатыўнага ядра моўнай асобы школьніка, якая ў адпаведнасці з камунікатыўна-дзеясным падыходам дапамагае больш дакладна вызначыць мэты і змест навучання беларускай мове ў сучаснай школе.

1. Псіхалага-дыдактычныя і сацыялінгвістычныя асновы вызначэння зместу паняцця “камунікатыўнае ядро моўнай асобы”.

Паняцце “моўная асоба” было ўведзена расійскім мовазнаўцам Ю. М. Караулавым і атрымала распаўсюджанне як у расійскай, так і ў беларускай лінгвістыцы і лінгвадыдактыцы, а таксама ў тэорыі камунікацыі. У сваіх даследаваннях Ю. М. Караулаў

апісаў узроўні, адзінкі, элементы ўзроўняў моўнай асобы. Ён адзначыў, што моўная асоба пачынаецца не з вербальна-семантычнага ўзроўню, а з лінгвакагнітыўнага – тэзаўруса асобы, “таму што толькі пачынаючы з гэтага ўзроўню аказваецца магчымым індывідуальны выбар, асобасная перавага... аднаго паняцця другому”, якому надаецца статус больш важных ў суб'ектыўнай іерархіі каштоўнасцей [1, с. 5]. Прапанаваная Ю. М. Караулавым мадэль моўнай асобы дала магчымасць у працэсе навучання ўлічваць слоўны запас моўцы, граматыка-семантычныя правілы арганізацыі маўлення, развіваць навыкі выкарыстання разнастайных канструкцый, пасродкам якіх разгортваецца або згортваецца думка, убачыць адпаведнасць моўных сродкаў камунікатыўным умовам іх выкарыстання.

У беларускай лінгвадыдактыцы ўпершыню праблему моўнай асобы ўзняў М. Г. Яленскі. У сваіх даследаваннях М. Г. Яленскі прыйшоў да высновы, што мэтазгодна разглядаць моўнае ядро асобы школьніка, “...якое павінна стаць асновай для вызначэння мэты і зместу моўнай адукацыі” [2, с. 45]. Пры распрацоўцы моўнага ядра асобы вучоны адышоў ад шматузроўневай іерархічнай структуры, якая была вызначана іншымі даследчыкамі, прапанаваў разглядаць структуру моўнага ядра як адзінства. Гэтым ён падкрэсліў, што ў структуры моўнага ядра назіраецца сінкрэтызм моўных і маўленчых здольнасцей, адсутнічае падпарадкаванне ніжэйшых узроўняў вышэйшым. Лінгвадыдактычную мадэль моўнага ядра асобы вучоны прадставіў як “умоўна структуруваную сістэму найбольш агульных і істотных характарыстык школьніка, якія забяспечваюць свабоднае валоданне мовай і маўленнем у сацыяльным жыцці індывіда, рэалізуючыся праз сістэму канкрэт-

Святлана Васілеўна Мартынкевіч – даследчык мовы. Закончыла Віцебскі дзяржаўны педагагічны інстытут (1991). Працавала настаўніцай беларускай мовы і літаратуры СШ № 31 г. Віцебска. Старшы выкладчык кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава, аспірант завочнай формы навучання лабараторыі моўнай адукацыі Нацыянальнага інстытута адукацыі.

ных маўленча-камунікатыўных дзеянняў і аперацый у залежнасці ад сітуацыі і яго намераў” [2, с. 45]. М. Г. Яленскі не толькі пабудаваў мадэль моўнага ядра асобы школьніка, але і прапанаваў лінгвамадычную парадыгму асобна арыентаванага навучання беларускай мове як другой.

Варта адзначыць, што ў псіхалогіі камунікатыўных здольнасці асобы разглядаюцца незалежна ад яе моўных здольнасцей. Пры асэнсаванні праблемы асобы псіхалагам А. А. Бадалёвым было ўведзена паняцце “камунікатыўнае ядро асобы”.

Камунікатыўнае ядро асобы разглядалася ім як утварэнне, якое працягваецца пры ўзаемадзеянні з людзьмі прама ці апасродкавана. Яго складаюць: 1) “усе формы ведаў... пра людзей і супольнасці, якія мае чалавек і якія больш ці менш поўна актуалізуюцца ў яго ў працэсе суразмоўніцтва з імі”; 2) “абагульненыя ці прыватныя перажыванні, якія працягваюцца ў кантактах з іншымі людзьмі...”; 3) “усе віды вербальных і невербальных паводзін” [3, с. 78].

На думку даследчыка, на фарміраванне камунікатыўнага ядра ўплывае тое, як асоба ўспрымае рэчаіснасць і іншых людзей у працэсе камунікацыі. У залежнасці ад сфарміраваных стэрэатыпаў у асобы могуць узнікаць станоўчыя, адмоўныя, змешаныя, нейтральныя рэакцыі на спазнавальным, эмацыянальным ці паводзінным узроўнях. Таму важна, каб працэс фарміравання стэрэатыпаў суадносіўся з рэальнасцю, моўныя і маўленчыя ўчынкi і рэакцыі адпавядалі сітуацыі суразмоўніцтва.

На зместавыя і структурныя характарыстыкі камунікатыўнага ядра аказваюць уплыў запатрабаванні асобы. Менавіта ад іх залежыць, што будзе галоўным для асобы ў працэсе суразмоўніцтва. Запатрабаванні ўздзейнічаюць на характар суразмоўніцтва, эмацыянальны фон і адносіны паміж суразмоўцамі.

Важную ролю пры фарміраванні камунікатыўнага ядра адыгрываюць здольнасці асобы, такія як эмпатыя, ідэнтыфікацыя і рэфлексія. Важна, каб развіваліся здольнасць да суперажывання, увага і цікавасць да канкрэтнага чалавека ў працэсе суразмоўніцтва, станоўчыя рэакцыі, здольнасць “схопліваць” індывідуальную своеасабліваць іншага чалавека [3, с. 81].

Фарміраванне асобы як суб’екта суразмоўніцтва, а значыць, і яго камунікатыўнага ядра, патрабуе развіцця эмацыянальнай сферы. Разнастайныя формы паводзінных рэакцый моўцаў спрыяюць поспеху ў час камунікацыі.

Такім чынам, пры фарміраванні камунікатыўнага ядра асобы важна ўлічваць здольнасці, яе запатрабаванні, фарміраваць станоўчыя стэрэатыпы, эмацыянальную сферу асобы.

Акрэсліваючы перспектыўнае развіццё асобы ў працэсе навучання

беларускай мове, мэтазгодна, акрамя моўных і маўленчых здольнасцей школьніка, вылучыць камунікатыўныя здольнасці, на аснове якіх адбываецца фарміраванне камунікатыўна-культурных уменняў. Разам з моўнымі і маўленчымі здольнасцямі, ведамі і ўменнямі будзем разглядаць іх як аснову лінгвадыдактычнай мадэлі камунікатыўнага ядра асобы школьніка. У адпаведнасці з камунікатыўна-дзеясным падыходам мадэль камунікатыўнага ядра дапаможа ўдакладніць мэты, змест навучання, у працэсе якога школьнікі авалодваюць мовай, а таксама спосабамі і нормама паводзін у соцыуме.

У працэсе сацыяльнага фарміравання адбываецца паступовае дачыненне асобы да розных сацыяльных груп, засваенне новых роляў, ролевых паводзін, нормаў. Ролі як формы грамадскіх паводзін выяўляюцца ў пэўнай сацыяльнай групе або ў суразмоўніцтве. Пры гэтым “мова з’яўляецца і кампанентам сацыялізацыі, і яе інструментам” [4, с. 205]. Сваю арудзійна-знакавую сутнасць мова выяўляе праз камунікатыўную функцыю, а камунікацыя становіцца важным механізмам сацыялізацыі асобы. Выконваючы розныя ролі, чалавек карыстаецца адпаведнымі стэрэатыпамі паводзін. У час маўленчай камунікацыі важна, каб правільна падбіраліся стэрэатыпы маўленчых паводзін і рэгуляваліся нормы камунікатыўных паводзін у цэлым. Яны будуць залежаць ад сацыяльных роляў, адносінаў паміж суразмоўцамі (сіметрычныя / асіметрычныя), якія ўплываюць на танальнасць камунікацыі (афіцыйная, сяброўская або нейтральная). У залежнасці ад мэты выбіраюцца сродкі суразмоўніцтва – моўныя і паралінгвістычныя, спосаб перадачы інфармацыі – кантактны / дыстантны, вусны / пісьмовы.

Такім чынам, акрамя асноўных уменняў – валоданне моўнай сістэмай, стварэнне і ўспрыманне выказванняў, – пры навучанні беларускай мове неабходна фарміраваць уменні паўнаўнартаснага суразмоўніцтва ў розных сферах з захаваннем сацыяльных нормаў паводзін.

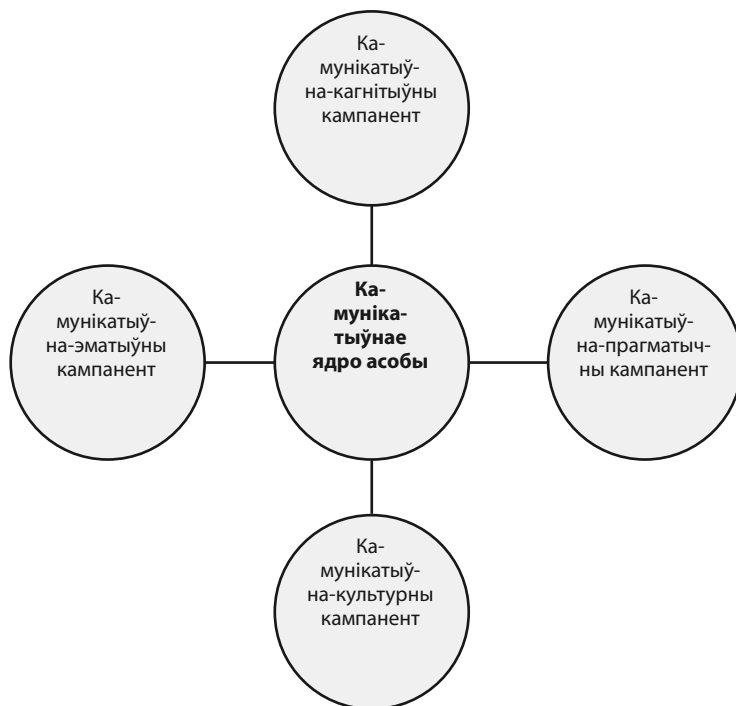
Пры разглядзе зместавага нападзення камунікатыўнага ядра школьніка неабходна ўлічваць нацыянальна-культурны кампанент. Сёння пераважная большасць школьнікаў навучаецца ў рускамоўных школах. З ранняга дзяцінства імі засвоена ў той

ці іншай ступені руская мова. Стасункі на беларускай мове адбываюцца толькі ў час спецыяльных урокаў. Гэта значыць, што нацыянальна абумоўленыя маўленчыя стэрэатыпы і шаблоны, якія звычайна засвойваюцца незаўважна і падсвядома, у вучняў не сфарміраваны. Моўныя веды ўключаюць звесткі, якія носяць нацыянальна вызначаны характар: спецыфічныя асаблівасці лексічнай, граматычнай, фанетычнай сістэм. Але ў дадзенай сітуацыі вучэбнага матэрыялу недастаткова. Неабходна працаваць над канатацыямі слоў, нацыянальна абумоўленымі маўленчымі стэрэатыпамі, якія будуць паступова ператварацца ў фонавыя веды. Да таго ж змест заняткаў павінен утрымліваць этнакультурны кампанент, на аснове якога будзе фарміравацца культура адносін да роднай мовы.

Ствараючы лінгвадыдактычную мадэль камунікатыўнага ядра, адзначым, што яно не можа разглядацца па-за “кантэкстам” моўнай асобы вучня. Прызнаючы прагматычны ўзровень дамінуючым у структуры моўнай асобы, дапускаем магчымасць разглядаць утварэнне, якое складаецца з уменняў, што забяспечваюць камунікатыўна-дзеясныя патрэбы асобы, і моўных ведаў і здольнасцей, якія будуць з’яўляцца сістэмаўтваральнымі сродкамі. Яны могуць спалучацца, аб’ядноўваюцца ў залежнасці ад матывацый, запатрабаванняў асобы, сацыяльных умоў, гэта значыць, маюць сінкрэтычны характар.

Да таго ж вядома, што суразмоўніцтва складае аснову працэсу камунікацыі і рэалізуецца ў пэўных відах маўленчай дзейнасці. Аўдзіраванне, гаварэнне, чытанне, пісьмо складаюць змест маўленчай камунікацыі, формай з’яўляюцца маўленчыя паводзіны ўдзельнікаў камунікацыі. Маўленчыя (вербальныя) паводзіны – гэта “сістэма выказванняў, меркаванняў, доказаў, якія могуць быць зафіксаваныя як яўныя прыметы псіхічных станаў” [5, с. 193]. Акрамя гэтага, у працэсе камунікацыі могуць уключацца і рэальныя паводзіны ўдзельнікаў. Калі вынікам маўленчай дзейнасці будзе думка і выказванне, то вынік маўленчых паводзін – адносіны паміж людзьмі і эмацыянальны стан суразмоўнікаў. Ён будзе залежаць ад прынятых у пэўнай сацыяльнай групе спосабаў і нормаў паводзін людзей, якія вызначаюцца іх культурай. Улічваючы, што існуе шэраг азначэнняў паняцця “культура”, прытрымліваемся псіхалага-дыдактычных падыходаў, згодна з якімі культура – гэта мадэлі паводзін людзей, іх каштоўнасці і ідэалы; веды і ўменні, якія засвойваюцца ў працэсе навучання або набываюцца ў дзяцінстве і перадаюцца з пакалення ў пакаленне.

Такім чынам, спосабы паводзін, якія дазваляюць наладзіць псіхалагічны кантакт паміж людзьмі і

пры дапамозе якіх адбываецца дакладнае ўспрыманне і ўзаемаразуменне, а таксама веды, уменні і навыкі, запатрабаваныя ў працэсе суразмоўніцтва, вызначаюць як камунікатыўную культуру. Камунікатыўная культура грунтуецца, з аднаго боку, на маральных патрабаваннях, якія прад’яўляюцца да суразмоўніцтва, з другога боку – на ведах, уменнях і навыках, якія забяспечваюць маўленчую дзейнасць чалавека.

2. Структура і змест лінгвадыдактычнай мадэлі камунікатыўнага ядра асобы школьніка.

Прытрымліваючыся меркаванняў А. А. Бадалёва пра структуру камунікатыўнага ядра, М. Г. Яленскага пра зместавае напаўненне моўнага ядра асобы, разгледзім лінгвадыдактычную мадэль камунікатыўнага ядра моўнай асобы вучня.

Камунікатыўнае ядро моўнай асобы вучня – гэта сінкрэтычнае ўтварэнне, якое складаецца з моўных і маўленчых ведаў, уменняў і навыкаў, што забяспечваюць камунікатыўна-дзеясныя патрэбы асобы; вербальных і невербальных паводзін; эмоцый; камунікатыўна-культурных уменняў. Улічваючы, што яны актывізуюцца і функцыяніруюць у адпаведнасці з мэтай суразмоўніцтва і забяспечваюць маўленчую дзейнасць і паводзіны моўцы ў працэсе камунікацыі, абазначым іх як *камунікатыўна-кагнітыўны, камунікатыўна-прагматычны, камунікатыўна-эматыўны, камунікатыўна-культурны кампаненты* (гл. схему).

Зместавае напаўненне вызначаных складнікаў камунікатыўнага ядра моўнай асобы вучня будзе пэўным чынам суадносіцца з некаторым наборам “гатоўнасцей” узроўняў моўнай асобы, а таксама здольнасцямі, якія забяспечваюць дзеянні, адносіны, учынкі асобы ў працэсе маўленчай камунікацыі. На

іх аснове будуць фарміравацца ўменні і навыкі маўленчай камунікацыі і культурныя нормы паводзін у сацыяльным асяроддзі.

Камунікатыўна-кагнітыўны кампанент складаюць веды і ўменні вучня, запатрабаваныя для забеспячэння зместу працэсу камунікацыі. Гэта моўныя і маўленчыя веды і ўменні, якія актуалізуюцца непасрэдна ў час суразмоўніцтва. **Камунікатыўна-прагматычны кампанент** уяўляецца як маўленчая дзейнасць асобы ў працэсе камунікацыі, рэальныя і вербальныя паводзіны моўцаў. **Камунікатыўна-эматыўны кампанент** уключае адносіны чалавека да самога сябе, эмацыянальнае рэагаванне на працэс камунікацыі, суразмоўцу. **Камунікатыўна-культурны кампанент** утрымлівае веды, сацыяльна-псіхалагічныя ўменні, паводле якіх будуцца мадэлі паводзін з іншымі людзьмі ў працэсе камунікацыі.

Лінгвадыдактычнае напаўненне кампанентаў камунікатыўнага ядра асобы школьніка будуць складаць наступныя веды і ўменні вучняў.

I. Камунікатыўна-кагнітыўны кампанент (веды і ўменні, запатрабаваныя для забеспячэння зместу працэсу камунікацыі): «валоданне “светам слоў”; ...правільныя ўяўленні пра рода-відавныя суадносіны паміж рэчамі і паняццямі» [6, с. 129]; інфармацыйна-камунікатыўныя ўменні: разумець асноўную думку выказвання, матыў выказвання, сістэму аргументаў; уменне перапрацоўваць інфармацыю; уменне сфарміраваць уласную пазіцыю да ўспрынятай інфармацыі; уменне лагічна выказаць меркаванні, доказы; уменне ацаніць інфармацыйны змест маўлення.

II. Камунікатыўна-прагматычны кампанент (маўленчая дзейнасць у працэсе камунікацыі): веданне камунікатыўных стратэгий і тактык; усведамленне камунікатыўнай мэты, валоданне правіламі камунікатыўных паводзін; уменне кіраваць суразмоўніцтвам; уменне задаць тон (танальнасць) суразмоўніцтва; уменне пабудаваць суразмоўніцтва ў залежнасці ад спосабу камунікацыі (кантактны / дыстантны, вусны / пісьмовы); уменне весці дзелавое суразмоўніцтва; уменне кантраляваць учынкi ў працэсе камунікацыі.

III. Камунікатыўна-эматыўны кампанент (адносіны да сябе, эмацыянальнае рэагаванне на працэс камунікацыі, суразмоўцу): разуменне сваёй сацыяльнай ролі; фарміраванне адэкватнай самаацэнкі; развіццё самасвядомасці; веды пра суразмоўцу, разуменне яго сацыяльнай ролі; развіццё здольнасці да суперажывання (эмпатыі); уменне надаць выказванню мадальную афарбоўку.

IV. Камунікатыўна-культурны кампанент (веды, сацыяльна-псіхалагічныя ўменні, паводле якіх будуцца мадэлі паводзін з іншымі людзьмі ў працэсе камунікацыі): агульнакультурныя ўменні (этыкетныя нормы – ветлівасць, тактоўнасць, карэктнасць, сціпласць); культура мовы (веданне лексічных, ар-

фаэпічных, граматычных, стылістычных нормаў); валоданне нормаў сацыяльнай, унутрысямейнай, дзелавой камунікатыўнай культуры; культура адносін да роднай мовы.

Фарміраванне вызначаных уменняў будзе адбывацца на аснове камунікатыўнай кампетэнцыі вучняў. Улічваючы, што камунікатыўная функцыя беларускай мовы паслаблена ў сучасным грамадстве, працэсу навучання павінна надавацца асабліва важная роля. Перш за ўсё, гэта тое мікрамоўнае асяроддзе, дзе мова будзе функцыяніраваць у дзеянні, а не толькі засвойвацца як звод правіл; гэта магчымасць прапанаваць у час заняткаў сітуацыі, у якіх будуць запатрабаваны розныя віды маўленчай дзейнасці (у першую чаргу, сацыяльна значымыя – аўдзіраванне, гаварэнне), дзякуючы якім вучань будзе ўключаны ў працэс камунікацыі на беларускай мове. У такім выпадку будзе адбывацца фарміраванне камунікатыўнай кампетэнцыі і камунікатыўнай культуры, што з'яўляецца асабліва важным для сучаснага маладога чалавека, незалежна ад таго, на якой мове адбываюцца стасункі з людзьмі.

Такім чынам, прапанаваная лінгвадыдактычная мадэль камунікатыўнага ядра моўнай асобы вучня складаецца з моўных, маўленчых, культурных ведаў, уменняў і навыкаў, якія ўтвараюць камунікатыўна-кагнітыўны, камунікатыўна-прагматычны, камунікатыўна-эматыўны, камунікатыўна-культурны кампаненты. Яны носіць сінкрэтычны характар і актуалізуюцца ў адпаведнасці з сацыяльна-культурнымі і асобнымі патрэбамі школьніка.

Распрацоўка лінгвадыдактычнай мадэлі камунікатыўнага ядра моўнай асобы вучня паспрые найбольш дакладнаму вызначэнню мэты і зместу працы, накіраванай на развіццё камунікатыўна-культурных уменняў школьнікаў. Арыентацыя на камунікатыўнае развіццё будзе спрыяць авалоданню беларускай мовай у адпаведнасці з камунікатыўна-дзейнасным падыходам да навучання.

Спіс літаратуры

1. **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 264 с.
2. **Яленскі, М. Г.** Лінгвадыдактычная парадыгма асобна арыентаванага навучання мове ў сучаснай школе / М. Г. Яленскі. – Мінск : НІА, 2002. – 212 с.
3. **Бодалёв, А. А.** О коммуникативном ядре личности / А. А. Бодалёв // Советская педагогика. – 1990. – № 5. – С. 77 – 81.
4. **Беликов, В. И.** Социоллингвистика / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
5. **Педагогическое речеведение** : словарь-справочник / под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской; сост. А. А. Князьков. – М. : Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
6. **Крысин, Л. П.** Социоллингвистические аспекты изучения современного русского языка / Л. П. Крысин – М. : Наука, 1989. – 188 с.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам педагогічных навук прафесарам Мікалаем Яленскім.

Іван ЛЕПЕШАЎ

ПРЫКАЗКА І НОРМА

Прыказкі актыўна функцыяніруюць у вусным і пісьмовым маўленні. І гэта неаспрэчна сведчыць, што яны павінны быць аб'ектам вывучэння не толькі і не столькі ў фальклоры, колькі ў мовазнаўстве – у асобным раздзеле “Парэміялогія”¹. Яны, як і словы ці фразеалагізмы ў адпаведных раздзелах мовазнаўства, павінны разглядацца з розных бакоў: семантычнага, этымалагічнага, граматычнага і стылістычнага. А таксама ў святле культуры маўлення.

У парэміялогіі існуюць на ўзроўні мовы даволі частыя варыянты ў межах нормы; напрыклад, аднолькава дапушчальныя *Стары вол баразны не псуе* і *Стары конь баразны не псуе*. На ўзроўні ж маўлення неабходна адрозніваць матываваныя і нематываваныя адхіленні ад прыказкавай нормы.

Прыказкавая норма – гэта традыцыйнае, аднатыпнае і раўнацэннае ўжыванне прыказак, прынятае ў дадзены перыяд моўным калектывам і ўсвядомленае ім як правільнае і ўзорнае. У паняцце прыказкавай нормы ўваходзіць правільнасць выбару прыказкі, аптымальнасць яе прымянення з захаваннем уласцівых ёй асаблівасцей. Моўная практыка замацавала за кожнай прыказкай пэўнае значэнне ці значэнні, кампанентны склад, структурную арганізацыю, а часта і ўжыванне ў строга акрэсленай маўленчай сітуацыі. Прыказкавыя нормы, як і ўсякія іншыя моўныя нормы, утвараюцца самай маўленчай практыкай людзей, “куюцца і назапашваюцца ў кузні гутарковага маўлення” (Л. Шчэрба), а не выдуманая асобным чалавекам, хто б ён ні быў: пісьменнік, журналіст, мовазнаўца і г. д. Нормы спачатку існуюць як “няпісаныя правілы”, а потым кадыфікуюцца. Кадыфікацыя – гэта “пісанае правіла”, пісьмовая фіксацыя нормы ў даведніках, слоўніках пры апоры на маўленчую практыку аўтарытэтных аўтараў, рэгулярнасць ужывання таго ці іншага варыянта і на іншыя крытэрыі, істотныя пры кадыфікацыі нормы. Кадыфікаваная, узаконеная норма становіцца абавязковай для ўсіх носьбітаў мовы.

Ад нярэдка індывідуальна-аўтарскіх адхіленняў ад нормы, якія з'яўляюцца вынікам наўмысных, свядомых дзеянняў пісьменніка, журналіста для дасягнення пэўных стылістычных эфектаў, трэба адрозніваць нематываваныя парушэнні прыказкавай нормы.

Параўнаем ужыванне адной і той жа прыказкі ў наступных урыўках: 1) – *Будзем то шмат. Ды вось кепска, што не заўсёды з розумам... – Ёсць, ёсць! Але лес сякуць – трэскі ляцяць* (П. Васілеўскі); 2) – *Уражанне гнятлівае: у майстэрні холад, хоць ваўкоў ганяй. – Людзям холад, а мне горача! Перабудова! Гэта вам не плот пераскочыць. Вось тут часам і нявыкрутка. Словам, лес сякуць – трэскі ляцяць. – Дык ці не дужа многа трэсак, Міхаіл Сцяпанавіч? – А мне на трэскі праэнт не ўстаноўлены. Сам паспрабуй, падлічы розныя плюсы і мінусы... (М. Пянкрат); 3) Я спачатку адкажу наконт студняў... Тут вельмі да месца прымаўка: *“Лес рубяюць – трэскі ляцяць”*.*

Так, сапраўды, калі спраміць рачулку, узровень грунтовых вод недзе знізіцца і студні ў вёсцы прыйдзецца паглыбляць... (М. Замскі). У першым урыўку ўжыванне прыказкі адпавядае норме (менавіта ў такой форме прыказка пададзена ў БРС-88, т. 1, с. 640; у РБС-82, т. 1, с. 403; у СБП², с. 222). У другім урыўку маем справу са стылістычным прыёмам семантычных змяненняў: выкарыстанне на фоне прыказкі яе кампанента. У трэцім урыўку беспадстаўна парушана форма прыказкі, яе другі кампанент заменены пазалітаратурным словам (*рубяць*), якое не фіксуецца ў нашых акадэмічных слоўніках.

Парушэнне без відавочнай матывацыі якой-небудзь уласціваці пэўнай прыказкі спараджае прыказкавую памылку. Такія памылкі – нярэдка з'ява ў вусным і пісьмовым маўленні.

Паспяховае вывучэнне парэміялогіі ў сярэдняй і вышэйшай школе і авалоданне прыказкавымі нормамі наўрад ці магчыма без ведання цяжкіх выпадкаў ужывання прыказак, патэнцыяльных прыказкавых памылак.

Далей упершыню робіцца спроба прааналізаваць найбольш тыповыя адхіленні ад прыказкавай нормы. Па рэкамендацыі рэдакцыі “Роднага слова” ў некалькіх выпадках на асобныя распаўсюджаныя парушэнні прыказкавай нормы прыводзяцца практыкаванні для вучняў старэйшых класаў з заданнем адзначыць ці выправіць, дзе можна, памылкі.

ПАРУШЭННІ СЕМАНТЫЧНАГА ХАРАКТАРУ

Прыказка павінна ўжывацца з тым значэннем, якое замацавалася за ёй. Толькі пры такой умове паміж тым, хто піша ці гаворыць, і тым, хто чытае ці слухае, усталёўваецца ўзаемаразуменне.

Калі прыказка ўжыта з іншым, ненарматыўным значэннем і адыход ад нормы не выклікаецца стылістычнай мэтай, перад намі прыказкавая памылка семантычнага характару. Падобныя памылкі звязаны з парушэннем такой камунікацыйнай якасці маўлення, як дакладнасць, якая патрабуе строгай адпаведнасці паміж агульнапрынятым значэннем слова, фразеалагізма ці прыказкі і іх прымяненнем у маўленні. Недакладна ўжытая прыказка выклікае няправільнае ўспрыманне тэксту, скажае сэнс выказвання, дэзінфармуе чытача.

Прыказка *Кінь (кінеш, закінеш) наперад* – *знойдзеш ззаду* нарматыўна абазначае ‘калі зробіш каму-небудзь ласку, то і табе адплацяць тым самым’. З неўласцівым ёй сэнсам яна ўжыта ў аповесці М. Воранава “Перад адлігай”: – *Добра, што хоць управіліся ўчора палонкі прасекчы. – Кінь наперад – знойдзеш ззаду, – дапоўніў Ілья. – Больш часу будзе на лоўлю. Гэтая ж прыказка (з неапраўданай заменай другой часткі – знойдзеш ззаду – фразеалагізмам як знойдзеш) тройчы недакладна выкарыстана І. Гурскім у трох розных творах (“Качагары”, “У вялікай дарозе”, “Сымоніха”): – *Адрамантуем станок! – А як жа, трэба дапамагчы! – Закінеш напе-**

Іван Якаўлевіч Лепешаў – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук (1985). Закончыў Аршанскі настаўніцкі (1948) і Гродзенскі педагагічны (1959) інстытуты. Працаваў настаўнікам у школах Шчучынскага раёна. З 1971 г. – у Гродзенскім універсітэце. Прафесар кафедры беларускай мовы Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Асноўная тэматыка навуковых даследаванняў – фразеалогія, мова мастацкай літаратуры, культура маўлення і стылістыка. Апублікаваў больш за 480 навуковых прац, у тым ліку 37 кніг, сярод іх “Фразеалогія ў творах К. Крапівы” (1976), “Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора” (1981), “Асновы культуры мовы і стылістыкі” (1989), “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” (т. 1 – 2, 1983), “Фразеалогія сучаснай беларускай мовы” (1998), “Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства” (2006) і інш.

рад – як знойдзеш; Можа, таварыш старшыня, пачнём колы рабіць?.. Вясна не за гарамі... Закінеш наперад, як знойдзеш...; Будзе чым дзяцей сустракаць з вайны, яны, нябось, на малаку засумавалі... – А помніш, я скажу: закінеш наперад, як знойдзеш. Зрэшты, яшчэ ў адным творы І. Гурскага (“Хлеб”) прыказка мае звычайны сэнсавы змест (толькі яе другая частка заменена фразеалагізмам як знойдзеш): [Касперкі:] *Як не дапамагчы суседу. Закінеш наперад, як знойдзеш.*

Прыказка *Сарока на хвасце прынесла* належыць да кантэкстуальных і ўжываецца як жартаўлівы або ўніклівы адказ на пытанне пра крыніцу навін, чутак, напрыклад: – *А дзе ты ўсё гэта бярэш?* – *Сарока на хвасце прыносіць*, – хітра адказаў дзед Архіп (І. Гурскі). Параўнаем яе памылковае ўжыванне ў п’есе М. Зарэцкага “Ная”: [Якуб:] *Ну што табе там сарока на хвасце прынесла?* [Зора, таямніча:] *Стаю, мой сакол, на вуліцы, але ідзе маладзіца і з ёй гарадскі нейкі – малады, чарнявы...*

Як засведчана ў працах Я. Ляцкага, М. Федароўскага, а таксама ў акадэмічным зводзе³, прыказка *Недасол на стале, а перасол на спіне* гаворыцца толькі ў дачыненні да яды, калі на стол пададзена недасоленая ці перасоленая страва. Параўнаем прымяненне прыказкі з неапраўданым яе выхадам за межы застолля: *Грыша ўзяўся рыхтаваць украінскую самадзейнасць, хор дэкламатараў са сваіх старых школьных сяброў. – Толькі не зарывайся, знай меру, бо недасол на стале, а перасол на спіне*, – напярэдзілі мы яго (Р. Няхай).

Практыкаванне. Што значыць “парушэнне семантычнага характару пры ўжыванні прыказкі”? Знайдзіце ў “Слоўніку беларускіх прыказак” І. Лепешава і М. Якалэвіча (2002, с. 342 – 343; далей СБП) апісанне прыказкі *Салаўя байкамі не кормяць*. Які яе нарматыўны сэнс і ў якой строга акрэсленай сітуацыі яна гаворыцца? Ці дакладна выкарыстана гэтая прыказка ў наступным урыўку з п’есы В. Зуба “Тыдзень вечнага кахання”?

[Матыль:] *Буду спяваць...* [Алімпіяда:] *Ну, а апроч песні, што яшчэ будзе мець ваша будучая жонка? Нават салаўя і то аднымі байкамі не кормяць.*

Асноўныя прычыны, якія спараджаюць памылкі семантычнага характару, як і іншыя прыказкавыя памылкі, – гэта недастатковае валоданне нормамі літаратурнай мовы, нядбайнасць, няўважлівасць

да сродкаў выказвання, а магчыма, і неапраўданае імкненне сказаць не так, як прынята, неяк інакш, па-новому. Абагульніць прычыну з’яўлення недакладных і прыблізных ужыванняў слоў, фразеалагізмаў і прыказак можна, як зазначае А. М. Бабкін⁴, “пры дапамозе вядомага выразу: *чуў звон, ды не ведае, дзе ён*”.

Прыказка *Пераначуем – болей пачуем*, як паказана ў

СБП (с. 319), мае два значэнні. Ні адно з іх не выяўляецца ва ўрыўку з рамана Л. Дайнекі “Людзі і маланкі”. У прыказку ўкладваецца нейкі суб’ектыўны сэнс, які цяжка, немагчыма зразумець: – *Кінь ты хаваць сам сябе*, – *аж замахнуўся на яго Кузьма...* – *Заб’юць мяне [на фронце]*, – *уткнуўся тварам у купіну, уздрыгнуў хudoй спіной Лусковіч*. – *Пераначуем – болей пачуем*, – *зноў спрабаваў суцешыць яго Кузьма, але ў гэты час над балотам пачала суха лопанняца шрапнель*.

Гэтак жа цяжка зразумець, што абазначае прыказка *Поле бачыць, а лес чуе* ў такім урыўку з рамана Л. Дайнекі “След ваўкалака”: *Калі мы спыталіся ў яго, няўжо ён кавалак дрэва лічыць богам, полацкі князь кашчунна адказаў, што тая выява, той чалавечы твар, які мы малюем на дошках і палатне, таксама не бог. Тады мы пачалі гарача пераконваць яго, а брат Улеб нават плакаў, прыгаворваючы: “Няўжо ты, князь, не бачыш і не чуеш бога?” – “Поле бачыць, а лес чуе”, – з незразумелай усмешкай вымавіў полацкі князь. А між тым нарматыўны сэнс прыказкі *Лес усё чуе, а поле ўсё бачыць* – ‘тое, што з’яўляецца чыёй-небудзь тайнай, непазбежна будзе раскрыта’.*

ПАРУШЭННІ ПРЫКАЗКАВАЙ ФОРМЫ

Прыказка мае форму і змест, якія знаходзяцца ў дыялектычным адзінстве.

Сэнсавы змест прыказкі заўсёды ўстойлівы, нязменны, а лексіка-кампанентны склад значнай часткі прыказак можа змяняцца, у выніку чаго пэўная прыказка функцыяніруе ў дзвюх, а то і болей разнавіднасцях (варыянтах). Так, прыказка *Пажар агнём не тушаць* ужываецца з аднолькавым значэннем ‘што-небудзь непрыемнае для кагосьці не ліквідуюш дакорамі, натацямі’ і ў такіх варыянтах: *Агонь агнём не тушаць (не гасяць)*. Або: *Тэлец і за саломінку хапаецца* ‘ў бездапаможным становішчы, калі няма выбару, звяртаюцца да безнадзейнага сродку’ і <Той> *хто топіцца*, <і> *за саломінку (саломку) хопіцца*. Ёсць некалькі тыпаў парэміянай варыянтнасці: лексічны, марфалагічны, словаўтваральны, фанетычны, акцэнтна-фанетычны, канструкцыйна-колькасны, сінтаксічны і камбінаваны. Ужыванне пэўнай прыказкі ў дзвюх і больш разнавіднасцях адпавядае яе моўнай норме. Нарматыўныя слоўнікі ў форму такой прыказкі ўключаюць (дакладней, павінны ўключаць) усе ўласцівыя ёй варыянты.

У маўленні нярэдка назіраюцца разнастайныя парушэнні прыказкавай формы. Стылістычна не абу-

моўлены выхад за межы характэрнай для прыказкі варыянтнасці з'яўляецца грубай памылкай. Вылучаецца шэраг тыповых нематываванах адступленняў ад нормы.

1. Памылкі словаўтваральнага характару

Некаторым прыказкам уласціва словаўтваральная варыянтнасць: *Начная зязюля (зязюлька) дзённую перакукуе*. Семантычная тоеснасць варыянтаў прыказкі не парушаецца. Але такую варыянтнасць маюць далёка не ўсе прыказкі. Напрыклад, *Хто пытае, той не блудзіць* ужываецца толькі ў сваёй адзінай форме, якая падтрымліваецца яшчэ і рытмам (у прыказцы чатырохстопны харэй). Таму ў наступным урыўку, дзе замест *пытале* выкарыстана *пыталецца*, – адыход ад нормы: – *Хіба ж не ведаеш, як прозвішча таго, што піша венікам на падлозе? – Ведаю. – На што ж пытаеш? – Хто пытаецца, той не блудзіць* (У. Галубок).

Прыказка *Чаму быць, таго не мінаваць* таксама не мае словаўтваральнай варыянтнасці. Толькі ў гэтай форме яна падаецца ў зборніку І. Насовіча (с. 182), ва ўсіх іншых даведніках. Параўнаем яе памылковае “абнаўленне” з заменай суфікса ў апошнім кампаненце: *Страшны, кручаны боль то рве, распінае мяне ўздоўж, то скручвае ў тры пагібелі. Я толькі закусваю губы. Чаму быць, таго не мінуць* (Н. Маеўская).

2. Парушэнне

марфалагічных уласцівасцей прыказкі

Толькі для зусім нямногіх прыказак характэрна зменнасць асобнага, часцей дзеяслоўнага кампанента, прычым з абмежаванай сістэмай граматычных формаў. Ва ўсіх астатніх прыказках іх кампаненты (зменныя на ўзроўні слова) не могуць мець іншыя граматычныя формы, апроча той адзінай, якая замацавалася за імі.

Парушэнні нормы назіраюцца ў формах роду, ліку, склону. Як вядома, лічэбнік *два* мае форму жаночага роду – *дзве*. Яна цалкам залежыць ад роду таго назоўніка, з якім сінтаксічна звязваецца. Параўнаем прыклад, дзе замест нарматыўнага *дзвюх матак* выкарыстана памылковае: *Ліслівае цялятка двух матак ссе* (І. Гурскі). Тое самае знаходзім і ў В. Шыркі: *Спачатку новы дырэктар стараўся дагадзіць і раённаму начальству, і людзям, мусіць, чуў пагаворку пра ласкавае цялятка, якое двух матак ссе*.

У прыказцы *З песні слова не выкінеш* трэці кампанент застыў у форме адзіночнага ліку, аднак у творах А. Карпюка двойчы сустракаем форму множнага ліку: *Хоць і няёмка прызнавацца ў такіх рэчах, але, як кажуць, з песні слоў не выкінеш; Мажліва, на сотні тысяч нашых палонных тое прадажніцтва здаралася з нямногімі, але зноў з песні слоў не выкінеш – такое было*. Нарматыўная форма апошняга кампанента ў прыказцы *П'янаму і мора на калена* – вінавальны склон адзіночнага ліку. Параўнаем памылковае: *Цені нешта замармыталі, але не спыніліся: вядома, п'яным і мора на калені* (А. Якімовіч).

Што да склонавых формаў, то найбольш частыя ваганні назіраюцца ў месным і родным склонах адзіночнага ліку пры ўжыванні прыказак з кампанентам-назоўнікам ніякага або мужчынскага роду. Напрыклад, пры ўжыванні прыказкі *На бязрыб'і і рак рыба* ў пры-

назоўнікава-склонавай форме *на бязрыб'і* маем справу не з вінавальным, а з месным склонам. Гэта форма зафіксавана ў БРС (1988, т. 1, с. 209), у ТСБМ (т. 1, с. 440). Аднак сустракаецца: *Што вам? На бязрыб'е, кажа мая матуля, і рак – рыба. Не той гэта чалавек. Не па мне. У Стасі свае дарогі, у мяне – свае* (А. Кандрусевіч). У прыказцы *На злодзеі шапка гарыць* другі кампанент нарматыўна павінен мець у месным склоне канчатак *-і*, менавіта так яна падаецца ў ТСБМ (т. 2, с. 481), БРС-88 (т. 1, с. 521), РБС-82 (т. 1, с. 120). Але зрэдку сустракаемся з парушэннем яе нормы: *Праўду кажуць, што на злодзею шапка гарыць* (А. Макаёнак); *У нас гавораць, што на злодзею шапка гарыць* (П. Дудо).

Адзіна магчымая форма кампанента *рог* у прыказцы *Бадлівай карове бог рог не дае* падтрымліваецца рытмічнай арганізацыяй гэтай прыказкі (у ёй чатырохстопны амфібрахій) і ўнутранай рыфмай (*бог – рог*). Таму, здаецца, той, хто адчувае мастацкую спецыфіку гэтай прыказкі, ніколі не будзе выступаць супраць яе. Аднак параўнаем: – *Каб я была хлопцам, толькі б мяне тут і бачылі. – Не балабонь пустое. Бадлівай карове бог рогаў не дае* (Л. Дайнека).

Слова *страх*, як і іншыя абстрактныя назоўнікі мужчынскага роду з цвёрдай асновай, у родным склоне мае канчатак *-у*. Гэтае слова ніяк не можа быць выключэннем пры яго ўжыванні ў прыказцы *У страху вочы вялікія*, напрыклад: – *У страху вочы вялікія, – здэкліва пакпіў Хяндога ў часе чарговага вобыску* (М. Аўрамчык); *У кожным сустрэчным [немцы і паліцаі] бачылі цяпер толькі партызан. У страху вочы вялікія: праходу не было ні старым, ні маладым* (В. Праскураў). Аднак можна сустрэць дзесяткі прыкладаў з няправільным выкарыстаннем гэтага слова (у творах Э. Валасевіча, В. Вольскага, С. Грахоўскага, І. Гурскага, У. Дамашэвіча, В. Жуковіча, К. Крапівы, М. Лынькова, В. Праскурава, Б. Сачанкі, В. Супрунчука і інш.) – у памылковай форме *У страху вочы вялікія*. Магчыма, тут вінаваты не столькі аўтары, колькі рэдактары і карэктары, якія прыклалі руку да гэтага, кіруючыся нарматыўнымі слоўнікамі; гл. БРС (т. 2, с. 515), РБС (т. 2, с. 450): *У страху вочы вялікія*. Але гэта пярэчыць правілам элементарнай логікі.

Зрэдку сустракаюцца няправільныя выпадкі пры ўжыванні дзеяслоўнага прыказкавага кампанента. Прыказка *Ад добра добра не шукаюць* структурна арганізавана як абагульнена-асабовы сказ, яе дзеяслоўны кампанент не можа мець ніякай іншай асабовай формы. Прыказка гаворыцца, калі не бачаць сэнсу мяняць існуючае становішча, прывычны спосаб жыцця, што цалкам задавальняе каго-небудзь. Пры неапраўданым жа змяненні дзеяслоўнай формы кампанента прыказка атрымлівае не зусім зразумелы сэнс: *Не дарма хадакамі звалі. І праўда, хадакі. Ох, і пахадзіліся. Чаму б і не? Малады быў, рэзвы, не раўнуючы, стаеннік. Праўда, ад добра добра не шукалі. Гора вяло, бяда паганяла* (С. Грахоўскі).

3. Падмена кампанента

Калі адхіленне ад нормы зроблена свядома, з разуменнем самой нормы, то яно і ўспрымаецца, на фоне нарматыўнага, як мастацкі прыём. Як пісаў Л. Шчэрба, «аўтараў, якія зусім не адступаюць ад нормы, канечне,

не існуе – яны былі б нясцерпна нудныя... Калі пачуццё нормы выхавана ў чалавека, ён пачынае адчуваць усю прывабнасць абгрунтаваных адступленняў ад яе ў розных добрых пісьменнікаў (я гавару “абгрунтаваных”, таму што ў дрэнных аўтараў яны часта бываюць недастаткова матываваны ўнутраным зместам – таму гэтыя аўтары і лічацца дрэннымі)⁵.

Пры няведанні ці слабым веданні нормы кампанент падмяняюць прыблізным, часта недарэчным словам.

Мір – агульнае для ўсходнеславянскіх моў, цяпер ужо ўстарэлае слова са значэннем “сельская грамада”. Яно захавалася ў фразеалагізме *ўсім мірам* і ў прыказках *Што будзе міру, тое і бабінаму сыну; З міру на нітцы – голаму сарочка (кашуля)*. Таму нелагічнай, абсурднай з’яўляецца яго замена словам *свет* ці спалучэннем *усёй грамадой*: *Са свету на нітцы, беднаму – кашуля* (Вожык, 1983, № 2); *Усёй грамадой на нітцы, голаму кашуля* (І. Гурскі).

Ёсць прыказка *Дарма і каза ваўку не скача*. А С. Лобач памылкова памяняла месцамі назоўнікавыя кампаненты: *Хлеб дарма не даюць. Усюды трэба працаваць. Дарма і воўк казе не скача*.

Прыказка *Свая рука ўладка* – запазычанне з рускай мовы, у такой форме занатавана ў працах І. Навоіча (с. 147), Я. Ляцкага⁶, у БРС (т. 2, с. 606), РБС (т. 2, с. 340), СБП (с. 348). Часам апошні кампанент прыказкі неапраўдана падмяняецца словам *уладар*: *Адміністрацыя дзейнічала па прынцыпу: свая рука – уладар* (Звязда, 1986, 6 мая).

Часта прыказка з падмененым кампанентам укладваецца ў вусны персанажа, і калі пры гэтым няма ніякай ацэнчнай рэакцыі з боку аўтара або іншых герояў твора, то гэта не столькі персанажава, колькі аўтарская памылка. Вось прыклады няправільнага ўжывання ў маўленні персанажаў прыказак *Пужаная варона куста байца, Ваўка ногі кормяць, На лаўца і звер бяжыць, На жывой касці мяса нарасце: Грунтоўнай падставы сумнявацца ва ўзаемаадносінах з саслужбоўцамі не было*. “*Нервы, – заключыла Ніна. – Палоханая варона куста байца*” (І. Новікаў); – *Пасля пачастуемся, – сказала яна. – Няма мне сёння калі. Сабакі ногі кормяць, так і мяне. Я да цябе, Хведар, па справе* (І. Шамякін); – *На палюнічага і звер бяжыць, – прамовіў ён, – сядай, Глеб Кузьміч, я, прызнацца, збіраўся шукаць цябе, ёсць размова* (І. Капыловіч); – *Нічога, Дзяменцеўна, на жывой касці цела нарасце. От набегаяся за сваім канём, дык чыгун бульбы ўбярэ* (С. Грахоўскі).

Параўнаем прыклад іншага характара, дзе другі суразмоўнік папраўляе першага: – *Хадзем лепш абдаць. Наш госьць, пэўна, галодны, а вераб’я байкамі не кормяць. – Не вераб’я, а салаўя, – напярві яе Янка. – Салаўя байкамі не кормяць. – Хай будзе салаўя, – засмяялася яна* (Ф. Сіўко).

4. Скажэнне прыказкавай структуры

Існуюць шматлікія і разнастайныя структурна-семантычныя тыпы прыказак, за кожнай з іх замацавалася свая структурная арганізацыя, і яна на ўзроўні нормы такая ж устойлівая, як, скажам, і сэнсавы змест прыказкі.

У маўленні ж без пэўнай прычыны часам скажюць структуру прыказкі, перадаюць яе прыблізна, нібы пераказваюць сваімі словамі. Ёсць прыказкі *Хто плаціць грошы, той заказвае і музыку; Дай божа нашаму цяляці ваўка спаймаці; Чакай Пятра – сыр з’ясі; Лепей біць свае вошы, чым лічыць чужыя грошы*. Параўнаем, аднак, з якім скажэннем структурных схем выкарыстаны гэтыя прыказкі і як некаторыя з іх у выніку гэтага змянілі свой сэнс: *Канешне, пры першых іншых абставінах яна імгненна наставіла б на месца гэтую нявыхаваную хамку, але ж, як кажуць, хто заказвае музыку, той і правіць бал* (В. Праўдзін) (між іншым, тут ёсць і агаворка “як кажуць”, але нарматыўна гэтак не кажуць); *Я, канешне, ваяваў, як мог, на ўсіх гэтых падрыхтоўчых этапах, розных рэдсаветах, каб пакінуць у тэксце хоць крыху нацыянальнага, ды “не нашаму цяляці з ваўкамі ваяваці”* (А. Федарэнка); *Чаго варта такое, скажам, абяцанне... Словам, чакай, Мар’я, сыр з’ясі* (Вожык, 1987, № 9); *Трудзяга твой бацька, рабіў сумленна. Казяў: “Лепей лічыць свае вошы, чым чужыя грошы”* (У. Ліпскі).

Парушэнне прыказкавай структуры нярэдка можна бачыць у прыказках, дзе адзін з кампанентаў – прыметнік або прыслоўе вышэйшай ступені. У нас, як пісаў К. Крапіва, «*вельмі часта няправільна ўжываюць вышэйшую ступень прыметніка: або на польскі лад, напрыклад, “другая частка большая ад першай”, або на рускі лад: “другая частка больш першай”, а на беларуску трэба сказаць: “другая частка большая за першую”*»⁷. Менавіта “на рускі лад” аформлена прыказка *Хрэн за рэдзьку не саладзейшы* ў такім сказе: *У выніку выходзіла, што хрэн рэдзькі не саладзейшы, адзін быў, скажам, п’яніца, а замянілі яго гультайм* (У. Краўчанка). Параўнаем нарматыўнае ў БРС-89 (т. 2, с. 672), РБС-82 (т. 2, с. 396 і 575), СБП (с. 403): *Хрэн за рэдзьку не саладзейшы*.

Аналагічнае сустракаем пры ўжыванні прыказак з кампанентам-прыслоўем *лепш* ці *горш*. Замест нарматыўных *Стары друг лепш за новых двух, Ахвота горш за няволю* часам ужываюць “на рускі лад”. *Нездарма кажуць: стары друг лепей новых двух* (І. Аношкін); *Пакінь свой нумар тэлефона... я названю. Стары сябра лепей новых двух* (Г. Марчук); *Нездарма ж кажуць, што ахвота горш няволі* (М. Ваданосаў).

Іншы раз у навучальнай і навукавай літаратуры падаюць якую-небудзь прыказку не ў той нарматыўнай форме, якая замацавалася за ёй. Так, у школьных падручніках⁸ прыводзіцца як прыказка: *Напішаи пярэм – не высечаи тапарэм*. Але яна не ўжываецца ў форме бяззлучнікавага сказа. Яе нарматыўная структура (з усімі ўласцівымі варыянтамі), занатаваная ў парэміялагічных зборніках і пацверджаная адпаведнымі прыкладамі-цытатамі ў СБП (с. 444), такая: *Што напісана (напішаи) пярэм, <то> не вырубіи (не высечаи) тапарэм*. Гэтая ж прыказка яшчэ ў адным падручніку⁹ змешчана ў не зусім дакладнай форме: *Што напісана пярэм, таго не высечаи і тапарэм*. У гэтым жа падручніку некаторыя прыказкі часам падаюцца з парушэннем іх фіксаванага словапарадку. Напрыклад, прыказка *Ваўкоў баяцца – у лес*

не хадзіць, як і многія іншыя, характарызуецца сіметрычным размяшчэннем назоўнікавых і дзеяслоўных кампанентаў, аднак прыведзена ў такім выглядзе: *Баяцца воўка – у лес не хадзіць*.

5. Пашырэнне кампанентнага складу

Далучэнне да прыказкі ці ўключэнне ў яе якога-небудзь слова часта выкарыстоўваецца як мэтанакіраваны мастацкі прыём. Усякае іншае, нямэтанакіраванае пашырэнне кампанентнага складу, а значыць, і змяненне нарматыўнай прыказкавай структуры стварае ўражанне памылкі.

Прыказка *Жыццё пражыць – не поле перайсці* мае стройную будову. Па-першае, яна рытмічная, у ёй пяцістопны ямб. Па-другое, яна ўтворана па адной з тыповых мадэляў (два дзеяслоўныя словазлучэнні, супрацьпастаўлення адно другому, з адмоўем “не” перад другім словазлучэннем), да прыкладу: *Век жыць – не мех шыць*. Таму лішнім, непатрэбным варта лічыць слова *чалавеку*, уведзенае ў гэтую прыказку, выкарыстаную ў такім урыўку: *Жыццё чалавеку пражыць – не поле перайсці, у жыцці чалавеку багата чаго трэба знаць і ўмець* (І. Капыловіч). Гэтая прыказка прымяняецца толькі ў дачыненні да чалавека (прычым не да канкрэтнай асобы, а да чалавека як грамадскай істоты), а таму аўтарскае ўскладненне прыказкі гэтым назоўнікам ніколі не ўзбагачае яе сэнс, а толькі шкодзіць ёй.

Думаецца, лішняя выступае ўзмацняльная часціца *нават*, уключаная ў сярэдзіну прыказкі *Пад ляжачы камень вада не цячэ*, у такім урыўку з рамана К. Чорнага “Люба Лук’янская”: *Гэта праўда, што пад ляжачы камень нават і вада не цячэ*. Тут побач аказваюцца дзве сінанімічныя часціцы, адну з якіх можна лічыць непатрэбнай. Дарэчы, як паказвае маўленчая практыка (гл. СБП, с. 302), а таксама фіксацыя прыказкі ў многіх даведніках, яна звычайна функцыяніруе наогул без часціцы: *Пад ляжачы камень вада не цячэ*.

6. Кантамінацыя прыказак

Кантамінацыя, або зліццё, аб’яднанне дзвюх прыказак у адну, – нематываванае адступленне ад нормы.

Памылковае змешванне дзвюх прыказак (*Багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца і Ніхто не ведае, як хто абедае*) і ўтварэнне на іх аснове нейкага гібрыда бачым у такім урыўку: *Цікава, што бяднейшыя ахвяруюць ахвотней. Багаты не ведае, чым бедны абедае* (У. Міхно). Міжвольна ўзнікае пытанне: а што значыць “чым абедае”?

У рамана Л. Дайнекі “Жалезныя жалуды” сустракаем з такім кантамінаваным утварэннем, як *Свой лёс і канём не аб’едзеш: – З усіх бакоў ідуць на варуцкага кунігаса. Не ўтрымацца яму. – Свой лёс і канём не аб’едзеш, – падумаўшы, адказвае Далібор. – Але здаецца мне, што ты дрэнна ведаеш кунігаса Міндоўга*. Гэты прыказкавы гібрыд – вынік несвядомага змешвання, ненаўмыснага аб’яднання частак дзвюх сінанімічных прыказак: *Свайго лёсу не мінеш + Суджанага канём не аб’едзеш*.

Практыкаванне. Якія нематываваныя па-рушэнні прыказкавай формы ёсць у пададзеных прыкладах? Класіфікуйце іх. Звяртаючыся да ад-

паведных прыказак, змешчаных у СБП, выпраўце памылкі ў прыкладах, прыведзеных ніжэй.

1. *З перапалоху я рвануў ад хаты. Бег не чуючы пад сабой ног, нездарма кажуць – у страху вочы вялікія* (В. Супрунчук). 2. *Ну, проста абнаглеў, на сорах напляваў, хапае ўсё, забываюшы межы. Як кажуць, апетыт прыходзіць з ежай* (У. Корбан). 3. *Нібы само ліха пацягнула тады за язык, падтакнуў Судзіру, згадзіўся на лоўлю новых дэльфінаў (як топішся, то і за пену схопішся), а цяпер ужо ўсё, адступлення не можа быць* (П. Місько). 4. *Апетыт, як кажуць, прыходзіць у час ежы* (Л. Прокша). 5. *Просты майстра, не ведае нават, як зладзіць з машынай, калі да яе прыставяць. Толькі сораму набярэшся. Ды яшчэ людзі абсмяюць: не поп, дык не надзявайся ў рызу* (Р. Няхай). 6. *Нарэшце сваіх дачакаліся... Разумееш, якраз у пару, а кажуць жа, што дарага лыжка ў абед... А мы тут б’ёмся... Рабочых не хапае...* (І. Гурскі). 7. *Нікому Міндоўг не хоча аддаць ні кропелькі ўлады, бо дзве лісіцы ў адной нары не жывуць* (Л. Дайнека). 8. *Астроўскі вагаўся. А ўсё ж стары друг лепей новых двух* (І. Гурскі). 9. *– Ты мяне хоць гаршком называй, але ў агонь не стаў. – Баішся агню? – задзірыста і бадай з’едліва пажартаваў камандзір* (І. Шамякін). 10. *– Далей на гэтых конях ехаць нельга, можна іх сапсаваць... – Дзіва! – аж засмяяўся Даўгулевіч. – Неабходна па-гаспадарску да каня ставіцца. Не дарма кажуць: шануй каня ў дарозе...* (І. Гурскі).

Заканчэнне будзе.

¹ Гл.: **Лепешаў, І.** Пра вывучэнне прыказак у курсе мовы / І. Лепешаў // Беларуская мова і літаратура. – 2004. – № 2. – С. 25–34; **яго ж.** Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства // Надзённыя пытанні лінгвістыкі (да 75-годдзя прафесара П. У. Сцяцко) : Матэрыялы Міжнар. навук. канф., 11 сакавіка 2005 г. – Гродна : ГрДУ, 2005. – С. 70–72; **яго ж.** Сітуацыйныя і кантэкстуальныя прыказкі // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. – 2005. – № 1. – С. 171–177.

² **Лепешаў, І.** Слоўнік беларускіх прыказак / І. Лепешаў, М. Якалцэвіч. – Мінск : Бел. навука, 2002. – 511 с.

³ **Прыказкі і прымаўкі** : у 2 кн. Кн. 2. – Мінск : Навука і тэхніка. С. 52.

⁴ **Бабкин, А.** Слово в контексте и в словаре / А. Бабкин // Современная русская лексикография. – Л. : Наука, 1977. – С. 6.

⁵ **Щерба, Л.** Спорные вопросы русской грамматики / Л. Щерба // Рус. яз. в школе. – 1939. – № 1. – С. 10.

⁶ **Ляцкий, Е.** Материалы для изучения творчества и быта белорусов : Пословицы и поговорки / Е. Ляцкий. – Москва : Университетская типография, 1898. – С. 40.

⁷ **Крапіва, К.** Аб некаторых пытаннях беларускай мовы / К. Крапіва // Зб. тв. : у 4 т., т. 4. – Мінск : Дзярж. выд. БССР, 1963. – С. 356.

⁸ **Красней, В.** Беларуская мова : Падручнік для 4 класа / В. Красней, Я. Лаўрэль. – Мінск : Нар. асвета, 2001. – С. 24; **Гардзей, Н.** Беларуская мова : Вучэбны дапаможнік для 9 класа з рускай мовай навучання / Н. Гардзей, П. Навіцкі, З. Тамашэвіч. – Мінск : Нар. асвета, 2000. – С. 216.

⁹ **Гваздовіч, Г.** Беларуская мова : Вучэбны дапаможнік для 10 класа / Г. Гваздовіч, М. Круталевіч, У. Саўко. – Мінск : Нар. асвета, 2004. – С. 164.

Анжаліка САДОЎСКАЯ

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ КАМПАНЕНТ БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Тэарэтычна-практычны курс “Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі” прызначаны для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей, а таксама іншых студэнтаў і школьнікаў, якія маюць намер займацца навукова-даследчай працай у галіне фразеалогіі. Курс мае на мэце, па-першае, паглыбіць іх лінгвістычныя веды пра сучасныя тэндэнцыі ў вывучэнні фразеалогіі, па-другое, удасканаліць або прывіць уменні і навыкі вядзення навукова-даследчай работы і напісання навуковых прац па абзначанай праблематыцы.

Матэрыял можа быць выкарыстаны пры выкладанні курсаў сучаснай беларускай мовы (раздзела “Фразеалогія”), лінгвакультуралогіі, кагнітыўнай лінгвістыкі ў вышэйшых навучальных установах і пры падрыхтоўцы спецкурсаў для студэнтаў-філолагаў, а таксама на факультатыўных занятках у агульнаадукацыйных установах краіны, паколькі такія матэрыял фарміруе ў вучняў цікавасць і павагу да роднага слова і духоўнай спадчыны продкаў. У гэтай якасці матэрыялы могуць быць карыснымі і настаўнікам беларускай мовы, у тым ліку пры падрыхтоўцы навукова-даследчых прац іх навучэнцаў да разнастайных канферэнцый і конкурсаў.

Надзённасць тэмы прапанаванага курса відавочная, паколькі праблемы ўзаемасувязі мовы і культуры, лінгвістыкі і культуралогіі па-ранейшаму застаюцца актуальнымі для гуманітарных дысцыплін. Адною з такіх праблем і адначасова задач беларускай філалогіі з’яўляецца даследаванне фразеалагічных адзінак у кантэксце традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў і выяўленне этнакультурнага кампанента ў структуры фразеалагізмаў. Культурны кантэкст становіцца дадатковай крыніцай, а часта і галоўным крытэрыем як для вызначэння генезісу фразеалагізма, так і для вырашэння многіх іншых лінгвістычных пытанняў: бытавання выразу, развіцця і мадыфікацыі яго пераносных значэнняў (метафарычных, сімвалічных і пад.). З іншага боку, фразеалагічны матэрыял валодае багатым культуразнаўчым патэнцыялам і з’яўляецца унікальнай крыніцай ведаў пра духоўную культуру народа.

Аналіз устойлівых моўных адзінак у межах сфармуляваных тэм для навукова-даследчых прац прапануецца праводзіць на шырокім фальклорным, этнаграфічным і культурным фоне, з улікам сістэмы эталонаў і стэрэатыпаў культурна-нацыянальнай самасвядомасці беларускай лінгвакультурнай супольнасці і яе каштоўнасных арыенціраў, у сувязі з народнымі абрадамі, звычаямі, павер’ямі і традыцыйнымі ўяўленнямі пра з’явы навакольнага свету, што цалкам адпавядае сучаснай – антрапалагічнай – парадыгме даследавання мовы ў яе непарыўнай сувязі з чалаве-

кам і культурай народа і прадугледжвае сінтэз уласна лінгвістычных метадаў з метадамі і дасягненнямі сумежных навук: этналінгвістыкі, лінгвакультуралогіі, лінгвакраізнаўства, арэальнай і кагнітыўнай лінгвістыкі, этнаграфіі, фалькларыстыкі і інш.

Новыя перспектывы ў вывучэнні нацыянальна-культурнай семантыкі фразеалагізмаў адкрывае прапанаваная намі канцэпцыя разгляду значэнняў фразеалагічных складнікаў – кампанентаў. Зыходным пры кампанентным аналізе фразеалагізмаў з’яўляецца меркаванне, што матываванасць семантыкі фразеалагізма можа вызначацца і значэннем аднаго з кампанентаў устойлівага спалучэння, якія не цалкам дэсемантызуюцца ў складзе народных выслоўяў.

У якасці праграмы спецыяльнага семінара па мовазнаўстве матэрыял зацверджаны ўпершыню Вучоным саветам філалагічнага факультэта БДУ 23 чэрвеня 2003 г. (пракакол № 5), рэкамендаваны Вучоным саветам філалагічнага факультэта БДУ 20 чэрвеня 2006 г. (пракакол № 7) да друку ў складзе *Праграм* спецыяльных курсаў і спецыяльных семінараў / Аўт.-склад. З. І. Бадзевіч і інш. – Мінск: БДУ, 2006. – 78 с. На працягу некалькіх гадоў паспяхова праходзіў апрацаваную ў студэнцкай аўдыторыі. У дадзеным выданні друкуецца ў дапрацаваным і абноўленым выглядзе.

ТЭАРЭТЫЧНЫ ЗМЕСТ

Фразеалогія ў кантэксце культуры: сучасныя падыходы да вывучэння і аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы. Этналінгвістычны аспект вывучэння фразеалагічных адзінак. Этнафразеалогія як новы лінгвістычны напрамак на сумежжы фразеалогіі і этналінгвістыкі, які вывучае ўстойлівыя моўныя адзінкі ў этнакультурным аспекце. Метадалогія этнафразеалагічных даследаванняў. Этнафразеалагічная праблематыка ў працах беларускіх даследчыкаў.

Лінгвакультуралагічны падыход да аналізу фразеалагічнага фонду мовы: першаступенныя задачы і метадалагічныя праблемы. Лінгвакраізнаўчая і лінгвакраязнаўчая каштоўнасць фразеалагічнага матэрыялу. Кагнітыўная арыентацыя даследавання фразеалагічных рэсурсаў. Вывучэнне фразеалагічных адзінак розных моў: параўнальны, структурна-тыпалагічны, арэальны аспекты.

Асноўныя погляды на праблему нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагізмаў у сучаснай лінгвістыцы. Тэрмінасістэма даследавання фразеалогіі ў кантэксце культуры. Паняцце *канатацыі* ў сучаснай лінгвістычнай літаратуры і яе роля ў плане вывучэння культурна-нацыянальнай спецыфікі фразеалагічных адзінак. Паняцці *міфа*, *сімвала*, *архетыпа*, *міфалагемы*, *фонавых ведаў*, *канцэпта*, *канцэптуалізацыі* (і інш.) і іх месца ў даследаваннях па этнафразеалогіі.

Фразеалогія і нацыянальная моўная карціна свету беларусаў. Паняцце “моўнай карціны свету” ў сучаснай лінгвістыцы і роля фразеалагічных адзінак у яе стварэнні. Беларуская народная міфалогія як крыніца ўтварэння фразеалагічных адзінак. Роля метафары ў стварэнні ўстойлівых моўных формаў. Абрад як адна з крыніц утварэння фразеалагічных адзінак. Беларуская абрадавая фразеалогія. Вобраз чалавека ў беларускай фразеалогіі. Фразеалагічная актыўнасць жывёльнай сімволікі традыцыйнай культуры беларусаў. Фразеалагічная актыўнасць расліннай сімволікі традыцыйнай культуры беларусаў.

Кампанентны аналіз беларускіх фразеалагізмаў у кантэксце традыцыйнай культуры. Фразеалагізмы з кампанентам-антрапонімам, з саматычным кампанентам, з кампанентам-заонімам, з кампанентам-арнітонімам, з кампанентамі – назвамі хатніх рэчаў і інш. у беларускай мове.

Практычная частка ўключае прыкладную тэматыку рэфератаў, дакладаў і навукова-даследчых работ па праблематыцы прапанаванага курса. У далейшых нумарах пасля выкладу асноўнага тэарэтычнага матэрыялу па абазначаных пытаннях будзе публікавацца канкрэтны кансультацыйны матэрыял, рэкамендацыі і парады па напісанні работ абазначанай тэматыкі, а таксама будуць прапанаваны тэставыя заданні па этнафразеалогіі для школы.

1. Сучасныя тэндэнцыі ў вывучэнні фразеалогіі.
2. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў беларускіх фразеалагізмах.
3. Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы фразеалагічных адзінак.
4. Беларуская народная міфалогія як крыніца ўтварэння фразеалагічных адзінак.
5. Беларуская этнафразеалогія як адлюстраванне карціны свету.
6. Фразеалагізмы з кампанентам-заонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект.
7. Фаўністычныя назвы ў фразеалагічных адзінках беларускай мовы.
8. Нацыянальна-культурныя канатацыі фразеалагізмаў з заонімам *сабака* (*кот*, *карова*, *конь* і інш., на выбар).
9. Фразеалагізмы з саматычным кампанентам у беларускай мове.
10. Саматычныя фразеалагізмы ў мастацкім тэксце (на матэрыяле, напрыклад, беларускай драматургіі).
11. Фразеалогія і нацыянальная моўная карціна свету беларусаў (на матэрыяле фразеалагізмаў з кампанентам-арнітонімам).
12. З’явы прыроды ў беларускай фразеалогіі.
13. Мова і гендэр. Апазіцыя *мужчына – жанчына* ў моўнай карціне свету беларусаў (на матэрыяле ФА).
14. Фразеалагізмы з колераабазначальным кампанентам у сучаснай беларускай мове.
15. Фразеалагізмы з кампанентамі – назвамі хатніх рэчаў у беларускай мове: этналінгвістычны аспект.
16. Сімволіка стыхій першатварэння ў беларускай фразеалогіі.

Анжаліка Леанідаўна Садоўская – даследчык мовы. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1998) і аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (2002). Дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ.

17. Ацэнка чалавека сродкамі беларускай фразеалогіі.
18. Рэпрэзентацыя сферы паводзінаў чалавека ў беларускай фразеалогіі.
19. Рэпрэзентацыя рэлігійных уяўленняў беларусаў у фразеалогіі.
20. Нацыянальны менталітэт беларусаў у люстэрку фразеалогіі.
21. Канцэптальныя суадносіны жыцця і смерці ў беларускай фразеалогіі.
22. Назоўнікі псіхаэмацыянальнага стану ў складзе фразеалагізмаў.
23. Адлюстраванне сакральнай прыроды слова ў беларускай фразеалогіі.
24. Фразеалагічная актыўнасць жывёльнай сімволікі традыцыйнай культуры беларусаў.
25. Фразеалагічная актыўнасць расліннай сімволікі традыцыйнай культуры беларусаў.
26. Фразеалагізмы тэматычнага кола ‘працоўная дзейнасць чалавека’ ў беларускай мове.
27. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі біблейскага паходжання ў сучаснай беларускай мове.
28. Апазіцыя *добра – зло* ў моўнай карціне свету беларусаў.
29. Апазіцыя *Бог – чорт* у моўнай карціне свету беларусаў.
30. Апазіцыя *малодосць – старасць* у беларускай фразеалогіі (парэміялогіі).
31. Праекцыя міфапаэтычных уяўленняў пра шчасце ў беларускай фразеалогіі.
32. Праекцыя міфапаэтычных уяўленняў пра лік у беларускай фразеалогіі.
33. Душа і сэрца як духоўныя цэнтры чалавека ў беларускай фразеалогіі.
34. Фразеалагізмы тэматычнага кола ‘п’янства, гарэлка’ ў беларускай мове.
35. Семантычныя асаблівасці дыялектных фразеалагізмаў.
36. Фразеалагізмы са значэннем разумовай дзейнасці чалавека ў беларускай мове (на матэрыяле “Фразеалагічнага слоўніка” І. Лепшава ў 2 кн.).
37. Устойлівыя словазлучэнні і іх семантыка ў кантэксце абрадавай культуры беларусаў.
38. Беларуская фразеалогія ва ўсходнеславянскім кантэксце.
39. Прыказка як феномен народнай моўнай творчасці.

40. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускага ўстойлівага параўнання.

41. Стылістычнае выкарыстанне прыказак і прымавак у творчасці беларускіх паэтаў і празаікаў (аўтар і творы на выбар).

42. Стылістычны аналіз функцыянавання фразеалагізмаў у сучаснай публіцыстыцы.

43. Фразеалагічныя адзінкі ў ролі загаловаў (на матэрыяле газетнага тэксту).

44. Фанетычныя варыянты беларускіх фразеалагізмаў.

45. Фразеалагізмы як сродак характарыстыкі персанажаў у мастацкім тэксце.

46. Аўтарскае выкарыстанне фразеалагізмаў (на матэрыяле творчасці беларускіх паэтаў і празаікаў на выбар).

47. Фразеалагізмы як сродак стварэння вобразнасці ў беларускай песеннай лірыцы.

48. Фразеалагізмы ў СМІ.

49. Фразеалагічныя сродкі ў беларускіх народных казках.

50. Фразеалагізмы ў мове мастацкага твора як сродак і крыніца спазнання беларуса (творы на выбар).

Спіс рэкамендаванай літаратуры

1. Аксамітаў, А. С. Беларуская народная міфалогія як крыніца ўтварэння фразеалагічных адзінак / А. С. Аксамітаў // *Problemy frazeologii europejskiej*. II : *Frazeologia a religia* / Pod redakcją A. M. Lewickiego i W. Chlebdy. – Warszawa : Energeia, 1997. – S. 75 – 84.

2. Аксамітов, А. С. Обряд и песня как источник образования фразеологических единиц белорусского языка / А. С. Аксамитов // *Acta Balcano-Slavica*. XVI. – Warszawa, 1984. – S. 21 – 31.

3. Аксамітаў, А. С. Беларуская-славянскія і беларуска-неславянскія ізафраземы – падабенства і адрозненне / А. С. Аксамітаў // *Slavia orientalis*. – 1999. – Т. XLVIII, № 2. – S. 269 – 279.

4. Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 223 с.

5. Аляхновіч, Н. М. Этнічнае ўздзе ўстойлівых адзінак беларускай мовы: арэальны аспект / Н. М. Аляхновіч, Л. Ф. Станкевіч // Чалавек. Этнас. Тэрыторыя. Праблемы развіцця заходняга рэгіёна Беларусі : Мат.-лы міжнар. нав.-практ. канф., Брэст, 23 – 24 крас. 1998 г. : У 2 ч. / Брэст. дзярж. ун-т. – Брэст, 1998. – Ч. 1. – С. 182 – 187.

6. Валодзіна, Т. В. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т. В. Валодзіна. – Мінск : Тэхналогія, 1999. – 167 с.

7. Верещагин, Е. М. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров // *Словари и лингвострановедение* : Сб. ст. / под ред. Е. М. Верещагина. – М. : Рус. яз., 1982. – С. 89 – 98.

8. Гвоздарев, Ю. А. Пусть связь речений далека. Очерки по русской фразеологии / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов-на-Дону : Ростов. книжн. изд-во, 1982. – 206 с.

9. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.

10. Гюлумянц, К. М. Фольклорные элементы во фразеологии современных славянских языков / К. М. Гюлумянц. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 27 с.

11. Добровольский, Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I) / Д. О. Добровольский // *Вопросы языкознания*. – 1997. – № 6. – С. 37 – 48.

12. Добровольский, Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии (II) / Д. О. Добровольский // *Вопросы языкознания*. – 1998. – № 6. – С. 48 – 57.

13. Иванов, В. В. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы

реконструкции текста / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1974. – 341 с.

14. Ивашко, Л. А. Диалектная фразеология и её формирование на базе лексики народной речи. Дис. в форме науч. докл. д-ра филол. наук / Л. А. Ивашко. – СПб. : СПб. гос. ун-т, 1994. – 38 с.

15. Ивашко, Л. А. Очерки русской диалектной фразеологии / Л. А. Ивашко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 111 с.

16. Кабашнікаў, К. П. Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксце / К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Бел. навука, 1998. – 188 с.

17. Коваль, В. И. Восточнославянская этнофразеология : Деривация, семантика, происхождение / В. И. Коваль. – Гомель : ИММС НАНБ, 1998. – 213 с.

18. Коваль, В. И. Фразеология народной духовной культуры в деривационно-семантическом аспекте : Дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01, 10.02.02 / В. И. Коваль. – Минск, 1999. – 223 с.

19. Коваль, У. І. Беларускаяе акунёў вудзіць, рускае ершей клеветь / У. І. Коваль // *Беларуская лінгвістыка*. – 1979. – Вып. 15. – С. 69 – 70.

20. Коваль, У. І. Да паходжання фразеалагізма *абое рабое* / У. І. Коваль // *Беларуская лінгвістыка*. – 1988. – Вып. 33. – С. 44 – 49.

21. Коваль, У. І. Да паходжання фразеалагізма *рабінавая (вераб'іная) ноч* / У. І. Коваль // *Беларуская лінгвістыка*. – 1995. – Вып. 43. – С. 38 – 40.

22. Коваль, У. І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы : Даведнік па ўсх.-слав. міфалогіі / У. І. Коваль. – Гомель : Беларус. агенцтва навукова-тэхн. і дзелавой інфарм., 1995. – 177 с.

23. Коваль, У. І. Чым адгукаецца слова : Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У. І. Коваль. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 48 с.

24. Копыленко, М. М. Очерки по общей фразеологии : (Фразеосочетания в системе языка) / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 190 с.

25. Красней, В. П. Лексіка і фразеалогія беларускай мовы / В. П. Красней. – Мінск : Нар. асвета, 1982. – 143 с.

26. Ларин, Б. А. Очерки по фразеологии : (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов) / Б. А. Ларин // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание : (Избр. работы). – М. : Просвещение, 1977. – С. 125 – 149.

27. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : Вучэб. дапам. для філал. фак. ВУНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.

28. Лепешаў, І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.

29. Маскимова, С. В. Крылатые слова. Не спроста и не спуста слово молвится и до веку не сломится : Очерки / С. В. Маскимова / по толкованию С. Маскимова; вступ. ст. В. Астафьева. – Красноярск : Кн. изд-во, 1989. – 387 с.

30. Малоха, М. Фразеологизмы с концептом 'дерево' в зеркале народной культуры / М. Малоха. – Минск : Тэхналогія, 1998. – 140 с.

31. Маслава, В. А. Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы ФА / В. А. Маслава // *Вестник Бел. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. – 1996. – № 2. – С. 65 – 68.

32. Маслова, В. А. Введение в лингвокультурологию : Учебное пособие / В. А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.

33. Маслова, В. А. Лингвокультурология : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

34. Мокиенко, В. М. В глубь поговорки. Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений / В. М. Мокиенко. – М. : Просвещение, 1975. – 174 с.

35. Мокиенко, В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. шк., 1990. – 160 с.

36. Мокиенко, В. М. Образы русской речи : Ист.-этимолог. и этнолингвист. очерки фразеологии / В. М. Мокиенко. – Л. : ЛГУ, 1986. – 277 с.

37. Мокиенко, В. М. От Авось до Ятя : почему так говорят? : Справочник по русской идиоматике / В. М. Мокиенко. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1998. – 492 с.

38. **Мокиенко, В. М.** Славянская фразеология : Учеб. пособие для вузов по спец. "Рус. яз. и лит." / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.

39. **Славянская фразеология** в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : М-лы междунар. науч. конф., Гомель, 23 – 24 ноября 2001 г. / Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины, отв. ред. В. И. Коваль. – Гомель, 2001. – 300 с.

40. **Славянская фразеология** в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : М-лы III междунар. науч. конф., Гомель, 7 – 8 октября 2003 г. / Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины, отв. ред. В. И. Коваль. – Гомель, 2003. – 270 с.

41. **Ольшанский, И. Г.** Лексика, фразеология, текст : Лингвокультурологические компоненты / И. Г. Ольшанский // Язык и культура : Сб. обзоров / Рос. акад. наук. Ин-т науч. информ. по обществ. наукам; отв. ред. Е. О. Опарина. – М., 1999. – С. 10 – 27. (Сер. Теория и история языкознания. Вып. 2).

42. **Подюков, И. А.** Народная фразеология в зеркале народной культуры : Учеб. пособие / И. А. Подюков. – Пермь : ПГПИ, 1991. – 124 с.

43. **Прокопьева, С. М.** Проблемы фразеологической образности в исследовании универсально-типологического и национально-специфического в фразеологической системе языка / С. М. Прокопьева. – М. : Мир книги, 1995. – 164 с.

44. **Ройзензон, Л. И.** Фразеология и страноведение / Л. И. Ройзензон // Бюллетень по фразеологии. – 1972. – № 1. – С. 12 – 19.

45. **Ройзензон, Л. И.** Современные аспекты изучения фразеологии / Л. И. Ройзензон, Ю. Ю. Авелиани // Проблемы фразеологии и задачи её изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967. – С. 70 – 73.

46. **Садоўская, А. Л.** Этналінгвістычны аспект у фразеалогіі / А. Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 2 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск: РІВШ БДУ, 2003. – С. 121 – 128.

47. **Садоўская, А. Л.** Нацыянальна-культурная спецыфіка

фразеалагізмаў / А. Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 4 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ БДУ, 2003. – С. 90 – 103.

48. **Садоўская, А. Л.** Прыказка як феномен народнай моўнай творчасці / А. Л. Садоўская // Філалагічныя навукі : Маладыя вучоныя ў творчым пошуку : М-лы навук. канф., прысвечанай 80-годдзю БДУ, Мінск, 20 крас. 2001 г. / Бел. дзярж. ун-т, Бел. рэспубл. фонд фундамент. даслед. – Мінск, 2001. – С. 126 – 129.

49. **Садоўская, А. Л.** Птушка ў фразеалогіі і народнай культуры беларусаў / А. Л. Садоўская // Роднае слова. – 2002. – № 12. – С. 70 – 72.

50. **Сержпутоўскі, А. К.** Прымкі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 301 с.

51. **Телия, В. Н.** Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 142 с.

52. **Телия, В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 285 с.

53. **Толстой, Н. И.** Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – 2-е изд., испр. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.

54. **Фразеология в контексте культуры** : Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т языкознания. Проблем. группа "Общая фразеология"; под ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 333 с.

55. **Язык и культура.** Проблемы современной этнолингвистики : М-лы Междунар. науч. конф., Минск, 2 – 4 ноября 2000 г. / Минск. гос. лингв. ун-т, Бел. ин-т проблем культуры. – Минск, 2001. – 247 с.

56. **Янкоўскі, Ф. М.** Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Нар. асвета, 1981. – 79 с.

57. **Янкоўскі, Ф. М.** Беларуская фразеалогія. Фразеалагізм, іх значэнне, ужыванне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Выш. шк., 1968. – 449 с.

АЎТАРАМ І ПАДПІСЧЫКАМ!

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў

Рэдакцыя прымае на разгляд матэрыялы на беларускай мове аб'ёмам да 20 старонак (пажадана ў электронным выглядзе).

Тэкставая інфармацыя мусіць быць запісаная ў фармаце doc або rtf, дапускаецца мінімальнае фарматаванне (шрыфт Times New Roman, вылучэнні або курсівам, або паўтлустым, або паўтлустым курсівам).

Калі дасылаецца рукапіс, то ён павінен лёгка чытацца і не ўтрымліваць выпраўленняў. Малюнкi варты выконваць выразна, ярка (у чорна-белай гаме).

Уся нятэкставая інфармацыя на электронных носбітах (фота, графікі і да т. п.) павінна быць запісаная ў любым графічным фармаце (jpg, tiff; ≥ 300 dpi), але не павінна знаходзіцца ў тэксце ў фармаце Word.

Фотаздымкі аўтараў прымаюцца партрэтнага кшталту (неабавязкова пашпартныя), добрага якасці (ні ў якім выпадку не ксеракопіі!).

Неабходна пазначаць прозвішча, імя і імя па бацьку аўтара, месца яго працы, пасаду, вучоную ступень, званне, хатні адрас, тэлефоны, пашпартныя звесткі (серыя, нумар, калі і кім выдадзены, асабісты нумар, адрас прапіскі). Без гэтых звестак матэрыялы прымацца не будуць.

На распрацоўках урокаў і сцэнарыяў трэба пазначаць клас 12-годкі, чвэрць і месяц, калі тэма вывучаецца ў школе.

Паколькі наш часопіс не паступае ў рознічны гандаль, атрымаць яго можна па падпісцы. Абмежаваная колькасць асобнікаў прадаецца ў краме "Акадэмікніга" і ў кніжным кіёску галоўнага корпуса Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка ў Мінску.

У артыкуле разглядаюцца заходнепалескія назвы раслін, заснаваныя на знешніх прыметах, карысных уласцівасцях, адмоўных якасцях. Матэрыял можа быць выкарыстаны пры вывучэнні тэмы “Лексіка”.

Мова маёй зямлі

“ОЙ, БЯДА, БЯДА – У АГАРОДЗЕ ЛЕБЯДА”

НАЗВЫ ПУСТАЗЕЛЛЯ Ў ГАВОРКАХ БРЭСЦКА-ПІНСКАГА ПАЛЕССЯ

Кожную расліну чалавек усебакова вывучае, хоча ведаць, якую карысьць яна можа яму прынесці, дзе яе можна выкарыстаць. Самыя каштоўныя і прыгожыя ўводзяцца ў культуру, вырошчваюцца як дэкаратыўныя ў кветніках і пакоях. Але ёсць нямала раслін, якія перашкаджаюць росту іншых, засмечваюць пасевы і агароды. Іх чалавек называе “пустым”, “дзікім” зеллем ці проста пустазеллем.

У народзе расліны часта атрымліваюць свае назвы, адрозныя ад навуковых, і за аснову бярэцца найбольш яркая прымета або ўласцівасць расліны, часам і адмоўная. Паназіраем, як гэта праяўляецца ў заходнепалескіх найменнях. Звернемся да найбольш вядомых на тэрыторыі Брэсцка-Пінскага Палесся відаў пустазелля.

Расліна-касмапаліт, распаўсюджаная практычна па ўсім свеце, – гэта **хвошч палявы**. На Палессі найчасцей сустракаюцца назвы гэтай расліны, утвораныя ад дзвюх асноў – *сасна* і *хвошч*: **росо́ха** ж. (ЛАБНГ, Сушыцк Пін.); **сосо́нка** ж.: *Сосонка выводіць солі, в поле ростэ* (МА, Бяроза Кобр.), (ЛАБНГ, Аніскавічы Кобр.); **сосо́нька** ж.: *Пушла полоты какарузу, а там одна сосу́нька* (ДСБ, Макраны Малар.); **сосо́нка** ж. (ЛАБНГ, Прылуки Брэсц.); **хвошчэ́йка** ж.: *Хвошчка по полю ростэ* (МА, Страдзечы Брэсц.), (ЛАБНГ, Прылуки Брэсц., Хаціслаў Малар.); **хвошчэ́йка поля́ная** ж.: *Хвошчайка на полі поляная* (МА, Лапацін Пін.), (ЛАБНГ, Ласіцк Пін.); **хвошчэ́йка** ж.: *Хвошчанка ростэ на полі* (МА, Гарадная Стол.), (СЗПГ, Махро Иван.), (ЛАБНГ, Відзібор Стол.); **хвошчэ́йка** ж. (СЗПГ, Сварынь Драг.); **хвошчэ́й** м. (ЛАБНГ, Дружылавічы Иван.); **хвошчэ́йка** ж. (ЛАБНГ, Сушыцк Пін.); **хвошчэ́йка** ж. (ЛАБНГ, Сіманавічы Драг.); **хвошчэ́йка по́люва́я** ж.: *Хвошчайка по́лювая кудлатая* (МА, Міхалін Брэсц.); **хвошчэ́й** м. (ЛАБНГ, Камянюкі Кам.). Номены, вытворныя ад слова *сасна*, узніклі ў выніку пераносу назвы дрэва на расліну на аснове знешняга падабенства. Памяншальны суфікс *-к* указвае на невялікія памеры расліны ў параўнанні з дрэвам. Узнікненне фітоніма *росо́ха*, магчыма, таксама можна растлумачыць знешнім падабенствам хвашча з аднайменным прадметам. Рускае *россо́ха*, паводле М. Фасмера, – ‘разгалінаванне ракі, развілак кола’. Утворана ад *раз-* (*роз-*) і *со́ха*, першапачаткова ‘сук, галіна’ [4, т. 3, с. 505]. Номены, вытворныя ад літаратурнай назвы *хвошч* (яна лічыцца праславянскай, узнікла на аснове падабенства расліны з пучком валасоў, хвостом [2, с. 117]), з’яўляюцца фанетыка-марфалагічнымі варыянтамі дадзенай назвы і перадаюць асаблівасці заходнепалескага вымаўлення.

Рагулькі палявыя – бўські толькі мн. (ЛП, Лапацін Пін.); **бўсьныкі** толькі мн. (НЛ, Спорава Бяроз.);

кóзлік м. (ЛП, Гарадная Стол.). Дадзеныя дыялектныя назвы ўзніклі на аснове падабенства рагатых кветак расліны з галавой бусла ці з галавой козліка. Цікавыя назвы гэтай расліны засведчаны ў іншых рэгіёнах Беларусі: *казёлчыкі, бусо́чки, клікунчык, тапаркі, бóжае ма́цер сон* і інш.

Нягледзячы на тое, што наступная расліна – пустазелле, яна ўтрымлівае шмат мікраэлементаў і вітамінаў. **Крапіва-жыгучка – брокві́вка** ж. (ЛАБНГ, Ласіцк Пін.); **дрі́бна брокві́вка** ж. (ЛАБНГ, Ласіцк Пін.); **жгучка** ж. (ЛАБНГ, Сушыцк Пін.); **жыгу́шка** ж. (ЛАБНГ, Камянюкі Кам.); **жы́жка** ж.: *Жыжка – малая прокі́ва, пэку́чая, яндыкі ее еда́ть* (МА, Туляцічы Иван.); **жыжунка** ж.: *Жыжунка росце по городах, вона мі́цно пы́эцця* (ДСБ, Шэбрын Брэсц.); **жыжуха** ж.: *У жыжухы мэ́ншэ лы́сте, чым у кро́пывы* (ЛАБНГ, Азяты Жаб.); **жышкуча** ж. (ЛАБНГ, Камянюкі Кам.); **жэ́шка кро́пы́ва** ж. (ЛАБНГ, Расна Кам.); **кро́пы́ва жгуча** ж. (МА, Буховічы Кобр.); **прокві́вка** ж. (ЛАБНГ, Сіманавічы Драг.); **пруке́ва** ж. (ЛАБНГ, Радастава Драг.); **прукі́ва пэку́шчая** ж. (ЛАБНГ, Прылуки Брэсц.); **пукрэ́ва** ж. (ЛАБНГ, Радастава Драг.); **пыку́шка** ж. (ЛАБНГ, Ласіцк Пін.). Дадзеныя назвы расліна атрымала за памеры лістоў і асаблівасць моцна апякаць усіх, хто да яе дакранаецца.

Расліна, якая расце пераважна на нізкіх мокрых месцах, – **зоркаўка сярэдня, ці макры́ца – мокры́ца** ж.: *Мокрыца у гора́ді пляце́цца* (МА, Сярэдняе Пруж.); **мокрэ́ц** м.: *Мокрэц ростэ по нізкіх месцах* (МА, Гарадная Стол.), (ЛАБНГ, Дружылавічы Иван., Ласіцк Пін.), (ЛП, Лапацін Пін.); **мокрэ́ць** м.: *Мокрэць бы шапкі, усю зэмлю́ уві́вае* (МА, Туляцічы Иван.), *Всі корто́плы зарослы мо́крэ́цём* (ЛАБНГ, Азяты Жаб.), (ЛАБНГ, Сіманавічы Драг., Пяркі Кобр., Аніскавічы Кобр., Хаціслаў Малар.); **мо́крэць** м. (ЛАБНГ, Камянюкі Кам.); **му́крэ́ць** м. (ЛАБНГ, Прылуки Брэсц.); **му́крэць** м.: *В роспрузы зно́в на́рус му́крэць* (ДСБ, Камянюкі Кам.), (ЛАБНГ, Расна Кам., Радастава Драг.). На тэрыторыі Беларусі гэтую расліну называюць яшчэ *шаўко́вая тра́ва, зора́чка, зора́ўка-пы́рнік, макры́чнік, ляно́к, чапня́к, цапня́к*.

Палеская табуістычная назва жураўля – **вэ́сэ́лык** – лягла ў аснову палескіх назваў **аксамі́тніка адкі́нутага: васы́лік** м. (МА, Міхалін Брэсц.); **васы́лька** ж.: *На васы́льцы се́мяноў мні́го* (МА, Рэчыца Палявая Жаб.), *У васы́льки круглы́ лы́сток, а на чу́бку бы як дры́бнынкы о́стюкі, надто і́х мно́го. Вэ́лізнэ ростэ* (МА, Туляцічы Иван.); **васэ́лыкі** мн. (МА, Шумаки Брэсц.). Матывацыя назвы – знешняе падабенства расліны і птушкі.

У рукапісных помніках XVII ст. (у прыватнасці ў слоўніку Памвы Бярынды “Лексіконъ славенорос-

скій імень толкованіе”) знаходзім упамінанне пра **лебяду белую**. Сам номен *лебяда* мае праславянскую аснову, якая, хутчэй за ўсё, роднасная лацінскаму *albus* ‘белы, светлы, ясны’ [6, т. 5, с. 271 – 272]. Лісце лебяды светлае, белае, быццам абсыпанае мукою. У заходнепалескіх гаворках распаўсюджаны разнастайныя фанетычныя варыянты дадзенай назвы: **лебеда́** ж.: *Од лебеды одна беда* (МА, Глінка Стол.); **лібіда́** ж.: *Лібіда – то зілле* (МА, Велямовічы Брэсц.); **лібѣда́** ж.: *Ныяк рады ны дам лібѣдэ, так рузруслася* (МА, Зянькі Кам.); **лыбіда́** ж.: *Лыбіда ростэ вэлыкая* (МА, Рылавічы Іван.); **лыбодá** ж. (МА, Ганчары Пін.); **лыбыда́** ж.: *Пыклы хліб з лыбыды колысь* (МА, Бяроза Кобр.), (СЗПГ, Сварынь Драг.).

Шчаўе малое – шчаву́х м. (ЛАБНГ, Расна Кам.); **шчавѣ́й** м. (ЛАБНГ, Сушыцк Пін.); **шчавьѣ́х** м. (ЛАБНГ, Радастава Драг.); **шчав’юх** м. (ЛАБНГ, Аніскавічы Кобр.). Аснова гэтых назваў – праславянскае *ščavъ*, якое этымалагі звязваюць са словам **ščsi* ‘кіслы суп’ [4, т. 4, с. 495].

Ад прыметніка *горкі* яшчэ ў праславянскую эпоху ўтворана назва *гарчыца* (**gorgъsica*) [6, т. 3, с. 66 – 67]. Як пустазелле на палях сустракаецца **гарчыца палявая – горунá** ж. (НЛ, Спорава Бяроз.); **горчи́ца** ж. (ЛП, Гарадная Стол.); **свѣрпíна** ж. (ЛП, Лапацін Пін.). Слова *сверѣпни* ў старажытнарускай мове ў дачыненні да раслін ужывалася ў значэнні ‘дзікі, некультурны’, таму гарчыцу, якая расце ў полі, маглі назваць свѣрэпай. Або назва была перанесена на гарчыцу са свѣрэпы звычайнай на аснове іх знешняга падабенства.

Першакрыніцай узнікнення назвы *рэдзька* з’яўляецца лацінскае *rādīset*. У беларускую мову яна прыйшла праз нямецкае і рускае пасрэдніцтва [4, т. 3, с. 460]. Як пустазелле на Палессі распаўсюджана **рэдзька дзікая**, назвы якой утвораны пры дапамозе розных суфіксаў ад асновы *рэдзька*: **рыдкі́ўка** ж.: *Высною зацвытае рыдкіўка* (МА, Кісялёўцы Кобр.); **рэдѣ́ка** ж.: *Рэдѣка завѣлася у картоплях* (МА, Хацінава Кам.); **рэдѣ́ха** ж.: *Рэдѣха на полю е, ее мало* (МА, Ліпна Кам.).

Ярутка палявая, торбачнік – шэлесту́нка ж. (МА, Хацінава Кам.). Матывацыяй узнікнення дыялектнай назвы стала ўласціваць стручкоў расліны шаласцець ад ветру.

Стрэлкі звычайныя – го́лод м.: *У голода зёрнушкі ні пухлыя, голодныя* (МА, Дружылавічы Іван.); **пастухо́ва сѹмка** ж.: *Всэ поле заросло пастуховою сумкою* (МА, Лагішын Пін.); **пасту́ша сѹмка** ж. (МА, Міхалін Брэсц.); **пасту́шья сѹмка** ж.: *У пастушы сѹмкі сэрдэчкі такія е* (МА, Хацінава Кам.). Апошнія назвы расліны запазычаны з рускай мовы. Назва *пастухо́ва сѹмка* – дакладны пераклад лацінскага номена [6, т. 8, с. 198]. На Беларусі адзначаны і іншыя намінацыі: *чарві́чнік, сѣрыкі, вѣшы, лапáтачкі, казѣ́рнік, табачо́к* і г. д.

Малачай кіпарысавы – жабскэ мо́локо н. (НЛ, Спорава Бяроз.); **жабчэ мо́локо** н. (НЛ, Какорыца Драг.); **молочáй** м.: *Молочай свіням рвуть. У ёго бы молочко выступае, як зламнеш* (МА, Пелішча Кам.); **молочíй** м.: *Молочій е высокі такі і цвітэ* (МА, Буховічы Кобр.); **молочѣ́й** м. (ЛП, Гарадная Стол.). У

прыведзеных прыкладах тлумачыцца, чаму расліну называюць малачаем. Сок малачаю мае востры, непрыемны смак, таму ўжываюць азначэнні *жабскэ, жабчэ*. У іншых абласцях у дачыненні да малачаю выкарыстоўваюць такія назвы, як *малако́ буслава, малако́ вужо́вае, ляшчѣ́й, мѣсячнік, зя́ячы скок, па́дбѣл, асѣт*.

Уласціваць абвіваць сваім сцяблом іншыя расліны лягла ў аснову большасці заходнепалескіх назваў **бярозкі палявой – бі́різка** ж.: *Бірізка плітэ́ца* (МА, Рэчыца Палявая Жаб.); **пову́тка** ж.: *У картоплі мнѣго повуткі* (ДСБ, Дзмітравічы Кам.); **повыту́ха** ж.: *Повытуха повзэ по зімлі, увѣрх по чому-небудѣ* (МА, Фядоры Стол.); **прывіту́ха** ж.: *От прывітухи ні выбавітыся* (МА, Рылавічы Іван.). Нават саму назву *бярозка* этымалагі тлумачаць дваяка. Лісточкі расліны нагадваюць лісце некаторых відаў маладой бярозы, таму і *бярозка*. Але не выключана, што назва ўтворана ад кораня са значэннем ‘плясці, аплятаць’: **berezьka* (усходнеслав.) < **berz* ‘аплятаць’ < **ob-vez* да слав. **vez-*: **vbrz-* ‘вязаць, плесці’ [6, т. 1, с. 439].

Бурачнік лекавы, агурочнік – агурэ́чная трава́ ж.: *Агурэчная трава развелася, вона колюча* (МА, Дружылавічы Іван.); **огурэ́чнык** м.: *Огурэчнык гурком пахнэ* (МА, Буховічы Кобр.). Лісце расліны мае пах агуркоў, за што і атрымала назвы.

Зябер – вы́рачкы мн. (ЛАБНГ, Сіманавічы Драг.); **конопѣ́лька** ж. (ЛАБНГ, Камянюкі Кам., Аніскавічы Кобр.); **кунѣ́пля** ж. (ЛАБНГ, Расна Кам.); **кунупѣ́лька** ж. (ЛАБНГ, Радастава Драг.); **срѣ́бнык** м. (ЛАБНГ, Ласіцк Пін.). Першая палеская назва ўтворана ад слова *вырачыць* ‘вытарашчыць вочы’. Расліна мае своеасаблівыя “кветкі-вочки” [6, т. 2, с. 280]. За падабенства лістоў з каноплямі расліну называюць *коно́пля* і пад. [6, т. 4, с. 234].

Паходжанне расліны з Паўночнай Амерыкі, асноўнае месца і час росту сталі матывацыяй для ўзнікнення наступных назваў **галінзогі дробнакветкавай – горо́довѣ зілле** н. (СЗПГ, Махро Іван); **мерыка́нка** ж.: *Мерыканку з королацкімы жукамы завязлі* (МА, Лапацін Пін.); **о́лечка** ж.: *Олечку свіны едять* (МА, Буховічы Кобр.); **осі́нне зілле** н. (МА, Камень Кобр.); **подстрѣ́шнік** м.: *Подстрѣшнік такі зелѣненькі* (МА, Гарадная Стол.). Олечкай расліну маглі назваць за маленькія белыя кветачкі.

Батанікі адносяць да пустазелля і вядомую лекавую расліну **рамонак лекавы**. Дыялектныя назвы – **рома́шка** ж.: *Ромашка така беленька* (МА, Раўчак Стол.); **ромáшка по́люва́я** ж. (МА, Прылукі Брэсц.); **румне́нок** м.: *Румненком мыють голову* (ДСБ, Ляхаўцы Малар.); **ру́мэн** м.: *Ромонак по-месному румэн* (МА, Рэчыца Палявая Жаб.); **румяно́к** м.: *Румянок мы збыраем і сушым на лікарство* (ДСБ, Макраны Малар.). У старажытнай латыні ромонак называлі *anthemis romana, chamaemelum romanum*. Ад слова *роман* не без уплыву ўласнага назоўніка ўзнікла форма *ромашка*, пашыраная ў рускай мове. Іншыя назвы трапілі ў палескія гаворкі праз польскае пасрэдніцтва (польск. *romen, rumien, rumen, rumian*) [2, с. 103–104].

Найбольш распаўсюджаныя славянскія назвы калючых раслін – *асот* і *бадзяк*. Праславянскае **osъtъ*

узыходзіць да індаеўрапейскага караня *ak- ‘востры’ [6, т. 1, 178]. Агульнаславянскае *бодяк* утворана ад дзеяслова *bosti, *bodati ‘калоць’ [6, т. 1, с. 271]. **Бадзяк палявы** – *багра́к* м.: *Коло хаты в ёго растуць одны багракы* (ДСБ, Хабы Брэсц.); *бодя́к* м. (МА, Хацінава Кам.); *осот* м.: *Осот розовым цвітэ* (МА, Віры Драг.).

Асот палявы і асот агародны – *молочэй* м. (ЛАБНГ, Аніскавічы Кобр., Хаціслаў Малар.); *молочій* м.: *Молочій цвйтэ жовтым, молочко выступае* (ЛАБНГ, Камянюкі Кам., Пяркі Кобр., Расна Кам.); *молочэй* м. (ЛАБНГ, Дружылавічы Иван., Ласіцк Пін., Відзібор Стол.); *мулучэй* м. (ЛАБНГ, Прылуки Брэсц.); *осот* м.: *Осот коле рукі* (МА, Пелішча Кам.); *оцот* м. (МА, Рылавічы Иван.). Малачаем асот называюць за асабліваць выдзяляць белы сок, падобны на малако.

Расліна, якая сустракаецца ў пасавах збажыны на ўсёй тэрыторыі Беларусі, – **васілёк сіні**. На Палессі яго называюць па-рознаму: *васілёк* м.: *Васілёк колісь скрозь по полі рос* (МА, Сярэдняе Пруж.); *васількі* мн.: *У нашэму жытові мніго васількі* (МА, Ляхаўцы Малар.); *волбшка* ж.: *Голубый вэнк плэлы з волошкі* (МА, Рылавічы Иван.), (ЛАБНГ, Сіманавічы Драг., Сушыцк Пін.); *волбшкі* мн.: *По жыту волошкі растуць* (МА, Лука Стол.); *жыткі* мн.: *У тэбэ стаяць давні жыткі. Нарвы шчэ коло дороги* (ДСБ, Хомск Драг.). Само слова *васілёк* запазычана з грэчаскай мовы [6, т. 2, с. 43 – 44]. А старая назва раманскіх народаў – *валах, волах* – стала асновай для ўтварэння самай пашыранай палескай назвы васілька – *валошкі* [6, т. 2, с. 72]. Дарэчы, якраз номен *валошкі* як адпаведнік да рускага тэрміна *васілёк* прапанавалі выкарыстоўваць аўтары “Беларускай навуковай тэрміналогіі”, складзенай у 20-я гг. мінулага стагоддзя [1, с. 36]. *Жыткі* – бо часцей васількі растуць у жыце.

Пырнік паўзучы – *пірэй* м.: *Пірэем всэ поле заростае* (МА, Пелішча Кам.); *плоскуга́* ж.: *От всё полэ заплэла плоскуга, то мніго полоты трэба, бо нэ будэ картоплюв* (МА, Тэльмы І Брэсц.); *попáр* м.: *Попар вэльмы врэдны, як розростэцца на полы, тогды картоплі ны растуць* (ДСБ, Споравы Бяроз.); *пы́рый* м. (ЛАБНГ, Пяркі Кобр.); *пы́рый* м. (ЛАБНГ, Камянюкі Кам.); *пы́рэй* м.: *Пырэй в полю ростэ* (МА, Бярозна Кобр.); *пырэ́й* м. (ЛАБНГ, Ласіцк Пін., Відзібор Стол.); *пэ́рый* м. (ЛАБНГ, Азяты Жаб.); *сúволока* ж. (ЛАБНГ, Дружылавічы Иван., Сушыцк Пін.); *сúволоч* ж.: *Сúволоч – трава з вылыкíмы корнямí, íí ны можно вытíянуты з зímлі, вэльмо важко* (МА, Фядоры Стол.). Праславянскае *pyrǫ узыходзіць да індаеўрапейскай назвы пшаніцы *pyro* ‘зерне’. Лічыцца, што тут адбыўся перанос назвы з культурнай расліны на пустазелле. Аднак В. Махэк прытрымліваецца думкі, што культурная расліна магла перарадзіцца ў пустазелле [2, с. 126]. Доўгія карэнні, якія цягнуцца, пераплятаюцца ў зямлі – аснова назваў *сúволока*, *сúволоч* і пад. *Попáрам* назвалі, магчыма, таму, што поле, папар – асноўнае месца, дзе найчасцей сустракаецца расліна, *плоскугой* – за плоскае сцябло, лісце. Па гэтай прычыне наступная расліна таксама мае падобныя намінацыі.

Брыца звычайная – *костырва́* ж. (ЛАБНГ, Пяркі Кобр.); *костырва́* ж. (ЛАБНГ, Аніскавічы Кобр.,

Відзібор Стол.); *костэрва́* ж.: *У костэровы шышка большая* (МА, Буховічы Кобр.); *коштырва́* ж. (СЗПГ, Моталь Иван.); *плоску́ха* ж.: *Плоскуха ростэ у картоплях* (ЛАБНГ, Азяты Жаб.); *плоскухá* ж. (ЛАБНГ, Расна Кам.); *плыску́ха* ж. (ЛАБНГ, Хаціслаў Малар.). Можна меркаваць, што большасць назваў брыцы, як і некаторых іншых шкодных раслін, утворана ад слова *кастрыца* ‘адходы лёну і канпель, якія атрымліваюцца пасля перацірання і трапання’. Кастрыцу складвалі ў кучы, бабкі і спальвалі. В. Мяркулава дапускае, што “ад значэння непатрэбнай цвёрдай скуркі лёну і канпель, якая складае адходы, смецце, пры апрацоўцы гэтых раслін узнік перанос назваў *костры́ца, костры́ка, костра́* на шматлікія віды пустазелля” [2, с. 115 – 116].

З пералічаных раслін большасць з’яўляюцца лекавымі, прымяняюцца ў народнай і навуковай медыцыне. Гэта хвосч палявы, крапіва-жыгучка, бурачнік лекавы, рамонак лекавы, васілёк сіні, пырнік паўзучы і інш. Таму часта матывацыя назвы становяцца менавіта гэтыя асаблівасці раслін.

Як бачым, расліны ў заходнепалескіх гаворках маюць разнастайныя назвы, заснаваныя як на знешніх прыметах, карысных уласцівасцях, так і на адмоўных якасцях.

Скарачэнні

ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989; ЛАБНГ – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. – Т. 1 : Раслінны і жывёльны свет / рэд. М. В. Бірыла, Ю. Ф. Мацкевіч – Мінск : Фонд фундаментальных даследаванняў РБ, 1993; ЛП – Бейліна Д. Матэрыялы для полесскага ботанічнага слоўра // Лексика Полесья. Матэрыялы для полесскага дыялектнага слоўра. Отв. ред. Н. И. Толстой. – Москва : Наука, 1968. – С. 415 – 435; МА – матэрыялы, сабраныя ў выніку апытанняў прадстаўнікоў гаворак; НЛ – Народная лексіка / рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977; СЗПГ – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. – Луцьк : Вежа, 2000.

Спіс літаратуры

1. *Беларуская навуковая тэрміналогія* / Ін-т беларускай культуры. – Менск, 1924. – Вып. 6 : Батаніка.
2. *Меркулова, В. А.* Очерки по русской народной номенклатуре растений (Травы. Грибы. Ягоды.) / В. А. Меркулова. – М. : Наука, 1967.
3. **Раслінны свет** : тэматычны слоўнік / склад. В. Дз. Астрэйка і інш.; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск : Бел. навука, 2001.
4. **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 4-е изд., стер. – М., 2003. – Т. 3, 4.
5. **Энцыклапедыя прыроды Беларусі** : у 5 т. / гал. рэд. І. П. Шамякін. – Мінск : БелСЭ, 1983 – 1986.
6. **Этымалагічны слоўнік беларускай мовы** : у 11 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978 – 2006. – Т. 1, 2, 3, 4, 5, 8.

Таццяна КІСЕЛЬ,
аспірант кафедры гісторыі беларускай мовы
Белдзяржуніверсітэта.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам філалагічных навук Мікалаем Прыгодзічам.

ІСЦІ АД ЖЫВОЙ МОВЫ

ЗАЎВАГІ ДА “МОЎНАЙ ХВІЛІНКІ”

Ужо некалькі гадоў Беларускае радыё вядзе праграму “Роднае слова: моўная хвілінка”, прысвечаную пераважна ўжыванню слова. У цэлым перадачы патрэбныя і карысныя. На жаль, з-за іх кароткай працягласці аўтарам не заўсёды ўдаецца даць навукова бясспрэчны адказ, практычна дзейсную параду, бо ў такіх умовах улічваюцца не ўсе істотныя характарыстыкі моўнага факта.

Вось, напрыклад, у адной “Моўнай хвілінцы” (13.04.2007) ставіцца і разглядаецца пытанне: “Як правільна сказаць: *ёмкая сумка* ці *ёмістая сумка*?”

Пытаньня, уласна, тут няма, бо абодва варыянты – правільныя. Гэта сведчыць “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” (1977 – 1984), у якім чацвёртае значэнне слова *ёмкі* акрэсліваецца: “тое, што і ёмісты; умяшчальны” і пацвярджаецца сказам з трылогіі Якуба Коласа “На ростанях”: [Вольга Віктараўна] *налівае ёмкую чарку*.

Увогуле ж словы *ёмісты* і *ёмкі* сапраўды не тое: першае мае два значэнні, другое – чатыры. І калі ставілася мэта паказаць гэтае адрозненне, то трэба было знайсці больш прыдатную форму выкладу навуковых звестак.

Паводле маіх назіранняў, недахоп падобных радыёперадач – галоўным чынам тое, што іх тэмы бяруцца не з маўленчай практыкі, а падказваюцца, “пастаўляюцца” слоўнікамі і граматыкамі, дзе шырока адлюстраваны розныя групы слоў (сінонімы, амонімы, мнагазначныя словы) і варыянтнасць. Аўтары перадач, натуральна, імкнуцца знаёміць слухачоў з гэтым моўным багаццем, дапамагчы выкарыстоўваць яго як найлепш. Але часам іх падпільноўвае няўдача, калі яны ствараюць (канструююць) штучныя сітуацыі, каб з іх дапамогай залучыць для аналізу тое ці іншае слова.

Прыблізна так я паспеў запісаць змест яшчэ адной “Моўнай хвілінкі” (14.03.2007).

“Шмат памылак сустракаецца пры ўжыванні назваў прафесій... Напрыклад, *маляр*, *муляр*... Трэба ведаць розніцу паміж гэтымі словамі, каб правільна гаварыць па-беларуску” (тлумачыцца значэнне гэтых слоў).

Калі не адрывацца ад жыццёвай і моўнай рэальнасці, то трэба прызнаць, што часцей выкарыстоўваецца не слова *муляр* (яно абазначае: 1) рабочы, які будзе што-небудзь з каменю або цэглы, 2) пячнік), а русізм *каменшчык* – як больш зразумелы, адназначны.

Сказанае, аднак, не адмаўляе таго, што слова *муляр* патрабуе ўвагі ў аспекце культуры мовы, перш за ўсё адносна пашырэння яго ўжытку.

Беспадстаўная катэгарычнасць, абагульненасць і ў наступнай “Моўнай хвілінцы” (13.04.2007): “Кажам: залатая медаль, салдацкая шынель, вострая боль...” Пры такой фармулёўцы мы разумеем, што гэтак казаць прынята, гэтак трэба. Але ж напраўду аўтар тэксту хацеў канстатаваць, што толькі некаторыя, нехта з нас няправільна, не па-беларуску ўжывае формы роду.

Як надуманае ўспрымаецца і такое сцверджанне: “Часта можна прачытаць ці пачуць: выступленне знайшло вялікі *водзю*” (20.09.2002).

Тым часам у мове сродкаў масавай інфармацыі штодня сустракаем з сапраўднымі парушэннямі правілаў ужывання слоў і сказаў. Гэтыя адхіленні ад літаратурных нормаў маглі б стаць аб’ектам увагі рыхтавальнікаў “Моўнай хвілінкі”.

У кароткай гутарцы загадчык рэдакцыі аднаго выдавецтва, маладая пісьменніца, адказваючы на пытанні журналісткі, некалькі разоў ужыла слова *каторы* замест азначальных займеннікаў *які*, *што*: “Літаратура, *каторая* выходзіць у дзяржаўным выдавецтве...”; “Казка – жанр, *каторы* дапамагае...” (Беларускае радыё, канал “Культура”, 10.04.2007). У такіх кантэкстах займеннік *каторы* сучаснай беларускай літаратурнай мове не ўласцівы. Яго можна напаткаць у запісах дыялектнай мовы, у творах фальклору, у замежных выданнях.

А ўжо згаданая журналістка, якая рэгулярна вядзе гутаркі з працаўнікамі беларускай культуры, карыстаецца бадай толькі адным словам *канешне* з цэлага раду сінонімаў: *вядома*, *зразумела*, *безумоўна*... Напрыклад: “*Канешне*, праходзіць час, усё мяняецца ў жыцці...” (Беларускае радыё, канал “Культура”, 9.04.2007). Пэўна ж, яна, журналістка, не робіць памылак і ў звычайным разуменні гэтага слова (хоць тут больш падышло б *вядома*), але дэманструе, хочучы таго ці не, аднастайнасць моўнага выказвання, што ў лінгвістыцы кваліфікуецца як стылістычная загана. Дарэчы, гэты моўны недахоп заўважаецца і ў іншых супрацоўнікаў Беларускага радыё.

Яшчэ падобны прыклад. Таксама журналістка, якая рыхтуе і вядзе цікавыя радыёперадачы з галіны беларускай філалогіі, часта ўжывае ў гутарцы з суразмоўцам русізм *да* ў якасці сцвярдзальнай часціцы. Гэта асабліва рэжа вуха, калі ў адказах на пытанні журналісткі чуем нарматыўныя словы *так*, *але*, *ага*, *праўда*.

Трапляюцца моўныя хібы ў дыктараў і чытальнікаў. Заслужаны артыст Беларусі, чытаючы на радыё мастацкія творы, няправільна ставіць націск у некаторых словах: “Укінулі Адоля ў гурб́у”, “мясіць нагамі ц́алік”, “адзе́ў кажух назнайні́цу”, “шмале́ц”.

Як бачым, моўная практыка дае непрыдуманых факты, міма якіх не павінна праходзіць і “Моўная хвілінка”. Павышэнне грунтоўнасці тэкстаў для гэтай перадачы, зразумела, запатрабуе павелічэння іх памеру, а значыць, і часу, каб яны прагучалі ў эфіры. Зрабіць перадачу даўжэйшай (пры неабходнасці) можна нават за кошт скарачэння колькасці яе паўтараў. Нарэшце падкрэслім: да парад, рэкамендацый лінгвістаў мусяць прыслухоўвацца і самі работнікі радыё.

Сяргей ВАЖНІК

МОЎНЫ ЭТЫКЕТ БЕЛАРУСАЎ: ВЕТЛІВЫЯ ЗВАРОТЫ

Панаехала гасцей
З ініаземных абласцей...
Вось прыехалі усе –
Містэр, пані, гер, месье...
Сі, сеньёра, ўі, мадам,
Прахадзіце, гаспада!
Крамбамбуля. “Госці”.

Моўны этыкет – гэта нормы (правілы) моўных паводзінаў асобы, прынятыя ў тым ці іншым нацыянальна-моўным калектыве. Адпаведныя правілы накіраваны на ўдасканаленне моўных зносінаў паміж удзельнікамі працэсу камунікацыі – прадстаўнікамі аднаго і таго ж / рознага сацыяльнага статусу, а таксама ў розных жыццёвых сітуацыях.

Моўная культура розных народаў мае сваю спецыфіку. Так, спрадвечную беларускую моўную культуру перш за ўсё адрозніваюць спосабы звароту да адрасата (суразмоўцы). Беларусам да XVIII ст. была ўласціва двухчленная сістэма наймення асобы, г. зн. для называння пэўнай асобы ўжываліся толькі прозвішча і імя (рысы моўнага арэалу *Slavia Latina*). Цяпер (пад уплывам рускай мовы) у афіцыйных зносінах дамінуе зварот з імем па бацьку, які ў рускай культуры аформіўся згодна з візантыйскай традыцыяй (рысы моўнага арэалу *Slavia Orthodoxa*).

Як толькі не звярталіся адзін да аднаго беларусы ў апошнія стагоддзі: і *ягамосць*, і *васпан / васпані*, і *вашэць / вашэця*, і *сам / сама*, і *пан / пані*, і *гаспадар*, і *спадар / спадарыня*, і *таварыш*, і *грамадзянін / грамадзянка*, і *нават мужчына / жанчына*, і ўрэшце рэшт зноў – *спадар*. Працэс станаўлення сінтаксічнай нормы ў сферы ветлівых зваротаў у беларускай літаратурнай мове доўгі і супярэчлівы. Мяркуйце самі. Толькі ў XX ст. паралельна выкарыстоўвалася некалькі варыянтаў: спачатку *пан / пані*, *гаспадар*, *спадар / спадарыня*, а потым – *таварыш* і *грамадзянін / грамадзянка*.

Так, у 20 – 40-я гг. XX ст. (перш за ўсё дзякуючы працам Я. Станкевіча) у беларускай літаратурнай мове пачала афармляцца і замацоўвацца ўласна беларуская катэгорыя адзінага афіцыйнага звароту да адрасата: *спадар* – да (жанатага) мужчыны; *спадарыня* – да (замужняй) жанчыны; *спадарства* – да групы людзей або да сямейнай пары. Гэтага, па словах Я. Станкевіча, вымагала арыгінальнасць і чысціня беларускай мовы. Але прыйшлі бальшавікі са сваімі “*таварышамі*” – і лёсавызначальнага “павароту” да адлюстравання ўласна беларускай спецыфікі не адбылося. У моўную практыку быў уведзены адзіны універсальны зварот да ўсіх “савецкіх людзей” (*таварыш* як савецкі тытул роўнасці), які, па сутнасці, ліквідаваў класавыя, узроставыя і палавыя адрозненні паміж людзьмі. Разам з *таварышамі* прыйшлі *грамадзяне*, якія звалі моўны этыкет да неважальных зваротаў тыпу *мужчына*, *жанчына*, *дзяўчына* і інш.

Вяртанне да *спадароў* і *спадарынь* адбылося толькі ў пачатку 90-х гг. XX ст.¹ Адпаведныя канструкцыі

амаль цалкам выцеснілі “пралетарскія” і “савецкія” звароты з ужытку і сэння з’яўляюцца найбольш прадуктыўнымі.

Пры непасрэдным афіцыйным звароце да асобы выкарыстоўваюцца наступныя мадэлі з кампанентам *спадар*:

СПАДАР + ІМЯ і / або ПРОЗВІШЧА АДРАСАТА: *Спадар Зміцер!*; *Спадар Санько!*; *Спадар Зміцер Санько!*

або:

СПАДАР + ПАСАДА / ЗВАННЕ / НАЗВА ПРАФЕСІИ АДРАСАТА: *Спадар пасол!*; *Спадар прафесар!*

Пры гэтым даволі часта ўжываецца і форма клічнага склону: *Спадару Андрэю!* *Спадару Вацлаве!*

У сучаснай маўленчай практыцы беларусаў сустракаецца некалькі варыянтаў афіцыйных ветлівых зваротаў да групы людзей:

(1) *Шаноўныя спадары і спадарыні!*; *Шаноўнае спадарства!* (ТСБЛМ, с. 614);

(2) *Паважаныя дамы і пані!* (ТСБЛМ, с. 433);

(3) *Дамы і панове!* (ТСБЛМ, с. 168);

(4) *Пані і панове!*².

Самае цікавае, што варыянты (1) – (3) зафіксаваны ў адной і той жа крыніцы – “Глумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы”. Варыянт (1), на нашу думку, найбольш натуральны для беларускай літаратурнай мовы, а таму найбольш прымальны. У варыянтах (2) і (3) навідавоку кантамінацыя рускіх і польскіх зваротаў. Больш за тое, варыянт з кампанентам *дамы* ўвогуле немагчымы, бо ў ТСБЛМ прыводзіцца наступнае значэнне гэтага слова: “2. У адносінах да замежных жанчын: форма ветлівага звароту” (с. 168). Варыянт (4) – знак заходнеславянскай моўнай культуры.

Падобныя ветлівыя формы звароту ёсць і ў іншых еўрапейскіх мовах. Параўн.: польск. *пан, пані, панна / паненка, паніч, паньство*; англ. *містэр, місіс, міс*; ням. *Гер, Фрау, Фройляйн*; фр. *месье, мадам, мадэмуазель*; іт. *сеньёр, сеньёра, сеньярыта*; ісп. *дон, донья*; руск. *господин, госпожа, барышня*. Нашым суседзям украінцам у плане адметных ветлівых зваротаў пашанцавала менш. Яны вымушаны карыстацца польскай мадэллю. Параўн.: *Шановні пані та панове!*

Як відаць з табліцы, у беларусаў за апошнія стагоддзі склалася разгалінаваная сістэма ветлівых зваротаў. Сярод іх маюць месца спецыфічныя – уласна беларускія – канструкцыі, якія выразна вылучаюцца на агульнаславянскім фоне, што дазваляе ўключыць іх у склад **нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматы-**

ЗВОДНАЯ ТАБЛІЦА ВЕТЛІВЫХ ЗВАРОТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Ветлівыя звароты	Каментарый
Ягамосць / ягомасць! (‘яго міласць’)	Уст. форма звароту да асобы, вышэйшай па званні ці па сваім становішчы ў грамадстве. Параўн.: <i>Сядайце за стол, ягамосці!</i> (ТСБЛМ); <i>Бачу, наш ягамосць найяснейшы гаспадар не ахочы размаўляць аб справах веры. – Не ахочы, – пацвердзіў Жыгімонт Аўгуст, – размаўляю толькі ў касцёле</i> (А. Казлоў). Цяпер у асноўным ужываецца з мэтай стылізацыі або з мэтай стварэння гумарыстычнага / іранічнага эфекту: <i>І вы, ваша ягамосць! Падрыхтуйцеся прыняць хлеб-соль! Вадзіцель Валяцін павольна прыпыніў аўтобус</i> (Голас Радзімы)
Васпан, васпані! (‘ваша міласць, пан / пані’)	Уст. форма ветлівага звароту ў шляхецкім асяроддзі. Параўн.: <i>Так, так, васпане мой ласкавы: плаціць за хату трэба мне, раз вы жывеце ў ёй, а не – дык скутак будзе нецікавы</i> (Я. Колас); <i>Васпан жа дзеля нечага лётаў такімі маразамі за дзвесце вёрст у мае Смалічы...</i> (У. Арлоў)
Пан, пані / паня! Пані і панове!	У пачатку ХХ ст. <i>пан і пані</i> не маглі канкурыраваць са зваротам <i>спадар</i> і вытворнымі ад яго, бо ў той час яны ўспрымаліся як “класавая афарбаваная”. Сёння, калі “класавая няроўнасць” сцёртая з памяці шараговага беларуса, звароты <i>пан, пані; пані і панове</i> ужываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове паралельна са зваротам <i>спадар</i> і вытворнымі, але ўспрымаюцца як паланізмы. Адзначым пры гэтым актыўнае ўжыванне лексемы <i>Пані</i> ў сучаснай беларускай паэзіі як узвышана-паэтычнага вызначэння Жанчыны: <i>Пан не пытае Пані пра гады, бо Пані маладая заўсягды</i> (Р. Барадулін); <i>Цёмнавокая Пані</i> (Л. Пранчак). Параўн. з культурам Прыўкраснай Дамы А. Блока
Гаспадар! (‘валадар’)	Уст. зварот, які выкарыстоўваўся ў пачатку ХХ ст. як “знак ветласці” (В. Ластоўскі)
Сам, сама!	Уст. зварот, адпавядае сучаснаму звароту на “ты”. Параўн.: <i>Як сам маешся? – Сам пры сабе</i> (пра добры фізічны стан); <i>Добра сама кажаш; Куды самі ідзюць?</i>
Ваша (м. і ж. р.), Вашэць / Вашаць (м. р.), Вашэця (ж. р.), Вашэці (мн. л.)!	Уст. зварот, паходзіць ад <i>Вашамосць</i> , адпавядае сучаснаму звароту на “Вы”, а таксама польскім канструкцыям са словамі <i>Rap, Pani: Вашэцю пан прасіў да сябе; Вашэцям прывёз па гасцінцу; Адаў бы вашэці, ды сабе трэба</i> . Параўн. з прыказкай: <i>Я вашаць і ты вашаць, хто ж нам хлеба напашаць</i>
Спадар, спадарыня, спадарства!	Старажытная форма, вядомая з XVI ст. Зварот паходзіць ад праславянскага * <i>gospodarъ</i> . Цяпер – афіцыйны ветлівы зварот да грамадзян сваёй краіны ці іншых краін
Спадарыч, спадарычна (-я)!	Спецыфічныя звароты да нежанатага хлопца (<i>спадарыч</i> – сын спадара) і да незамужняй дзяўчыны (<i>спадарычна (-я)</i> – дачка спадара), якія цяпер не ўжываюцца, а таму кваліфікуюцца ў спецыяльных крыніцах як архаізмы
Таварыш!	Саветызм, гістарычна афарбаваны зварот, які абазначае дэклараваныя бальшавікамі роўнасць і братэрства. Ад цюркскага ‘тавар’, што дазваляе інтэрпрэтаваць <i>таварышаў</i> як ‘людзей, што мелі нейкую супольную справу’. У савецкія часы гэта, бадай што, адзіны універсальны зварот да людзей усіх станаў і пасадак. Звычайна ўжываўся перад прозвішчам, званнем, пасадай, назвай прафесіі. У народнай мове, у адрозненне ад афіцыйнай традыцыі, гэтае слова мае форму ж. р. <i>таварышка</i> , а таксама вытворную дзеяслоўную форму <i>таварышаваць</i> (Я. Брыль)
Грамадзянін, грамадзянка!	Саветызм, афіцыйны зварот да дарослага чалавека (гл. зварот <i>таварыш</i>)
(Дарагія) Сябры / Калегі! Каляжанкі!	Афіцыйны зварот да калег. Разм.
Шаноўная грамада!	Урачысты афіцыйны зварот да групы людзей
Паважаныя / Шаноўныя!	Урачысты афіцыйны зварот да групы людзей
Дзядзька / дзядзечка! Цётка / цётчэчка!	Зварот да людзей сталага веку. Напрыклад, <i>дзядзька Рыгор</i> (зварот да Р. Барадуліна)
Дарагая сябрыня!	Разм. урачысты зварот да кола сяброў
Сябра / Дружа!	Неафіцыйны зварот да блізкага чалавека. Звычайна пры ліставанні
Тайка, тачэчка!	Паводле Я. Станкевіча, гэта сяброўскія звароты да дзяўчыны на Магілёўшчыне і Чарнігаўшчыне
Дарагія (мае) / Мілыя (мае) / Родныя (мае)!	Урачысты неафіцыйны зварот да групы блізкіх людзей
Каханенькія / Родненькія!	Неафіцыйны зварот да групы блізкіх людзей

кі беларускай літаратурнай мовы (гл.: Роднае слова, 2008, № 1).

Хоць у сучаснай беларускай літаратурнай мове шмат афіцыйных ветлівых зваротаў да суразмоўцы, цяпер беларус беларуса ўжо інакш як *спадар* не называе. Бясспрэчна, гэты зварот задае адпаведны тон размове, упрыгожвае зносіны паміж людзьмі, надаючы ім узвышаны характар.

Адным словам, каханенькія, родненькія, СПА-ДАР, вось-цо-да!

Звяртаем увагу нашых новых падпісчыкаў на тое, што тэме маўленчага этыкету часопіс “Роднае слова” прысвяціў нямала цікавых публікацый: “Лінгвасеміятычныя апазіцыі ў лустэрку беларускага маўленчага этыкету” **М. Канюшкевіч** (часавыя і прасторавыя апазіцыі – № 3 за 1999 г.; колькасныя параметры – № 10 за 1999 г.); “Чаму і як мы вітаемся” **В. Васілевіч** (1999, № 8); “Сітуацыя развітання ў беларускім маўленчым этыкеце” **В. Васілевіч, Т. Піваварчык** (2000, № 1); «Маўленчаэтыкетная сітуацыя “абяцанне”: жанравыя разнавіднасці» (2000, №№ 6, 7), «Маўленчая сітуацыя “парада”: структура і этыкетныя формалы» (2001, № 5), “Ласкавае слова, як сонца, грэе: Пра ўжыванне ўстойлівых выразаў са словамі *ласка, ласкавы, ласкава*» (2002, № 10) **Т. Піваварчык**; “Гісторыя і сучаснасць беларускага слоўнага этыкету” **Н. Старавойтавай** (2006, № 6). *Апрача таго, пісалі пра ветлівыя словы татару З. Канапацкая* (2004, № 3), *пра ветлівыя словы яўрэяў – А. Астравух* (2005, № 11).

¹ Якраз у 1990-я г. адбываецца фіксацыя адпаведных зваротаў у акадэмічных слоўніках. Так, у “Глумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” (Мінск, 1999) словы *спадар, спадарыня, спадарства* зафіксаваны як формы “ветлівага звароту да афіцыйных прадстаўнікоў або грамадзян сваёй краіны ці іншых краін” (с. 614). Параўн.: *Шаноўныя спадары і спадарыні!*

² Гл.: **Михневич, А. Е.** Русско-белорусский разговорник / А. Е. Михневич. – Мінск, 1991. – С. 38 – 55; **Клышка, А.** Беларуская-польскі размоўнік / А. Клышка. – Мінск, 1992. – С. 23 – 46.

БАРЫСАЎ

ДЫДАКТЫЧНЫ МАТЭРЫЯЛ

Працяг. Пачатак у № 1.

V

1. Прачытайце тэкст.
2. Раскажыце пра гісторыю ўзнікнення горада Барысава.
3. Растлумачце назвы “Стара-Барысаў”, “Нова-Барысаў”, “вёска Стара-Барысаў”.
4. Апішыце помнік заснавальніку горада Барысава.

Горад Барысаў спакон веку стаіць на бойкім тракце, які звязвае ўсходнія землі з заходнімі. Тут працякае буйны прыток Дняпра – рака Бярэзіна. Яна падзяляе горад на дзве часткі: Нова-Барысаў і Стара-Барысаў.

Лёсам наканавана было гораду спакон вякоў стаяць на скрыжаванні сухапутных і водных шляхоў. І таму здаўна нёс ён важную службу-дазор. Гэтае яго прызначэнне адлюстравана і ў гербе, які быў зацверджаны ў 1792 годзе: у чыстым полі – брама з дзвюма вартавымі вежамі. Не раз прыкрываў Барысаў самы кароткі шлях да Масквы. Аднак вялікае значэнне меў ён і ў мірны час – звязваў гандлёвымі шляхамі паўночна-ўсходнюю Прыбалтыку з Кіеўскай Руссю, Мінск з Полацкам.

Упершыню Барысаў згадваецца ў Іпацьеўскім летапісе: “Того же году (1102-го) ... Борис Всеславич полоцкий ходил на ятвяг и, победа их, возвратясь, поставил град Борисов во своё имя и людьми населил”.

Барыс быў старэйшым з шасці сыноў Усяслава. Праз год пасля смерці бацькі князь полацкі Барыс-

Рагвалод робіць паход на тых яцвягаў, што жылі ў Верхнім Панямонні. Паводле гісторыка М. Ермаловіча, захопленымі ў палон яцвягамі і быў заселены Барысаў.

Археалагі лічаць, што горад узнік на месцы вёскі Стара-Барысаў, якая знаходзіцца побач з горадам. Пасяленне загінула ў XII стагоддзі ў вялікім пажары, і людзі перасяліліся ніжэй па Бярэзіне да ўпадзення ў яе ракі Сха. Цяпер тут левабярэжны, ці Стара-Барысаў. А ў канцы мінулага стагоддзя ў сувязі з забудовай чыгункі па правым беразе Бярэзіны вырас пасёлак Нова-Барысаў. І хоць горад даўно складае адно цэлае, гэтыя тры назвы ўжываюць і сёння.

На плошчы імя 900-годдзя Барысава ў старой частцы горада пастаўлены помнік заснавальніку горада князю Барысу. Велічная чатырохметровая бронзавая фігура ўзвышаецца на гранітным пастаменце, ля пляча князя мы бачым анёла-ахоўніка, у нагах – валуны, знойдзеныя ў Барысаўскім раёне. Помнік створаны па праекце архітэктара Ігара Мароза і скульптара Анатоля Арцімовіча, устаноўлены ў 2002 годзе ў гонар 900-годдзя заснавання Барысава.

Паводле хронікі “Памяць”.

VI

1. Запішыце тэкст пад дыктоўку.
2. Падкрэсліце ў тэксце адносныя прыметнікі.
3. Зрабіце марфалагічны разбор аднаго адноснага і аднаго якаснага (на выбар) прыметніка.

Здаўна Барысаў быў вядомы сваімі кірмашамі, якія праводзіліся два разы на год. На іх збіралася да тысячы двухсот чалавек. Навагодні кірмаш працягваўся цэлы тыдзень, летні – адзін дзень. З Мінска, Полацка, Віцебска, Оршы, навакольных мястэчак з’язджаліся на кірмашовую плошчу купцы з рознымі таварамі, а мясцовыя жыхары прадавалі бандарныя і ганчарныя вырабы. Летам тут прадавалі коней, кароў. На зімовыя кірмашы прыязджалі таксама расійскія купцы, якія прывозілі сукно, футры, кафтаны, шаўковыя вырабы, кнігі, люстэркі, цукар і мыла, прадметы раскошы. Галоўнымі пакупнікамі былі дваране, памешчыкі, купцы. Асноўная ж частка жыхароў горада і прыгонныя сяляне жылі бедна.

Паводле хронікі “Памяць”.

VII

Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Борисов – один из древнейших белорусских городов. Он вырос на берегах Березины, ставшей для него

Дыдактычны матэрыял падрыхтавалі барысаўскія педагогі Л. Лапянок, С. Макарава, Н. Галушка, Н. Асіпенка, В. Мікулік, Н. Гаўрусева, А. Буланда.

Помнік князю Барысу.

Архітэктар І. Мароз, скульптар А. Арцімовіч.

торговым путём и надёжным другом. У него солидная биография и возраст внушительный – 905 лет.

Город Борисов является административным центром Борисовского района Минской области и расположен в 70 км северо-восточнее Минска. Площадь – 46 км², население – более 150 тысяч. По количеству жителей он занимает девятое место среди городов Беларуси. Через город проходят шоссейная и железная дороги Брест – Москва.

Основан город в 1102 году полоцким князем Борисом, сыном Всеслава Чародея. Около двух веков с момента основания Борисов был в составе Полоцкой земли, с конца XIII века – Великого княжества Литовского, затем Речи Посполитой. В 1563 году городу предоставлено магдебургское право, т. е. право на самоуправление. Борисов долгое время принадлежал известному княжескому роду Огинских, а с 1798 года – не менее известному роду Радзивиллов. В 1792 году король Станислав Август утвердил герб – в чистом поле ворота с двумя сторожевыми башнями, над которыми изображён покровитель города святой Пётр с ключами в правой руке. В 1793 году Борисов отошёл к Российской империи.

С древних времен судьба Борисова была переменчивой и беспокойной. Город опустошали чужеземные захватчики, он становился полем битв и погибал в огне сражений. Так было в 1812 году, когда Борисов оккупировали французские войска. В окрестностях города, у деревни Студёнка, произошёл окончательный разгром армии Наполеона, отступавшей из Москвы. В 1918 – 1920 гг. Борисов оккупировали сначала войска кайзеровской Германии, потом Польши. В годы 2-й мировой войны со 2.07.1941 г. до 1.07.1944 г. город был оккупирован немецко-фашистскими захватчиками, на его территории было создано немцами шесть концлагерей.

В послевоенные годы город рос быстрыми темпами, превращаясь в крупный индустриальный центр. В Борисове работает 41 крупное промышленное предприятие. Стеклодув, мебельщик, гончар, металлист, литейщик, швейник, обувщик – традиционные профессии борисовчан. Сегодня жители города овладели и такими профессиями, как химик, машиностроитель и т.д. На заводе медицинских препаратов выпускаются лекарства более 150 наименований. Совместное белорусско-германское предприятие “Фребор” производит аппарат так называемой искусственной почки. Далеко за пределами республики известны борисовские пианино, мебель, строительные материалы, хрусталь, керамика, gobелены, аварийно-транспортные машины и тягачи. В городе 20 школ, 2 гимназии и 1 общеобразовательный лицей. К услугам борисовчан Дворец культуры, музеи и выставочные залы, кинотеатры, библиотеки, театр “Відарыс”, музыкальная, хореографическая, художественная, спортивная школы и многое другое.

Из года в год благоустраивается и хорошеет древний Борисов, поднимаются новые жилые массивы, улучшаются условия жизни борисовчан.

Паводле даведніка “Борисов”. Мінск, 2002.

Помнік ахвярам вайны 1812 г., в. Студзёнка.
Скульптар А. Арцімовіч.

VIII

1. Прачытайце тэкст. Прыдумайце заглавак.
2. Спішыце. Пастаўце неабходныя знакі прыпынку, растлумачце іх пастаноўку.
3. Знайдзіце дзеепрыметнікі і дзеепрыметныя звароты, растлумачце знакі прыпынку пры іх.

Бітва ля Барадзіно аслабіла сілы Напалеона. Адступаючы напалеонаўская армія пацягнулася да Бярэзіны. Напалеон вельмі спадзяваўся на Барысаў на водную перашкоду і моцныя абарончыя ўмацаванні...

Раніцай 17 лістапада 1812 года рускія войскі ўсё больш цяснілі французав. Спрабуючы захапіць мост Напалеон заціснуў у трохвугольнік не даў усім сваім войскам завяршыць пераправу і загадаў падпаліць масты. Відовішча было жахлівае: перапоўненыя людзьмі і абозамі масты запалілі. У гэты момант з’явіліся на беразе рускія войскі. Што рабілася тады сярод непрыяцеля цяжка паддаецца апісанню. Салдаты ў распачы кідаліся ў агонь каб прарвацца на другі бераг але падгарэлыя масты абрушваліся а людзі кідаліся ў раку. Хутка Бярэзіна і яе берагі былі запоўнены трупамі.

Напалеон з невялікімі рэшткамі сваіх войскаў якія вырваліся з акружэння быў вымушаны бегчы з Расіі. 17 лістапада ў суправаджэнні пераагранутай гвардыі ён пакінуў Барысаў.

Паводле хронікі “Памяць”.

IX

1. Перакладзіце на беларускую мову.
2. Лічэбнікі запішыце словамі.

В войну 1812 года с конца июня по конец ноября город был занят наполеоновскими войсками. 26 – 28 ноября 1812 года – переправа французской армии под командованием Наполеона через Березину

в районе деревни Студёнки, в 15 километрах севернее Борисова – событие, повлиявшее на ход истории и известное далеко за пределами Беларуси.

Х

1. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Дайце заглавак тэксту. Вызначце стыль і тып, адзначце асноўныя прыметы стылю.

2. Растлумачце, чаму і якім чынам у перакладзе на беларускую мову вам давялося замяніць некаторыя формы дзеепрыметнікаў.

Есть в Борисове памятник, отразивший события, более удалённые от нас во времени. Это “Батарей”.

Накануне Отечественной войны 1812 года Борисов, как и другие города, лежавшие на пути к Москве, стал укрепляться. На правом берегу Березины перед мостом, ведущим в город, сапёры с помощью горожан и крестьян из окрестных деревень постро-

или земляные валы. Эти предмостные укрепления, возведённые в целях защиты города от возможной интервенции, предназначались для установки артиллерийских батарей и прикрытия многотысячного войска. К началу нашего нашествия наполеоновской армии строительство закончить не успели, но земляные укрепления в виде насыпей и рвов были использованы для создания заградительного рубежа во время наступления русских войск. В 1926 году Совет Народных Комиссаров Белоруссии принял постановление о признании “Батарей” памятником истории и об объявлении их государственной собственностью. В 1985 году на “Батарейках” установлен охранный знак и памятная стелла.

Паводле кнігі “Дзевяць стагоддзяў Барысава”.
Мінск, 2002.

Працяг будзе.

Ганарар аўтары ахвяруюць на развіццё часопіса.

Функцыянальная стылістыка

АДКАЗЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАДАННЯЎ ПА ТЭМЕ “АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ”

1. Канцылярызмы: у мэтах забеспячэння, адзначаны наступныя недахопы, аказанне дапамогі, вывесці са складу, афармленне прыёму, змяніць сістэму аплаты кватэр.

2. У тэксце даверанасці памылкова ўжыты ацэначны выраз мая найлепшая сяброўка і плеаназм жнівень месяц. Прыкладны тэкст даверанасці:

Я, вучаніца 10 “А” класа Войцік Ірына, давяраю вучаніцы 10 “Б” класа Максімовіч Святлане атрымаць мае грошы за жнівень 2007 г.

3. У тэксце характарыстыкі другі сказ патрабуе перабудовы. Напрыклад: Асабліва ўдаваліся ёй дакладныя навукі. Гэта пацвярджаецца актыўным удзелам Алены ва ўсіх алімпіядах па матэматыцы і фізіцы, на якіх яна часта перамагала. Дзяўчына шмат працавала дадаткова і наведвала факультатывы, дзе таксама была адной з першых.

Дапушчаны памылкі ва ўжыванні слоў адукаваны (узровень), чулінасць. Адукаваны – ‘які атрымаў шырокую адукацыю, мае рознабаковыя веды’, ‘інтэлігентны, культурны, выхаваны’ (ТСБМ, т. 1, с. 185). Напрыклад, адукаваны чалавек. У характарыстыцы неабходна ўжыць словазлучэнне адукацыйны ўзровень. Адукацыйны – ‘які мае дачыненне да адукацыі’ (ТСБМ, т. 1, с. 185). Слова чулінасць абазначае ‘ўласцівасць і стан чулівага’, здольнага ‘ўспрымаць знешнія, фізічныя раздражненні’, ‘які вызначаецца хваравіта павышанай здольнасцю ўспрымаць раздражненні’ (ТСБМ, т. 5, с. 321). У адносінах да Алены

Тэма 1 “Афіцыйна-справавы стыль” змешчана ў студзеньскім нумары “Роднага слова”. У бліжэйшых нумарах будзе разгледжана тэма 2 “Навуковы стыль”.

Якімовіч трэба выкарыстаць слова чуласць (чулы чалавек – значыць спагадлівы, уважлівы да людзей).

Характарыстыку можна дапоўніць звесткамі пра грамадскую працу Алены і рэкамендацыямі да паступлення.

4. Прыкладны тэкст аб’явы з моўнымі сродкамі афіцыйнага стылю:

20 лютага ў актавай зале школы адбудзецца вечар паэзіі “Зімовая казка”. Пачатак – у 18 гадзін (а 18-й гадзіне).

Прыкладны тэкст аб’явы з пачуццём гумару:

У вас надзьмуты выгляд і флегматычны настрой? Вы ўсё яшчэ ў палоне матэматычных формул і фізічных законаў? Расслабцеся! Вечарына паэзіі “Зімовая казка” дапаможа ў гэтым. Паэты нашай школы, вядомыя і не вельмі, створаць са слоў-сняжынак вясылы карагод рыфмаў. “Зімовая казка” чакае вас у актавай зале школы 20 лютага ў 18 гадзін (а 18-й гадзіне). Прыходзьце!

7. У прыведзеным афіцыйна-справавым тэксце выкарыстаны словы з прамым значэннем, якія адносяцца да кніжнай лексікі. Асабліва ўжывальныя аддзяслоўныя назоўнікі *доступ, стварэнне, атрыманне, развіццё, навучанне, патрабаванні*. Рубрыкацыя тэксту створана пры дапамозе абзаца, прычым кожная ўмова забеспячэння права на адукацыю выносіцца ў асобны абзац. Апорным у сэнсавых адносінах для другога сказа з’яўляецца выраз *права забяспечваецца* – своеасаблівы цэнтр пералічэння. Паслядоўнасць і дакладнасць развіцця думкі ў гэтым сказе рэалізуюць аднародныя члены.

Таццяна СТАРАСЦЕНКА.

Ларыса ПШАНІЧНАЯ

ПРЫМЕТНІК

3 ПАЭМЫ “НОВАЯ ЗЯМЛЯ” ЯКУБА КОЛАСА

Спішыце вершаваныя радкі, дапасаваўшы прыметнікі, што стаяць у дужках, да назойнікаў у родзе, ліку і склоне. Абазначце канчаткі прыметнікаў. Зрабіце марфалагічны разбор аднаго прыметніка (на выбар).

Ларыса Іванаўна Пшанічная – настаўніца беларускай мовы і літаратуры СШ № 10 імя С. Рубанава г. Слуцка. Закончыла філалагічны (1981) і дэфекталагічны (1987) факультэты Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага. З 1980 г. выкладае родную мову і літаратуру ў слуцкай СШ № 10 імя С. Рубанава. Мае вышэйшую кваліфікацыйную катэгорыю.

I варыянт

1. Бярозу (добры) шукае
З (салодкі) сокам, (баравы).

добрую
салодкі баравым

2. Адкуль паліўся сок (халодная)
І пакідаў свой комель (роднае).

халодны
родны

2. (Жывая) і (крэпкая) яшчэ ўчора,
Сягоння быў ён (нерухомая).

жывы крэпкі
нерухомы

3. А сок быў (свежая), такі (хвацкае),
Такі (салодкая), (забіяцкая)!

свежы хвацкі
салодкі забіяцкі

3. Уздыхалі, хрышчучысь (старая),
Схіліўшы голавы (сівая).

стары
сівы

4. Сядзелі дзеці чарадою
І з дзядзькі вочак не спушчалі,
І травы (важны) чакалі.

важны

4. Усе леснікі былі ўжо ў зборы
У (лепшы) (стражніцкі) уборы:
У (новая) куртцы са шнурамі.

лепшы стражніцкі
новы

5. Няма дзе нават павярнуцца,
Як у (сабачая) (цесная) будыцы.

сабачы цесны

5. Каля пасады (леснікова)
Цягнуўся (гожы) падковай
(Старая) (высокае) лес цяністы.

лесніковы
гожы
стары высокі

6. Уставала сонейка з-за лесу
Скрозь (тонкія) хмарачак завесу.

тонкі

7. І клапатком аб (пільны) хлебе
Дзянёчак (новая) зачынала.

пільны
новы

6. А елкі (хмуры) крыжамі
Высока ў небе выдзялялісь.

хмуры

8. Сабакі грэліся на сонцы –
Таксама (панскі) пароды.

панскы

7. Лес наступаў і расступаўся,
Лужком (зялёныя) разрываўся.

зялёны

II варыянт

1. Былі тут (розны) будынкі:
Гуменцы, гумны і адрынкі.

розны

8. Глядзіш, бывала, і здаецца,
Што скрозь сцяну галін (жывая),
Скрозь гэту тканку (маладая)
Ні мыш, ні пташка не прабеіца.

жывую
маладую

На працягу 2008 г. будуць змешчаныя дыдактычныя заданні, падрыхтаваныя Ларысай Пшанічнай паводле паэмы “Новая зямля” Якуба Коласа, да тэмаў “Прыслоўе”, “Злучнік”, “Сказы з аднароднымі членамі”.

Наталля ДОРАШ

УРОК ПА ТЭМЕ “ЗАЙМЕННІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ”

VI клас

Мэты: дапамагчы вучням асэнсаваць асаблівасці займенніка як часціны мовы: адметнасць значэння, марфалагічныя прыметы, сінтаксічную ролю ў сказе; забяспечыць практычнае засваенне стылістычнай асаблівасці ўжывання некаторых займеннікаў у маўленні; выпрацоўваць уменні распазнаваць займеннікі ў тэксце, вызначаць пачатковую форму, устанаўліваць іх марфалагічныя прыметы і сінтаксічную ролю ў сказе, функцыю ў тэксце; ужываць займеннікі ў вусным і пісьмовым маўленні.

Тып урока: засваенне новых ведаў.

Абсталяванне: Малажай Г. М. і інш. Беларуская мова: Падручнік для 5-га класа агульнаадукацыйных устаноў з рускай мовай навучання: – Мінск: ВЦ НІА, 2002, 2003.

Карткі з заданнямі.

Комп’ютэр з мультымедычным праектарам.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Пастаноўка мэтай урока на мультымедычным экране.

Настаўнік паведамляе тэму ўрока, прапануе вучням засяродзіць увагу на экране, зачытвае мэты, якіх трэба дасягнуць на ўроку.

III. Глумачэнне новай тэмы.

- Слова настаўніка.

Мы пачынаем вывучаць новую часціну мовы – займеннік. Ён, як і іншыя часціны мовы, мае сваю адметнасць. І зараз мы паспрабуем стаць даследчыкамі, але найперш давайце ўспомнім тыя часціны мовы, якія ўжо вывучылі ў 6-м класе.

- Гутарка.

Што абазначае назоўнік? Якія граматычныя прыметы яму ўласцівы? (*Назоўнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае прадмет і адказвае на пытанні хто? што? Назоўнік змяняецца па склонах, па ліках, мае род. Дом, дзяўчынка, школа.*)

– Што абазначае прыметнік? Якія граматычныя прыметы яму ўласцівы? (*Прыметнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні які? чый? Прыметнік змяняецца па родах, ліках, склонах. Прыгожы, займальны, цікавы.*)

– Што абазначае лічэбнік? (*Лічэбнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае лік, колькасць прадметаў або іх парадкавае месца. Колькасныя лічэбнікі змяняюцца па склонах, парадкавыя – па родах і ліках. Дваццаць восем, шосты.*)

Настаўнік падагульняе адказы вучняў і прапануе ім звярнуцца да карткаў (*карткі раскладзены на сталах у пачатку ўрока.*)

– Звярніце ўвагу на тыя словы, якія падкрэслены. Замест якіх часцін мовы мы іх ужываем? (*Паказ слайда.*)

Наступіла вясна. Яна сустрэла нас сонечным цяплом. Каля дома стаіць маё маленькае дрэўца, мая мілая бярозка. А вось у суседа Івана ўжо вырас вялікі сад. Адно дрэўца, два, тры і яшчэ некалькі...

– Вывад: у гэтых сказах мы замест назоўніка **вясна** ўжылі слова **яна**, замест прыналежага прыметніка – **маё**, замест лічэбніка – **некалькі**. Такім чынам, у мове ёсць словы, якія ўжываюцца замест назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў. Гэта займеннікі.

– Адкажыце, калі ласка, ці можам мы сказаць, што абазначаюць займеннікі? (*Не.*)

– Правільна, бо займеннік – гэта самастойная часціна мовы, якая ўказвае на прадмет, прымету прадмета, колькасць, не называючы іх. (*Паказ слайда.*)

ЗАЙМЕННІК

У	прадмет, асобу: я, ты, мы, вы,
К	яны, сябе, хто, ніхто...
А	прымету: мой, той, кожны, гэты...
З	на
В	колькасць: колькі, столькі,
А	гэтулькі, некалькі
Е	

– Як мы ўсё ж такі даведаемся пра значэнне займенніка? (*З кантэксту, са сказа. Займеннік замяняе папярэдні назоўнік, прыметнік або лічэбнік.*) (*Паказ слайда.*)

ЛЕКСІЧНАЕ ЗНАЧЭННЕ – КАНТЭКСТ

Я ведаю, хто тут быў.

Я ведаю, хто знёс мой туфлік.

– Вельмі часта займеннікі выкарыстоўваюцца са значэннем абагульненасці. Для прыкладу прачытаем урывак з верша Пімена Панчанкі “Залатое зерне”. Звярніце ўвагу на займеннік **мы**. (*Паказ слайда.*)

... крыўдна так нязмерна,

Што на зямлі ты госьць...

А залатое зерне

У кожнага з нас ёсць.

Мы – залатыя каплі:

І ты, і я, і ён,

Як Райкін альбо Чаплін,

Дзісней ці Сімянон...

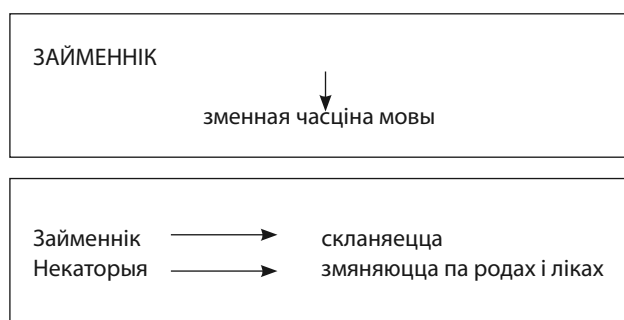
Няма дзяцей бяздарных,

Мы з талентамі ўсе:
 І лекар, і пажарнік,
 І слуцкі хлебасей,
 Каваль, даяр, ліцейшчык,
 І кожны чалавек –
 У геніяльнай дзежцы
 Замешаны навек.

– Вывад: у гэтым вершы займеннік **мы** мае абгульненае значэнне. Мы – гэта ўсе людзі, якія жывуць на планеце Зямля.

• Работа з падручнікам.

Настаўнік прапануе вучням звярнуцца да падручніка (с. 306) і знайсці адказ на пытанне: “Займеннік – зменная ці нязменная часціна мовы?” (Зменная, бо ўсе займеннікі скланяюцца, некаторыя змяняюцца па родах і ліках.) (Паказ слайда.)

– Знайдзіце адказ на пытанне, якімі членамі сказа можа быць займеннік. (Усімі членамі сказа.) (Паказ слайда.)

Дзейнік: Я прыйшоў у школу.

Дапаўненне: Нам вельмі пашанцавала.

Азначэнне: У кожнай школе вывучаецца замежная мова.

Акалічнасць: Рэчы жанчына трымала каля сябе.

– Чаму неабходна ўжываць займеннікі ў вусным і пісьмовым маўленні? (Каб не дапускаць стылістычных памылак – займеннікі дапамагаюць нам пазбегнуць таўталогіі – паўтарэння.)

IV. Фізкультхвіліна.

V. Практычная частка.

• Работа па картках.

– Знайдзіце ў сказах займеннікі і падкрэсліце іх як члены сказа.

Пакланяюся я табе, царыца, чыстая вадзіца.

Беларусь – мая радзіма, любы сэрцу твой прастор.

Плыве ракою наша мова...

Я люблю гэты песенны час...

Нас клічуць вясёлае поле і гай.

Хтось палюе на сініцу, нехта ловіць жураўля.

• Узаемаправерка. (Паказ слайда.)

• Знайдзіце займеннікі. (Паказ слайда.)

Гады нічога не прыглушылі ў яго памяці.

Я і не бачыў яго.

Праца нікога не ганьбіць.

Не рабі ліхога і не бойся нікога.

Яны паехалі ў Мінск.

Наталля Леанідаўна Дораш – настаўніца беларускай мовы і літаратуры гімназіі № 1 г. Дзяржынска. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка (2005).

• Рэдагаванне тэксту (практыкаванне 489). (Паказ слайда.)

За вёскай на старой бярозе вяліся буслы. З выраю яны звычайна прыляталі ў красавіку, прыносячы да нас на сваіх крылах вясну. Буслы рабілі над вёскай некалькі кругоў, нібы аглядалі, ці не змянілася тут што-небудзь за зіму, потым садзіліся на бярозу, рамантавалі гняздо, у якім выводзілі і гадавалі птушкі.

• Інсцэніроўка (практыкаванне 490).

– Чаму ў гэтым тэксце так часта сустракаюцца займеннікі **я, мяне**? Ці з’яўляецца гэта памылкай?

(У гэтым тэксце паўтор займеннікаў апраўданы, бо сутнасць пыхлівага, саманадзейнага Імя якраз і выяўляецца ў тым, што яно часта карыстаецца займеннікам **я**. Калі замяніць, напрыклад, займеннік **я** на **ён**, то страціцца гумар.)

VI. Абагульненне. Гульня “Згодзен – не згодзен”.

• Займеннік – службовая часціна мовы. (Не, не згодзен. Займеннік – самастойная часціна мовы.)

• Займеннік указвае на прадмет... (Згодзен, займеннік указвае на прадмет, прымету, колькасць, але не называе іх.)

• Займеннік – нязменная часціна мовы, бо... [Не згодзен, займеннік – зменная часціна мовы, бо змяняецца па ліках, родах (некаторыя), склонах].

• Займеннік можа быць у сказе дзейнікам ... (Згодзен, займеннік можа быць дзейнікам, выказнікам, азначэннем, акалічнасцю, дапаўненнем).

VII. Рэфлексія “Графік”.

1. Ці зразумелі вы тэму сённяшняга ўрока?

2. На колькі балаў вы сёння працавалі?

3. Ацані работу ўсяго класа.

4. Які ў цябе настрой?

VIII. Выстаўленне адзнак.

IX. Дамашняе заданне (§57 – класці апорны канспект).

X. Заклучнае слова настаўніка. Развітацца з вамі хачу радкамі з верша Васіля Жуковіча:

У акіяне слова –

Ані мяжы, ні донца.

Ёсць там адна аснова:

Праца і праца бясконца!

Хай гэтыя словы стануць дэвізам у вашай вучобе. Усяго добрага! Да сустрэчы!

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКЛАДАННЫХ СКАЗАХ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК

Х клас

Мэты: узнавіць веды вучняў пра складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак; засвоіць правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак; стварыць сітуацыю для развіцця самастойнасці вучняў; садзейнічаць выхаванню цікавасці да культурна-гістарычнай спадчыны беларускага народа.

Абсталяванне: Гардзеі Н. М. Беларуская мова: падручнік для IX класа агульнаадукацыйнай школы з рускай мовай навучання. – Мінск: НМ Цэнтр, 2000; тлумачальны слоўнік беларускай мовы; фотаздымкі Сафійскага сабора, Спаса-Еўфрасіннеўскай царквы, Крыжа Еўфрасінні Полацкай; тэсты.

Тып урока: урок вывучэння новага матэрыялу.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Праверка дамашняга задання (практ. 191).

III. Тэст (дадатак 1), зрабіць у парах.

IV. Новы матэрыял.

1. Тлумачэнне праводзіцца ў форме гутаркі.

А. Якое заданне аказалася самым складаным? (Заданне 3 апераджальнае. Знакі прыпынку ў сказах стаялі правільна. Такім чынам, у адказе трэба было назваць усе сказы.)

Б. На аснове задання 3 вызначце тэму ўрока.

В. На якім матэрыяле мы будзем знаёміцца з правіламі пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказах камбінаванай будовы? (На матэрыяле “Культура ў X – XIII стст. Мураванае дойлідства”)

Звернемся да тлумачальнага слоўніка. Што такое **дойлідства**? **Дойлідства** – майстэрства праектавання, будавання і мастацкага афармлення пабудов; архітэктура. **Мураванае дойлідства** – узвядзенне будынкаў з камяню і цэглы, змацаваных вапнавым (вапна – белае рэчыва, якое выкарыстоўваецца ў будаўніцтве, звязаны матэрыял) растворам.

2. Выберыце з прапанаваных вам мэтаў урока сваю:

1) засвоіць правілы пастаноўкі знакаў прыпынку;

2) добра падрыхтавацца да тэста па тэме;

3) запомніць інфармацыю пра культурна-гістарычныя помнікі;

4) іншыя мэты.

3. Заданне па варыянтах (дадатак 2).

А. Сказы запісаць у шытак. Зрабіць вывады. Настаўнік звяртае ўвагу вучняў на помнікі дойлідства X – XIII стст.

Б. Вусныя заданні (дадатак 3).

4. Запісаць сказ на дошцы. Расставіць знакі прыпынку, патлумачыць:

Нам застаўся каштоўны скарб і калі яго не зберагаць не памнажаць то нас будуць дакараць за бяздумныя і абьякавыя адносіны да нацыянальнага багацця.

V. Дамашняе заданне. Прыдумаць 4-5 сказаў з рознымі відамі сувязі частак пра помнікі старажытнага Полацка, скласці іх схемы (§ 38 падручніка).

VI. Праца з тэкстам (дадатак 4).

Правільныя адказы: 2) 2, 5, 4, 1, 3; стыль – мастацкі.

VII. Вывады, падагульненні.

Дадатак 1

Тэст

1. Якія сказы з’яўляюцца сказамі камбінаванай будовы (з рознымі відамі сувязі частак)?

а) Гэта была рослая, пераспелая сасна, якіх вельмі ўжо мала засталася ў лесе. (Б. Сачанка)

✓ б) Падпалкоўнік ведаў, што барацьба за той бераг будзе цяжкай: немцы зрабляць усё, каб затрымаць наша наступленне. (І. Мележ)

в) Людзі цяжкай працы, якія жывуць у прыродзе, гавораць не толькі “хочацца жыць”, але ж і “трэба жыць”. (Я. Брыль)

✓ г) Мы ведаем, што ў многіх краінах бытуе звычай: прасіць дарагога госця пасадзіць на памяць дрэўца. (К. Кірэнка)

2. Да якіх сказаў правільна пабудаваны схемы?

✓ а) Бацька шкадаваў, што няма маці дома ў такі цяжкі час, але ён спадзяваўся, што яна хутка прыйдзе. (А. Якімовіч)

[дзеясл.], (што...), але [дзеясл.], (што...).

б) Дні прабягаюць, і гады спльваюць, хвіліны шчасця часам прамігваюць, а боль жыве, і сэрцам адчуваю, што жыць заўсёды будзе, да канца. (У. Караткевіч)

[ ], і [ ], [ ], а [ ], [дзеясл.], (што...).

✓ в) За колькі дзён да касавіцы касцы заглянуць за паліцы, каб малаток знайсці і бабку: ідзе работа, не спі ў шапку. (Я. Колас)

[дзеясл.], (каб...): [ ], [ ].

3. У якіх сказах правільна расставлены знакі прыпынку?

✓ а) Ночы золкія, пранізлівыя, халодныя, і, калі часам не бывае дажджу, выбліскаюць зоры. (М. Лупсякоў)

✓ б) У звычаях і абліччах нашых землякоў ёсць нешта агульнае, і, дзе б ні жыў беларус, у яго гаворцы заўсёды чуецца вымаўленне і мелодыка яго народа. (С. Грахоўскі)

✓ в) Гарадок ляжаў на маёй дарозе з Мінска дамоў, недзе на яе сярэдзіне, але калі ехаць чыгункай, то абавязкова трэба было рабіць перасадку. (А. Кудравец)

Дадатак 2

■ На аснове прыкладаў растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку ў кожным выпадку. Карыстацца § 38 падручніка.

Варыянт 1

1. Ля Полацкай Сафіі прыпынюся, павее прахалодай ад ракі, я гаварыць і дыхаць тут баюся, бо тут гавораць, дыхаюць вякі. (*І. Багдановіч*)

2. Ужо сонца праглядвалася на небе і велічнымі здаваліся купалы Сафійскага сабора, калі мы падыходзілі бліжэй.

Варыянт 2

1. У Еўфрасінні было многа розных планаў, але, паколькі галоўнай справай было асветніцтва людзей, яна загадала дойдзіду Іаану пабудаваць царкву.

2. І цяпер, праз стагоддзі, нашчадкі не забываюць гістарычную спадчыну, і калі бываюць у Полацку, дык абавязкова наведваюць гэтыя святыя мясціны.

Дадатак 3

■ Вусныя заданні.

Варыянты 1 і 2

1. Прывесці сінонімы да слоў *нашчадкі, вякі*.

2. Назваць слоўнікавае слова ў 2-м сказе II варыянта, напісанне якога трэба запомніць.

3. Знайсці ў II варыянце запазычанае слова, прывесці да яго беларускі адпаведнік.

Дадатак 4

■ Размясціць сказы ў пэўнай паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст. Выбраць адзін з варыянтаў адказу.

(1) Для палачан гэта асабліва дарагое месца. (2) Нельга не залюбавацца **беласнежнымі** купаламі, што **“глядзяцца”** ў Заходнюю Дзвіну, калі **пад’язджаеш** да Полацка. (3) Сафійка, як ласкава называюць сабор, прыцягвае не толькі сваёй незвычайнай **прыгажосцю**, але і канцэртнай залай, у якой праводзяць вольны час аматары **арганнай** музыкі. (4) Ён нагадвае пра багатую **культурна-гістарычную спадчыну**, якую пакінулі нам **продкі**. (5) Сабор вабіць незвычайнай **веліччу** і таямнічасцю.

1) 3, 2, 4, 1, 5.

✓ 2) 2, 5, 4, 1, 3.

3) 1, 4, 5, 3, 2.

1. Вызначыць стыль тэксту (вусна).

2. Выпісаць вылучаныя словы, растлумачыць аграфрамы.

Людміла ПЯТКЕВІЧ,

настаўніца беларускай мовы і літаратуры
СШ № 5 г. Наваполацка.

Ганарар аўтар перадае на развіццё часопіса.

Крытыка і бібліяграфія

НОВАЯ ХРЭСТАМАТЫЯ ПА БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТАЛОГІ

Дыялектная мова Гродзеншчыны : хрэстаматыя / аўт.-склад.: М. А. Даніловіч, Н. К. Памецька. – Гродна : ГрДУ, 2007. – 260 с. Тыраж 80 экз.

У выдавецтве Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы ўбачыла свет хрэстаматыя па беларускай дыялекталогі, новая не толькі як чарговая пасля дзвюх асноўных да яе [“Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогі” (1962) і “Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя” (1979) Е. С. Мяцельскай і Я. М. Камароўскага], але новая па некалькіх паказчыках. Па-першае, яе навізна вызначаецца паводле запісаў дыялектных матэрыялаў у часе іх існавання – гэта канец XX – пачатак XXI ст. (першыя дзве кнігі адлюстроўваюць характар і стан дыялектнай мовы ў перыяд 50 – 60-х гг. і 70-х гг. мінулага стагоддзя адпаведна). Па-другое, яе вылучае новы падыход да вызначэння тэрыторыі існавання дыялектнай мовы і шчыльнасці яе абследавання. Сапраўды, хрэстаматыя “Дыялектная мова Гродзеншчыны” ўжо сваёй назвай акрэслівае межы зробленых запісаў – тэрыторыя Гродзенскай вобласці.

Знаёмства са зместам кнігі выяўляе грунтоўную распрацоўку прынцыпаў навуковага даследавання дыялектнай мовы гэтага рэгіёну і ўкладання хрэстаматы. Выданне, як адзначаюць укладальнікі ва ўступе, складаецца з трох частак, кожная з якіх павольна цікавая і вырашае канкрэтную задачу. Атрымаўся новы тып хрэстаматы па беларускай дыялекталогі адной вобласці з улікам сучасных умоў існавання народных гаворак, што перажываюць змены пад уздзеяннем не толькі беларускай літаратурнай мовы дзякуючы яе вывучэнню ў школе і ВНУ, існаванню беларускамоўных СМІ, але і пад асаблівым уздзеяннем рускай літаратурнай мовы, якая заняла пануючае месца амаль ва ўсіх сферах жыцця, і нават пад уздзеяннем народных гаворак іншых рэгіёнаў Беларусі ў сувязі з міграцыйнымі працэсамі, асабліва ў постчарнобыльскі перыяд.

У першай частцы “Узоры традыцыйных гаворак”, як адзначана і ў назве, змешчаны запісы народных традыцыйных гаворак семнаццаці раёнаў Гродзенскай вобласці, якія групуюцца ў накірунку ад паўднёвага захаду на паўночны ўсход: спачатку

раёны поўдня гродзенска-баранавіцкай групы гаворак, потым раёны яе паўночнай часткі і асобна раёны з сярэднебеларускімі гаворкамі. На кожны раён падаецца ад 6 да 15 тэкстаў.

Другая частка “Міжмоўнае ўзаемадзеянне” ілюструе некалькі ўзораў, якія выяўляюць уплыў рускай мовы на народныя гаворкі.

Трэцяя частка “Этналінгвістычныя запісы” змяшчае тэксты, падзеленыя паводле тэматыкі на групы (народная філасофія, мараль і рэлігія, жыццё ў мінулыя часы, розныя віды працоўнай дзейнасці чалавека, адпачынак і святкаванні, жыццё ў часы ваенных ліхалеццяў). Асобную групу складаюць запісы вуснай народнай творчасці – легенды і паданні, прымхліцы, казкі, бываліцы, апавяданні-ўспаміны. Кожную групу тэкстаў гэтай часткі можна папоўніць за кошт аднатэматычных тэкстаў з першай часткі, пра што перад фіксацыяй кожнай групы аўтары згадваюць (называюцца нумары тэкстаў пэўнай тэматыкі з першай часткі).

Хрэстаматыя мае лексічны і фразеалагічны тлумачальны слоўнікі, што робіць працу завершанай, дакладнай і зручнай для карыстання. Кніга спатрэбіцца навукоўцам, студэнтам філалагічных спецыяльнасцяў, якія даследуюць і вывучаюць дыялекталогію, усім, хто цікавіцца народнай мовай, а таксама настаўнікам беларускай мовы, каб ведаць, напрыклад, прычыны пэўных памылак вучняў па беларускай літаратурнай мове, каб пазнаёміць вучняў з этналінгвістычным матэрыялам і інш.

Несумненна, разгледжаная кніга – вельмі цікавая, патрэбная і чаканая. Мяркуем, што новы тып хрэстаматы па беларускай дыялекталогі гродзенскіх навукоўцаў і ініцыятараў гэтай справы паслужыць узорам (распрацаваны новыя прынцыпы ўкладання) і прыкладам для падрыхтоўкі хрэстаматы кожнай вобласці.

Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ,

доктар філалагічных навук, прафесар.

Уладзімір КУЛІКОВІЧ

КАНТРОЛЬНЫЯ ТЭСТЫ ДЛЯ ПАДРЫХТОЎКІ
ДА ЦЭНТРАЛІЗАВАНАГА ТЭСЦІРАВАННЯ Ў 2007/2008 НАВУЧАЛЬНЫМ ГОДЗЕ

АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА. АРФАГРАФІЯ

ВЫМАЎЛЕННЕ ГУКАЎ

Частка А

№ 1. Адзначце словы, у якіх вымаўляецца падоўжаны гук [ц]:

1) смецце	4) адценне
2) адцадзіць	5) на кладцы
3) дваццаты	

№ 2. Адзначце словы, у якіх вымаўляюцца два гукі [с']:

1) сцеражыся	4) счарсцвець
2) схіліся	5) расхістаць
3) свядомасць	

№ 3. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску вымаўляецца гук [о]:

1) абк...пваць	4) н...ваходны
2) абкр...шыць	5) абкур...дыміць
3) нар...днагаспадарчы	

№ 4. Адзначце словы, у якіх вымаўляецца падоўжаны гук [ж]:

1) жаніцьба	4) разжыцца
2) дрожджы	5) прыезджы
3) збожжаздача	

№ 5. Адзначце словы, пры перакладзе якіх на беларускую мову губныя зычныя гукі будуць вымаўляцца цвёрда:

1) семья	4) бильярд
2) восемь	5) мебель
3) периодика	

№ 6. Адзначце словы, у якіх вымаўляецца падоўжаны гук [ч]:

1) бетоншчык	4) счапіць
2) укладчык	5) зайчык
3) матчына (усмешка)	

№ 7. Адзначце словы, вымаўленне якіх адпавядае літаратурнай норме:

1) каман[дз'і]роўка	4) арыен[ц'і]р
2) сар[ты]роўка	5) [дз'і]пламатычны
3) гвар[дэ]ец	

№ 8. Адзначце словы, транскрыпцыя якіх не адпавядае нарматыўнаму вымаўленню:

1) [капустны]	4) [дз'юд]
2) [Кранштадт]	5) [брыз'энт]
3) [макулатура]	

№ 9. Адзначце рады, у якіх вымаўленне слоў адпавядае норме:

- 1) ра[ды]о, [сэ]сія, ка[ры]дор, та[рэ]лка;
- 2) [д]абал, Польш[ыч]а, жор[цы]кі, фра[з'э]алогія;
- 3) [с'э]сія, [Н'а]свіж, [к'у]вет, ка[лі]дор;
- 4) прафес[і]янал, кака[о], [Н'э]свіж, [ку]вет,
- 5) а[тп]рэ[хч]ы, жор[ст]кі, та[ле]рка, выр[ошч]-ваць (яблыкі).

№ 10. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску вымаўляецца [о]:

1) дубр[ ]ва	4) апл[ ]чваць
2) вын[ ]шваць	5) засв[ ]йваць
3) абгар[ ]джваць	

Частка Б

№ 11. Запішыце, як называецца раздзел мовазнаўства, які вывучае і ўстанаўлівае нарматыўнае, літаратурнае вымаўленне.

№ 12. Зрабіце арфаграфічны запіс слова, транскрыпцыя якога адпавядае арфаэпічнай норме:

1) [фламас'ц'эр]	4) [рашчысц'іц']
2) [паўкоўн'ік]	5) [лабарантская]
3) [ушчынац']	

№ 13. Выпішыце слова, у якім два зычныя, што стаяць побач, вымаўляюцца мякка:

1) падвязуць	4) пры феадалізме
2) скіфы	5) аб'ява
3) айсберг	

№ 14. Запішыце па-беларуску слова, якое ў нашай мове вымаўляецца з прыстаўным зычным гукам:

1) опера	4) ордэн
2) олово	5) впустую
3) омуль	

№ 15. Выпішыце правільнае слова, вымаўленне якога не адпавядае арфаэпічнай і арфаграфічнай нормам:

1) біклага	4) гасцінны
2) розум	5) шыя

№ 16. Выпішыце словы, вымаўленне якіх не супадае з напісаннем:

1) салетра	4) суфлёр
2) парадкаваць	5) увесну
3) паразвешваць	

№ 17. Устаноўце адпаведнасць паміж напісаннем і вымаўленнем слоў:

А. сцізорык	1. супадае
Б. узмацняльнік	2. не супадае

- В. скіфскі
Г. не прыйшоў
Д. без шыняля

№ 18. Устанавіце адпаведнасць паміж падкрэсленымі літарамі і гукамі:

А. вочы і вушы	1. [i]
Б. пірог і цукеркі	2. [ы]
В. дуб і сасна	3. [йі]
Г. іх машына	4. [й]
Д. пад і льдом	

№ 19. Устанавіце адпаведнасць паміж азначэннямі і тэрмінамі:

А. Суадносіны паміж літарамі і гукамі. 1. *арталогія*

Б. Навука аб правільнасці маўлення, аб фанетычных, арфаграфічных, лексічных, граматычных нормах мовы. 2. *анаграма*

В. Рух моўных органаў, у выніку якога ўтвараюцца гукі. 3. *фанетычнае слова*

Г. Слова ці словазлучэнне, утворанае перастаноўкай літар ці складоў іншага слова: *сон – нос*. 4. *артыкуляцыя*

Д. Адрэзак маўлення, які мае адзін слоўны націск. 5. *графіка*

№ 20. Запішыце ў транскрыпцыі лічэбнік у той форме, якой патрабуе словазлучэнне *400 рублям*.

ПРАВАПІС ГАЛОСНЫХ

Частка А

№ 1. Адзначце словы, у якіх пішацца літара **э**:

1) канц...лярыя	4) ш...разём
2) д...лікатэс	5) сурв...тка
3) рэзюм...	

№ 2. Адзначце словы, у якіх пішацца літара **я**:

1) Свіц...зь	4) абм...ркоўваць
2) зам...ць	5) удал...чыні
3) плагі...т	

№ 3. Адзначце словы, у якіх пішацца літара **ы**:

1) пат...фон	4) аб...лгаць
2) прагл...нуць	5) дызент...рыя
3) д...ліжанс	

№ 4. Адзначце словы, у якіх пішацца літара **о**:

1) чырв...нагруды	4) пр...ціяддзе
2) р...знакаляровы	5) шкл...цэмент
3) в...стракутае неба	

№ 5. Адзначце словы, у якіх пішацца літара **а**:

1) ш...вялюра	4) ш...сцісоты
2) дыскр...дытацыя	5) крат...р
3) в...камгненны	

№ 6. Адзначце словы, у якіх пішацца спалучэнне **ія** (**ыя**):

1) ід...лагічны	4) пр...рытэтнае
2) рад...цыйны	5) ф...лка
3) в...ланчэль	

№ 7. Адзначце словы, у якіх на месцы [ы] пішацца літара **і**:

1) паліт...нфармацыя	4) без...дэйны
2) звыш...дэйны	5) з ...гнатам
3) пра...нфармаваць	

№ 8. Адзначце словы, у якіх пішацца літара **а**:

1) гене...логія	4) ч...рनावокі
2) вет...рынар	5) ш...равокі
3) трансліт...рацыя	

№ 9. Адзначце словы, у якіх пішацца **у**:

1) па...схоплівацца	4) шлагба...м
2) Барна...л	5) з'ява ...нікальная
3) працаваць па-...дарнаму	

№ 10. Адзначце словы, дзе замест пропуску пішуцца літары **і** (**а**), якія з'яўляюцца прыстаўнымі:

1) на ...мху	4) ...льняны ручнік
2) ...нфармаваць	5) ...ржаное поле
3) новых ...льгот	

Частка Б

№ 11. Запішыце слова, у якім на месцы пропуску пішацца літара **о**:

1) танг...	4) н...вабранец
2) абанкр...ціцца	5) шкл...бетонны
3) др...наж	

№ 12. Запішыце слова, у якім на месцы пропуску пішацца літара **е**:

1) ман...фестацыя	4) верхн...дзвінскі
2) праве...ць	5) ф...ёрд
3) ген...алогія	

№ 13. Запішыце слова з наступным лексічным значэннем: *'чалавек, які здымае кіно як аматар, непрафесіянал'*.

№ 14. Запішыце фанетычнае слова, дзе вымаўленне галоснага гука не супадае з напісаннем:

1) не дайшоў	4) не пражывеш
2) без жартаў	5) без аглядкі
3) без дзесяці	

№ 15. Запішыце слова, якое з'яўляецца мовазнаўчым неславянскім тэрмінам і сінанімічнае беларускаму тэрміну *'мнагазначнасць'*.

№ 16. Запішыце, як называюць *'збор пчоламі нектару з кветак і час такога збору'*.

№ 17. Запішыце, як называюць *'дзіцяня мядзведзя'*.

№ 18. Запішыце беларускамоўныя адпаведнікі да слоў: 1) *мелколесье*; 2) *высококачественный*.

№ 19. Запішыце па-беларуску падкрэсленыя словы: 1) *вычеканить* (новую монету); 2) (племя) *дреговичей*.

№ 20. Устанавіце адпаведнасць паміж азначэннямі і тэрмінамі:

А. Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца спосабы ўтварэння гукаў мовы, іх акустычныя ўласцівасці, пазіцыйныя змены і спалучальнасць. 1. *апёкапа*

Б. Унармаванае напісанне, якое выбрана з рада магчымых і адпавядае правілам арфаграфіі або традыцыі. 2. *фанетычны*

В. Адпадзенне гука ў канцы слова, што вядзе да скарачэння слова: *бы і б, можа і мо*. 3. *фанетыка*

Г. Прынцып напісання, які патрабуе аднастайнай перадачы марфем на пісьме. 4. *арфаграма*

Д. Прынцып, які патрабуе, каб напісанне адпавядала літаратурнаму вымаўленню.

ПРАВАПІС ЗЫЧНЫХ, МЯККАГА ЗНАКА І АПОСТРАФА Частка А

№ 1. Адзначце словы, у якіх пішацца *ў* (нескладовае):

1) андэгра...нд	4) а...тсайдэр
2) брантаза...р	5) магутнае "...ра"
3) кансілі...м	

№ 2. Адзначце словы, у якіх пішацца спалучэнне *дзі* або *ці*:

1) блан/ <i>ды</i> , <i>дзі</i> /нка	4) / <i>ты</i> , <i>ці</i> /ранія
2) / <i>ды</i> , <i>дзі</i> /рыжорскі	5) / <i>ты</i> , <i>ці</i> /граня
3) брыга/ <i>ды</i> , <i>дзі</i> /рскі	

№ 3. Адзначце толькі тыя словы, у якіх прапушчана літара:

1) кафіцыент	4) капусны
2) міласэрнасць	5) кампасіраваць
3) кантрасны	

№ 4. Адзначце толькі тыя пары слоў, у якіх першае слова адпавядае арфаграфічнай норме сучаснай беларускай літаратурнай мовы:

1) датчык – даччык	4) касцет – кастэт
2) дзьмуць – дзмуць	5) дасчаны – дашчаны
3) рошчына – росчына	

№ 5. Адзначце словы, у якіх пішацца *апостраф*:

1) канферанс...е	4) з...едлівая ўсмешка
2) ін...екцыя	5) саслоў...е
3) куп...ё	

№ 6. Адзначце словы, у якіх пішацца *мяккі знак*:

1) хатын...скі	4) студзен...скі
2) па шчырас...ці	5) вас...мю
3) кімс...ці	

№ 7. Адзначце словы, у якіх пішацца *й*:

1) пра...сноваць	4) за...нелы
2) пера...начыць	5) па...менна
3) не...стотны	

№ 8. Адзначце словы, у якіх пішацца *в*:

1) ...улей	4) ...олава
2) ...оптымум	5) аб...углены
3) ...устрыца	

№ 9. Адзначце словы, у якіх пішацца *ц*:

1) дылетан...кі погляд
2) гара...кі парк
3) Заво...кі раён
4) Баранаві...кі дзяржаўны ўніверсітэт
5) бялгра...кі дом

№ 10. Адзначце словы, дзе неабходна выбраць падвоенае напісанне літар:

1) паэтэ(<i>с</i> , <i>сс</i>)а	4) ю(<i>н</i> , <i>нн</i>)ат
2) Ізабэ(<i>л</i> , <i>лл</i>)а	5) мі(<i>с</i> , <i>сс</i>)іс
3) ра(<i>с</i> , <i>сс</i>)аднік (інфекцыі)	

Частка Б

№ 11. Запішыце слова, у якім пішацца змякчальны мяккі знак:

1) кар...ерыст	4) канс...ерж
2) восем...сот	5) Н...ютан
3) дзец...мі	

№ 12. Запішыце два словы, пры перакладзе якіх на беларускую мову павінны быць падоўжаныя гукі:

1) аппендицит	4) листья
2) келья	5) ободья
3) программа	

№ 13. Знайдзіце словы, у якіх дапушчаны арфаграфічны памылкі. Запішыце словы правільна.

1) сэрца	4) доблестны
2) мадона	5) помслівы
3) карыслівы	

№ 14. Правільна запішыце словы, у якіх прапушчаны літары:

1) пацвярджаю	4) праязны
2) нета	5) Мека
3) пласмаса	

№ 15. Запішыце прапушчаны тэрмін: “у беларускай мове націск ..... (*ці* *свабодны*), г. зн. ён можа быць на першым *ці* *другім*, *трэцім* і г.д. складзе”.

№ 16. Запішыце слова, якому адпавядае наступная дэфініцыя: ‘самавольнае пакіданне ваеннаслужачым вайсковай часці з мэтай ухілення ад воінскай службы’.

№ 17. Устанавіце адпаведнасць паміж азначэннямі і тэрмінамі:

А. Паўтарэнне ў радках, страфе, фразе аднолькавых галосных гукаў як стылістычны прыём выразнасці (гукапісу).

1. *алітэрацыя*

Б. Фанетычны працэс прыпадабнення аднаго гукі да другога ў артыкуляцыйных і акустычных адносінах.

2. *асананс*

В. Сукупнасць літар, размешчаных у прынятым для пэўнай мовы парадку.

3. *падваенне гукаў*

Г. Паўтарэнне ў радках, страфе, фразе аднолькавых зычных гукаў або спалучэнняў гукаў як стылістычны прыём выразнасці (гукапісу).

4. *алфавіт*

Д. Двухразовае выкарыстанне аднаго і таго ж гукі (літары) на стыку марфем або слоў: *заадно*, *паддубнік*.

5. *асіміляцыя*

№ 18. Устанавіце адпаведнасць паміж азначэннямі і тэрмінамі:

А. Больш працяглае вымаўленне гукі ў пэўнай пазіцыі параўнальна са звычайным вымаўленнем.

1. *эпентэза*

Б. Сістэма зычных гукаў пэўнай мовы.

2. *арфаграфія*

В. Паяўленне дадатковага гукі ў слове, устаўка зычнага гукі [в] ці [j] паміж галоснымі ў словах ці яго формах.

3. *падаўжэнне гукі*

Г. Сістэма агульнапрынятых правіл перадачы вуснай мовы на пісьме.

4. *графіка*

Д. Суадносіны пісьмовых знакаў з фанетычнай сістэмай мовы.

5. *кансанантызм*

№ 19. Устанавіце адпаведнасць паміж пропускармі ў словах і літарамі, якія неабходна ўставіць:

А. ні...чымная вячэра	1. літара <i>с</i>
Б. неаб'е...джаны конь	2. літара <i>ш</i>
В. палоль...чык градаў	3. літара <i>ж</i>
Г. цера...палосіца	4. літара <i>з</i>
Д. парэ...це хлеба	5. літары <i>шч</i>

№ 20. Запішыце, як называецца славянская азбука, пакладзеная ў аснову сучаснага беларускага алфавіта.

ПРАВАПІС ВЯЛІКАЙ ЛІТАРЫ

Частка А

№ 1. Адзначце словы, якія пішуцца з вялікай літары:

- 1) Садружнасць /Н, н/езалежных /Дз, дз/яржаў
- 2) за царом /Г, г/арохам
- 3) Казімір /Ч, ч/ацвёрты Ягелончык
- 4) /П, п/аўночная Асеція
- 5) племя /К, к/рывічы

№ 2. Адзначце словы, якія неабходна пісаць з вялікай літары:

- 1) /А, а/таман мужыцкай праўды
- 2) /П, п/анямонне
- 3) востраў /С, с/вятой Алены
- 4) /К, к/упалаўскі стыль
- 5) /В, в/ялікая Кітайская раўніна

№ 3. Адзначце словы, якія неабходна пісаць з малой літары:

- 1) /Ю, ю/ліянскі каляндар
- 2) /Р, р/адзівілаўская дынастыя
- 3) /Ф, ф/ількава грамата
- 4) /Б, б/роўнаўскі рух
- 5) /Ф, ф/інскі заліў

№ 4. Адзначце словы, якія пішуцца з малой літары:

- 1) /Д, д/ошка гонару
- 2) /А, а/кадэмік Іваноў
- 3) /П, п/адзішах
- 4) наведалі /К, к/няства Манака
- 5) Краіна /Ц, ц/юльпанаў

№ 5. Адзначце толькі тыя падкрэсленыя словы, якія пішуцца з вялікай літары:

- 1) Савет /М, м/іністраў Рэспублікі Беларусь
- 2) новая /К, к/аралева Даніі
- 3) /Д, д/экан факультэта
- 4) ордэн /М, м/ужнасці
- 5) /Н, н/обелеўская прэмія

№ 6. Адзначце прыметнікі, якія пішуцца з вялікай літары:

- 1) /С, с/луцкія паясы
- 2) /П, п/алярная зорка
- 3) /Дз, дз/яржаўны сцяг РБ
- 4) /У, у/зброеныя Сілы РБ
- 5) /Р, р/афаэлева мадонна

№ 7. Адзначце прыметнікі, якія пішуцца з малой літары:

- 1) /А, а/хілесавы пяты
- 2) /П, п/рускія рыцары
- 3) /К, к/рычаўскае паўстанне
- 4) /К, к/аложская царква
- 5) /Л, л/едніковы перыяд

№ 8. Адзначце выпадкі, дзе ўсе словы пішуцца з вялікай літары:

- 1) /М, м/оцарт /В, в/ольфганг /А, а/мадэй
- 2) /Б, б/лізкі /У, у/сход
- 3) /Б, б/еларускі /Дз, дз/яржаўны /У, у/ніверсітэт
- 4) /А, а/б'яднаня /А, а/рабскія /Э, э/міраты
- 5) /В, в/ялікая /А, а/йчынная /В, в/айна

№ 9. Адзначце выпадкі памылковага напісання слоў:

- 1) Старажытная Русь
- 2) Новы Запавет
- 3) Дом Настаўніка
- 4) Італьянская Рэспубліка
- 5) Берлінскі Кінафестываль

№ 10. Адзначце сказы, у якіх напісанне вялікай літары адпавядае норме:

- 1) У кабінете дырэктара вісеў Дзяржаўны Герб Рэспублікі Беларусь.
- 2) Удзельнікі алімпіяды выканалі Дзяржаўны Гімн Рэспублікі Беларусь.
- 3) Пастанова зацверджана Саветам Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь.
- 4) Вядомы вучоны атрымаў Дзяржаўную Прэмію Рэспублікі Беларусь.
- 5) Далёка ад нас знаходзіцца Галактыка Андромеды.

Частка Б

№ 11. Выпішыце слова(ы), якое(ія) пішуцца з вялікай літары:

1) /Р, р/эйхстаг	4) /Д, д/онжуан
2) /Е, е/вангелле	5) /З, з/абужжа
3) /С, с/ентыменталізм	

№ 12. Запішыце словазлучэнне, у якім усе словы пішуцца з вялікай літары:

- 1) вечны агонь
- 2) курган славы
- 3) эзопаўская мова
- 4) падуанскі універсітэт
- 5) ганаровая грамата

№ 13. Запішыце словазлучэнне, у якім усе словы пішуцца з малой літары:

- 1) палац моладзі
- 2) дзень радыё
- 3) ганаровы грамадзянін
- 4) канстытуцыйны суд
- 5) чарназёмны рэгіён

№ 14. Запішыце ў адпаведнасці з нормама наступнага словазлучэння: дзвятая сімфонія бятховена – ...; другая баллада шапэна – ... .

№ 15. Устанавіце адпаведнасць паміж напісаннямі і тлумачэннямі:

А. /С, с/таражытнабеларускія /П, п/омнікі	1. усе словы пішуцца з вялікай літары
Б. /Т, т/ураўскае /К, к/няства	2. усе словы пішуцца з малой літары
В. /П, п/аўночная /А, а/фрыка	3. з вялікай літары пішацца толькі першае слова

Г. /Д, д/авыд-
/Г, г/арадок
Д. /С, с/ізіфава
/П, п/раца

4. з вялікай літары
пішацца другое слова

№ 16. Устанавіце адпаведнасць паміж напісаннямі
вылучаных слоў і тлумачэннямі:

А. Каля /Д, д/ома
/А, а/фіцэраў сквер, дрэвы
тут з былой паставай воінаў.
(В. Макарэвіч)

1. першае слова
пішацца з малой
літары, а два
другія – з вялікай;

Б. Даніла ўзнагароджаны
/О, о/рдэнам /Ч, ч/ырвонай
/З, з/оркі і партызанскім
медалём. (П. Пестрак)

2. першае слова
пішацца з вялікай
літары, другое – з
малой;

В. Адною з буйней-
шых раўнін зямнога шара
з'яўляецца /У, у/сходне-
/Е, е/ўрапейская /Р, р/аўніна,
размешчаная ва ўсходняй
частцы Еўропы.

3. усе тры
словы пішуцца з
вялікай літары;

Г. Сцяжыны ўмуражэлыя
радкоў бягуць пад засень
ранішняга дрэва, дзе яблык
падала Адаму Ева, дзе спяць
сляды /П, п/егасавых
/П, п/адкоў. (Р. Барадулін)

4. першыя два
словы пішуцца з
вялікай літары,
трэцяе – з малой;

Д. Краіна пакрылася шы-
беніцамі, якія народ на-
зваў /С, с/талыпінскімі
/Г, г/альштукамі. (Р. Шкраба)

5. усе словы
пішуцца з малой
літары.

№ 17. Выпішыце са сказаў прыметнік, які павінен
пісацца з вялікай літары:

1. І пошум ціхі нівы залацістай, і ценькі перазвон
блакітных васількоў, задумны гоман панаднёманскіх ба-
роў – гучаць харалам вечным, урачыстым. (Э. Валасевіч)

2. На лясістых берагах браслаўшчыны можна ўба-
чыць хаткі бабра. (В. Волскі)

3. У 1816 г. Ігнат Дамейка накіраваўся ў віленскі
універсітэт. (А. Мальдзіс)

4. Ты голас даверу майго не глушы сваім мефісто-
фельскім рогатам. (Н. Гілевіч)

5. Ніна Восіпаўна на дно сумкі паклала быкаўскую
апавесць “Знак бяды”. (В. Супрунчук)

№ 18. Выпішыце назоўнікі, якія неабходна пісаць
з вялікай літары:

- 1) скарыназнавец
- 2) кампетэнтны інтэрпол
- 3) дзень перамогі
- 4) донжуан
- 5) саюз пісьменнікаў

№ 19. Запішыце, у спалучэнні з якім назоўнікам пры-
метнік *ціхі* заўсёды будзе пісацца з вялікай літары:

- 1) ветрык
- 2) акіян
- 3) хлопчык
- 4) голас
- 5) натоўп

№ 20. Запішыце, як называецца літара беларускага
алфавіта, якая не мае непасрэднага гукавога значэн-
ня і служыць для абазначэння мяккасці папярэдніх
зычных ці паказвае на тое, што наступны галосны
абазначае два гукі.

№ 21. Аформіце тэкст у адпаведнасці з існуючымі
арфаграфічнымі, граматычнымі і пунктуацыйнымі
нормамі. Запішыце.

/Не/ вялікія аблокі абыходзілі со...нца бок...м.
Аб...цаны /рады.../ прагнозам моцны вец...р н...дз...
муў а тыя два...цаць два...цаць ч...тыры градус...
вышэй нуля на а...крытым пол... набліжаліся ці не
да ўсіх с...рака. І як на тое нават /добра/ ўтаптаная
сце...ка ўздоў...алешнік...была на со...нечным баку.
Мае маладыя спадарожнікі апранутыя а...паведна з
надвор'ем трымаліся бадзёра. А я н...сучы на левай
ру(ке, ца) згорнуты пі...жак /раз/ пораз выціраў мок-
ры лоб а...чуваючы што мае не на...та трывалыя мазгі
/вось/ вось пачнуць плавіцца. Хоць ты...вяжы ра...кі
...узел...чыкамі і насунь насовачку на галаву.

Пад нагамі пыліў пру...кі асушаны тарфянік. Мы
адыходзілі ўсё далей і далей ад шашы. Злева распа...
ціралася поле з...лёнай канюшыны пас...род якой
віднеўся масток цера...п...ўнаводны магістральны
канал. Я нібы бачыў тую сцюдзёную карычн...ва-
тую балотную вадзіцу якая прабівалася з гл...бокіх
крыніц і ле...ь н...стагнаў ад ма...чымасці кінутца ў
яе галавой ратуючыся ад /не/ выноснай сп...коты.

– Здаецца тут – спыніўся хлопец і запытальна зір-
нуў на дзяўчыну.

Ага па...вердзіла яна мы тут стаялі. І засмялася
(Т, т) ты так моцна схпіў мяне за руку што я падумала няў-
жо пацалуеш? А ты зашаптаў (Ц, ц) іха нейкі дзвіг едзе...”

Павел наўра.../ці/ памыляўся сцв...рджаючы што
чуў машыну. А яе сл...ды можна было заўважыць
толькі днём калі вядома яны захаваліся.

ДАВЕДКІ

Вымаўленне гукаў

ЧАСТКА А. № 1. – 2, 3, 5; № 2. – 1, 3; № 3. – 1, 3, 5;
№ 4. – 3, 4; № 5. – 1, 2, 5; № 6. – 2, 3; № 7. – 1, 4; № 8. – 1, 2,
4; № 9. – 3, 5; № 10. – 1, 2, 3, 5;

ЧАСТКА Б. № 11. – арфаэнія; № 12. – усчынаць;
№ 13. – айсберг [айз'б'эrx]; № 14. – волава; № 15. – гас-
цінічны; № 16. парадкаваць, паразвешваць; № 17. А2, Б1,
В1, Г1, Д2; № 18. А4, Б1, В2, Г3, Д2; № 19. А5, Б1, В4, Г2, Д3;
№ 20. [чатырмастам'і].

Правапіс галосных

ЧАСТКА А. № 1. – 3, 4, 5; № 2. – 1, 3, 4; № 3. – 2, 3, 4;
№ 4. – 2, 4, 5; № 5. – 1, 4; № 6. – 2, 3, 4, 5; № 7. – 1, 2, 5;
№ 8. – 1, 3, 4; № 9. – 2, 4, 5; № 10. – 1, 3, 4, 5.

ЧАСТКА Б. № 11. – шклобетонны; № 12. – генеалогія;
№ 13. – кінааматар; № 14. – без жартаў; № 15. – полісемія;
№ 16. – медазбор; № 17. – медзвездзяня (нё); № 18. – 1) драб-
налессе; 2) высакаякасць; № 19. вычаканіць; дрыгавічоў;
№ 20. А3, Б4, В1, Г5, Д2.

Правапіс зычных, мяккага знака і апострафа

ЧАСТКА А. № 1. – 2, 4, 5; № 2. – 1, 3; № 3. – 1, 3, 5;
№ 4. – 1, 2, 3; № 5. – 2, 3, 4; № 6. – 3, 4, 5; № 7. – 2, 5; № 8. – 1,
3, 4, 5; № 9. – 1, 4; № 10. – 3, 4;

ЧАСТКА Б. № 11. – дзецьмі; № 12. – келля, абоддзе;
№ 13. – мадонна, доблесны; № 14. – пластмаса; Мекка; № 15. –
разнамесны; № 16. – дзэерцірства; № 17. А2, Б5, В4, Г1, Д3;
№ 18. А3, Б5, В1, Г2, Д4; № 19. А2, Б4, В2, Г1, Д3; № 20. кірыліца.

Правапіс вялікай літары

ЧАСТКА А. № 1. – 1, (2), 3, 4 (Каментарый для арганізатараў тэсціравання: фразеалагізм *за царом гарохам* павінен пісацца з малай літары, аднак у сучасных даведніках можна напаткаць і напісанне з вялікай літары *за царом Гарохам*, таму праверка напісання ў падобных спалучэннях не павінна ўплываць на вынікі); № 2. – 2, 3, 5; № 3. – 1, 3, 4; № 4. – 2, 3, 5; № 5. – 1, 4, 5; № 6. – 2, 3, 4, 5; № 7. – 1, 2, 5; № 8. – 1, 2, 4; № 9. – 3, 5; № 10. – 1, 3;

ЧАСТКА Б. № 11. – *Евангелле; Забужжа*; № 12. – *Курган Славы*; № 13. – *ганаровы грамадзянін*; № 14. – *Дзевятая сімфонія Бетховена; Другая балада Шапэна*; № 15. А2, Б3, В1, Г1, Д2; № 16. А2, Б1, В4, Г2, Д5; № 17. *Віленскі*; № 18. *Інтэрпол, Дзень, Саюз*; № 19. *акіяні*; № 20. *мяккі знак*.

№ 21. Невялікія аблокі абыходзілі сонца бокам. Абяцаны радыёпрагнозам моцны вецер не дзёмуў, а тыя дваццаць два – дваццаць чатыры градусы вышэй нуля на адкрытым полі набліжаліся ці не да ўсіх сарака. І як на тое, нават добра ўтаптаная сцэжка ўздоўж алешніку была на сонечным баку. Мае маладыя спадарожнікі, апранутыя адпаведна з надвор'ем,

трымаліся бадзёра. А я, несучы на левай руцэ згорнуты пінжак, раз-пораз выціраў мокры лоб, адчуваючы, што мае не надта трывалыя мазгі вось-вось пачнуць плавіцца. Хоць ты звязы ражкі вузельчыкамі і насунь насавачку на галаву.

Пад нагамі пыліў пругкі асушаны тарфянік. Мы адыходзілі ўсё далей і далей ад шашы. Злева распасціралася поле зялёнай канюшыны, пасярод якой віднеўся масток цераз паўнаводны магістральны канал. Я нібы бачыў тую сцюдзёную карычняватую балотную вадзіцу, якая прабівалася з глыбокіх крыніц, і ледзь не стагнаў ад магчымасці кінуцца ў яе галавой, ратуючыся ад невыноснай спякоты.

– Здаецца, тут, – спыніўся хлопец і запытальна зірнуў на дзяўчыну.

– Ага, – пацвердзіла яна, – мы тут стаялі. – І засмялася: – Ты так моцна схапіў мяне за руку, што я падумала: няўжо пацалуеш? А ты зашаптаў: “Ціха, нейкі дзівак едзе...”

Павел наўрад ці памыляўся, сцвярджаючы, што чуў машыну. А яе сляды можна было заўважыць толькі днём, калі, вядома, яны захаваліся.

Уладзімір Шыцік.

Рыхтуемца да алімпіяды

МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ ПРАВЯДЗЕННЯ ДРУГОГА (РАЁННАГА, ГАРАДСКОГА) ЭТАПУ АЛІМПІЯДЫ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ Ў 2007/2008 НАВУЧАЛЬНЫМ ГОДЗЕ

Х клас (адзінаццацігадовы тэрмін навучання)**ЛІНГВІСТЫЧНЫ КОНКУРС****Варыянт I**

Заданне 1. Запішыце словы-прыклады гістарычных чаргаванняў наступных гукіаў.

Максімальная колькасць балаў – 4.

Гукі	Прыклады
[э] – [і]	
[э] – [а]	
[о] – [ы]	
[э] – [о]	

Заданне 2. Уважліва прачытайце тэкст дыктанта, запісаны вучнем 10-га класа. Падкрэсліце словы, у якіх дапушчаны арфаграфічныя памылкі.

Максімальная колькасць балаў – 5.

Было гэта ў дзевятым класе. Міша на веласіпедзе вяртаўся з баравікоў. Поўны кош іх быў прывязаны на багажніку. Марс – Міша без яго ніколі не выходзіў у лес – бег то сбоку, то сзаду, то на перадзе, выбіраючы дарогу аднаму яму вядомай сабачай логікай. Ён і даў знаць, што некага запыніў. Міша прыставіў веласіпед да альхі, перайшоў цераз канал і пабег на голас.

Яны сядзелі адзін на супраць аднаго – невялічкі, месяцаў чатырох, рыжы з белым каўнерыкам на шыі бабёр і Марс. Марс сядзеў на траве, шырока раставіўшы прырэднія лапы, спінай да канала, загароджваючы бабру дарогу да вады. Бабёр стаяў на ўсіх чатырох, натапыраны даўгімі чорнымі валасамі, неспускаючы маленькіх, як канаплянае зерне, вочак з сабакі. Ён толькі бліснуў імі на падыйшоўшага Мішу і зноў утаропіўся ў сабаку. У ім ён бачыў свайго галоўнага ворага. Марс, узрадаваны падмогай, кінуўся быў да гаспадара, і бабёр тут жа рвануў на прарыў – кароткімі, неўклуднымі скачкамі ён мала што не дабег да канала, як яго дагнаў Марс і шкуматнуў за хвост. Бабёр адчайна піскнуў і ярасна

рвануўся ўсім целама назад на сабаку, і дастаў таго за нагу. Марс заекатаў, але насядаць на бабра стаў больш рашуча і люта. Толькі Мішаў голас трохі супакоіў яго. Сабака і бабёр занялі такія ж пазіцыі, як і раней, толькі ўжо бліжэй да канала. Але цяпер бабёр паспакайнеў. Не звяртаючы ўвагі на Марса, ён стаў залізваць рану на хвасце. Марса гэта спачатку злавала, потым і ён суцішыўся, кідаючы позіркі на Мішу: “Ну, што ты з яго возьмеш?”

Заданне 3. Вылучыце карані ў наступных словах.

Максімальная колькасць балаў – 4.

Мінімальнасць, лінейка, злоўлены, захопліваць, зацвярджаць, ліцейшчык, пакорлівасць, прыбраны.

Заданне 4. Запішыце, да якіх асоб можна звярнуцца прапанаванымі словамі.

Максімальная колькасць балаў – 3.

Кумá – _____

Свацця – 1) _____

2) _____

Заданне 5. Выпішыце з вершаваных радкоў Ірыны Багдановіч фразеалагізм і ўкажыце яго значэнне.

Максімальная колькасць балаў – 2.

Ля Полацкай Сафіі прыпынюся.

Дзвіна свае калыша берагі.

Я гаварыць і дыхаць тут баюся,

Бо тут гавораць, дыхаюць вякі.

Адказ. _____

Заданне 6. Запішыце 2-3 граматычныя значэнні, якія б указвалі на тое, што першае і другое, трэцяе і чацвёртае словы – аманімічныя.

Максімальная колькасць балаў – 4.

Словы	Граматычныя значэнні
1) знахар	
2) знахар	
3) дакладаў	
4) дакладаў	

Заданне 7. Падкрэсліце вылучаныя словы як члены сказа і запішыце ў пустыя клеткі табліцы, як называюцца гэтыя члены сказа.

Максімальная колькасць балаў – 4.

1. Што гэта было?	
2. Хлопцаў папрасілі перайсці ў другі пакой.	
3. Быць самім сабой , адшукваць у глыбіні сваёй самога сябе – вось жыццёвая задача чалавека.	
4. Вось бы і мне стаць знакітым!	
5. Андрэй урачыста даў слова працаваць над сабой, быць сябрам у простым сэнсе слова.	

Заданне 8. Падкрэсліце адзін з пяці прапанаваных варыянтаў, каб сказ атрымаўся лагічна правільным.

Максімальная колькасць балаў – 2.

У Бібліі расказваецца, як аднаго разу вельмі даўно Бог сышоў на зямлю. І да яго на гару падняўся Майсей і вярнуўся адтуль са скрыжальямі – ...

дзвюма часткамі Бібліі: *Стары Завет і Новы Завет.*

дзвюма каменнымі дошкамі, на якіх *Божай* рукой былі напісаны *Дзесяць заповедзяў.*

пяцію хлябамі, якімі *накарміў* пяць тысяч чалавек.

прытасаваннямі, у якіх быў агонь для людзей.

хлебаў нябесным, які ізраільцяне называлі “маннай”.

Заданне 9. Запішыце: 1) імя і прозвішча аўтара, 2) назву твора, 3) імя гераіні, якая гаворыць наступнае, 4) дачкой каго яна з’яўляецца?

Максімальная колькасць балаў – 4.

“Вітаю цябе, родная краіна, якая на кожным кроку будзіш ва мне салодкія ўспаміны дзіцячых гадоў нашых з Каролем! Тут кожнае месца, кожны кусточак напамінае мне яго такім, якім я знала яго некалі: ласкавым, прыхільным да свае малое сваянкі, аказуючым ёй заўсёды довады сваіх турбот аб ёй і падтрымліваючым слабых яе крокі. О гора! Чаму побыт за граніцай так змяніў яго сэрца?”

Варыянт II

Заданне 1. Шляхам перастаноўкі літар утварыце новыя словы Запішыце парамі. *Узор: сакрэт – трэска.*

Максімальная колькасць балаў – 3.

амлет – недабраны –
астатак – намазка –
увязвацца – пакацаць –

Заданне 2. Запішыце па-беларуску наступныя назвы населеных пунктаў.

Максімальная колькасць балаў – 5.

1. Ганцевічы –
2. Марына Горка –
3. Телеханы –
4. Дубровно –
5. Чечерск –
6. Заславль –
7. Верхнедвинск –
8. Красносельский –
9. Бегомль –
10. Лельчыцы –

Заданне 3. Вылучыце карані ў наступных словах.

Максімальная колькасць балаў – 4.

Зборшчык, пабыўка, перайсці, расстаўляць, сурвэтка, увага, хісткі, прад’яўляць.

Заданне 4. Запішыце, да якіх асоб можна звярнуцца наступнымі словамі.

Максімальная колькасць балаў – 3.

Спадарства – _____

Маэстра – 1) _____

2) _____

Заданне 5. Замест слоў, змешчаных у дужках, запішыце фразеалагізмы з адпаведным значэннем.

Максімальная колькасць балаў – 4.

1. Зоя Сцяпанаўна з абурэннем прамовіла: “Сярожа, ты павінен гэта (добра запомніць=) _____”

! 2. Сотням старшакласнікаў даў (веды, навывкі, якія даюць магчымасць займацца працоўнай дзейнасцю=) _____ міжшкольны

навучальна-вытворчы камбінат. 3. Сам брыгадзір – (усё ўмее рабіць=) _____.

4. Сачыненне трэба было напісаць яшчэ ўчора, ды (не было часу зрабіць=) _____.

Заданне 6. Запішыце 2-3 граматычныя значэнні, якія б указвалі на тое, што першае і другое, трэцяе і чацвёртае словы – аманімічныя.

Максімальная колькасць балаў – 4.

Словы	Граматычныя значэнні
1. вылучаны	
2. вылучаны	
3. канала	
4. канала	

Заданне 7. У дужках запішыце словамі тып спражэння дзеясловаў.

Максімальная колькасць балаў – 5.

Араць (____), віць (____), дагледзець (____), даглядаць (____), жжаць (____), малаціць (____), паведаміць (____), сесці (____), стаць (____), пачаставаць (____).

Заданне 8. Падкрэсліце вылучаныя словы як члены сказа і запішыце ў пустыя клеткі табліцы.

Максімальная колькасць балаў – 4.

1. Дазваляйце дзецям **быць самімі сабой**.
2. **Будзьце** заўсёды і перш за ўсё **людзьмі!**
3. **Быць каханай** – гэта вялікая радасць жыцця.
4. Вы нарадзіліся **быць героямі**.
5. Аднак кожнаму мілейшае **ўсяго адно**.

Заданне 9. Прыгадайце 10 назоўнікаў на **-аў-** (**-оў-**, **-ёў-**), 5 з якіх абазначалі б прозвішчы вядомых беларускіх пісьменнікаў, 5 – назвы населеных пунктаў. Запішыце ў табліцу гэтыя назоўнікі ў форме творнага склону. Прозвішчы пісьменнікаў укажыце разам з імёнамі.

Максімальная колькасць балаў – 5.

Прозвішчы пісьменнікаў	Назвы населеных пунктаў
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.

Заданне 10. 125-годдзе з дня нараджэння якіх пісьменнікаў адзначалася ў 2007 годзе? Запішыце іх прозвішчы, імёны і імёны па бацьку.

1 бал за кожнае правільна запісанае прозвішча, імя, імя па бацьку.

ТЭКСТ ДЛЯ ВОДГУКУ ЖЫЛА-БЫЛА РАКА

“Не адгаворвайце, – рака прасіла
Сваіх разумных, асцярожных сёстраў. –
Я маю знаць, што там, за гэтым самым лесам.
Я толькі гляну і назад вярнуся.”
А за дубровай стэп ляжаў асмяглы,
Любімы толькі кавылём і ветрам.
І рэчка-неўгамонка навучыла
Яго, няплоднага, сады выпешчваць.
“Малю, застанься тут! Навек пашана
І слава з тваім імем будзе зліта”.
“Даруйце... Але ж мне мусова трэба
Даведацца, што там, за той гарою...” –
Шапнула рэчка стэпу вінавата.
Быў шлях яе і доўгі, і нялёгкі.
Нарэшце стаў лавіць нацяты слых
Якісьці невыразны, невыказны,
Як мара невыразная, пошум.
Забілася няроўна, гулка сэрца
У шчасным прадчуванні адкрыцця.
Ды трэба ж!
Паслізнулася рачулка
На шэрай, абыкавай скале
І ўніз – грудзьмі ў бяздоннае правалле!..
І, падаючы, шчэ вярнуць паспела
Замоўленай сівой цясніне мову
І на ляту ўжо ўчула шчэ пра мора,
І мільганула яснае: “Дайсці б...”
Жыла-была рака...
Жыві, рака!

Ніна Мацяш.

ДАВЕДКІ Варыянт I

Заданне 1.

Гукі	Прыклады
[э] – [і]	кветка – квітнець, светлы – світаць,
[э] – [а]	лезці – лазіць,
[о] – [ы]	кроў – крываваы, блохі – блыха,
[э] – [о]	везці – вёз.

Заданне 2.

Было гэта ў дзевятым класе. Міша на веласіпедзе вяртаўся з баравікоў. Поўны кош іх быў прывязаны на багажніку. Марс – Міша без яго ніколі не выходзіў у лес – бег то **сбоку**, то **сзад**, то **на перадзе**, выбіраючы дарогу аднаму яму вядомай сабачай логікай. Ён і даў знаць, што некага запыніў. Міша прыставіў веласіпед да альхі, перайшоў **цера**с канал і пабег на голас.

Яны сядзелі адзін **на супраць** аднаго – невялічкі, месяцаў чатырох, рыжы з белым каўнерыкам на шыі бабёр і Марс. Марс сядзеў на траве, шырока **раставіўшы** пярэднія лапы, спінай да канала, загараджваючы бабру дарогу да вады. Бабёр стаяў на ўсіх чатырох, натапыраны даўгімі чорнымі валасамі, **неспускаючы** маленькіх, як канаплянае зерне, вочак з сабакі. Ён толькі бліснуў імі на **падыйшоўшага** Мішу і зноў утаропіўся ў сабаку. У ім ён бачыў свайго галоўнага ворага. Марс, узрадаваны падмогай, кінуўся быў да гаспадара, і бабёр тут жа рвануў на прарыў – кароткімі, **неўклюднымі** скачкамі ён мала што не дабег да канала, як яго дагнаў Марс і шкуматнуў за хвост. Бабёр адчайна піскнуў і ярасна рвануўся ўсім целам назад на сабаку, і дастаў таго за нагу. Марс заекатаў, але насядаць на бабра стаў больш рашуча і люта. Толькі Мішаў голас трохі супакоў яго. Сабака і бабёр занялі такія ж пазіцыі, як і раней, толькі ўжо бліжэй да канала. Але цяпер бабёр паспакайнеў. Не звяртаючы ўвагі на Марса, ён стаў залізваць рану на хвасце. Марса гэта спачатку злавала, потым і ён суцішыўся, кідаючы позірк на Мішу: “Ну, што ты з яго возьмеш?”

Заданне 3.

Мінім-альнасць, з-**лоўл**-ены, за-**хопл**-іваць, за-**цвярдж**-аць, **лі**-цейшчык, **лін**-ейка, па-**кор**-лівасць, пры-**бр**-аны.

Заданне 4.

Кумá – **зварот** бацькоў хрэсніка або хрэсніцы, а таксама хроснага бацькі да хроснай маці.

Свацця – 1) **зварот** бацькоў жонкі да маці мужа або мужавых бацькоў да маці жонкі.

2) **зварот** да жанчыны, якая сватала нявесту жаніху ці жаніха нявесце.

Заданне 5.

Дыхаць баюся (баяцца дыхнуць) – **трымаць сябе** **ціха**, баязліва.

Заданне 6.

Словы	Граматычныя значэнні
1) знахар	Назоўнік, адушаўлены, мужчынскі род, адзіночны лік.
2) знахар	Дзеяслоў, 2-я асоба, адзіночнага ліку, заадачнага ладу ад дзеяслова знахарыць.

ПРЫКЛАДНЫЯ ТЭМЫ ВУСНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ ДЛЯ IV (ЗАКЛЮЧНАГА) ЭТАПУ РЭСПУБЛІКАНСКАЙ АЛІМПІЯДЫ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ СЯРОД НАВУЧЭНЦАЎ АГУЛЬНААДУКАЦЫЙНЫХ УСТАНОЎ

X клас з дванаццацігадовым тэрмінам навучання

1. Тэатральныя спектаклі ў пастаноўцы беларускамоўных тэатраў Рэспублікі Беларусь (на выбар).

2. Беларуская грамадзянская лірыка (вершы Янкі Купалы “Спадчына”, М. Багдановіча “Слуцкія ткачыхі”, У. Караткевіча “Беларуская песня” і іншыя).

3. Беларуская філасофская лірыка (вершы Максіма Танка “Шчасце”, А. Вярцінскага “Жыццё даецца, каб жыццё тварыць...”, С. Грахоўскага “Чалавеку патрэбна не слава...”, В. Зуёнка “Дала прырода мне ваду і цвердзь...” і іншыя).

4. Беларуская інтымная лірыка (вершы М. Багдановіча “Раманс”, А. Куляшова “Бывай”, М. Шушкевіча “Ты мне вясною прыснілася”, С. Грахоўскага “Як я жыў без цябе?...” і іншыя).

5. Беларуская пейзажная лірыка (творы Якуба Коласа, М. Багдановіча “Цёплы вечар, ціхі вецер, свежы стог...”, “Вечар на захадзе ў попеле тушыць...”, В. Зуёнка “Над зямлёй шугае верасень...” і іншыя).

6. Класічныя жанры лірыкі ў беларускай літаратуры [вершы М. Багдановіча “Санет” (“Замёрзла ноччу шпаркая крыніца...”), “Трыялет” (“Калісь глядзеў на сонца я...”), А. Грачанікава “Свяці, каханьня чыстая краса...”, Д. Бічэль “Трыялет” і іншыя].

7. Мастацкая праўда ў паказе вайны ў творы В. Быкава “Жураўліны крык”.

8. Паэма Янкі Купалы “Магіла льва”: паэтычнае асэнсаванне народнай легенды, рамантызаваныя вобразы Наталькі і Машэкі.

9. Маральна-этычныя і эстэтычныя вартасці беларускага народнага эпасу (легенды “Дамавікова ўдзячнасць”, “Лясун”, “Заклятая магіла волаты” і іншыя).

10. Вобраз полацкага князя Усяслава ў творы “Слова пра паход Ігаравы”.

11. Адлюстраванне асноўных этапаў біяграфіі выдатнай беларускай асветніцы ў творы “Жыццё Еўфрасінні Полацкай”.

12. Асветніцкая дзейнасць Францыска Скарыны, яго погляды на асвету і навуку.

13. Сімвалічнае значэнне вобраза зубра ў паэме Міколы Гусоўскага “Песня пра зубра”.

14. Алегорыя і алюзія ў апавяданні Яна Баршчэўскага “Белая сарока” з кнігі “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”.

15. Паэтычнае асэнсаванне народнай легенды, гісторыі беларускага народа ў паэме Адама Міцкевіча “Гражына”. Рамантызацыя вобраза Гражыны.

16. Увасабленне народнай мудрасці і кемлівасці ў вобразе Навума Прыгаворкі з камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча “Ідылія”.

17. Адлюстраванне поглядаў на гісторыю і асобу ў выданнях “Мужыцкай праўды” Кастуся Каліноўскага.

18. Выяўленне асноўных прынцыпаў маральнага кодэкса народа ў паэзіі Францішка Багушэвіча (“Мая дудка”, “Хмаркі”, “Калыханка” і іншыя).

19. Паказ жыццястойкасці беларускага народа ў паэме Францішка Багушэвіча “Кепска будзе!”.

20. Увага да праблем чалавечага быцця, філасофскі сэнс твораў Ядвігіна Ш. “Дуб-дзядуля”, “Бярозка”.

21. Вера ў неўміручасць Радзімы, яе шчаслівую будучыню ў паэзіі Янкі Купалы (“Мая вера”, “Мая малітва”, “Роднае слова”, “Свайму народу” і іншыя).

22. Рэалістычныя малюнкi жыцця беларускага народа, паэтызацыя працы селяніна і роднай прыроды ў паэзіі Якуба Коласа (“Вёска”, “Рольнік”, “Першы гром” і іншыя).

23. Народны побыт і прырода ў паэме Якуба Коласа “Новая зямля”.

24. Паэтызацыя маладосці і каханьня ў лірыцы Максіма Багдановіча.

25. Суровая праўда пра Першую сусветную вайну, выкрыццё яе антынароднай, антычалавечай сутнасці ў творах Максіма Гарэцкага (“Літоўскі хутарок” і іншыя).

26. Абранкі, лірычныя мініяцюры Змітрака Бядулі (“Ля кросен”, “У заварожаных казках”, “Маці” і іншыя).

27. Высмейванне чалавечых заган у байках Кандрата Крапівы.

28. Асаблівасці сучаснай беларускай паэзіі (аўтары і творы на выбар).

29. Асаблівасці сучаснай беларускай прозы (аўтары і творы на выбар).

30. Асаблівасці сучаснай беларускай драматургіі (аўтары і творы на выбар).

31. Настаўнік – соль зямлі. (Сымон Будны)

32. Той і шчаслівы, хто зведаў каханне... (Пімен Панчанка)

33. Гісторыя і сучаснасць майго мястэчка (горада).

34. Кожны народ мае хаця б адзін геніяльны твор, і гэты твор – мова. (Алесь Разанаў)

35. І ўсё мілагучна для слыху майго: І звонкае “дзе”, і густое “чаго”. (Пімен Панчанка)

37. Лінгвістычная спадчына Браніслава Тарашкевіча.

38. І надышла чарнобыльская эра:

Цень фантастычны жудаснага звера

Лёг на краіну з назвай Беларусь.

Змітрок Марозай.

39. Вышэй за ўсё і перш за ўсё – чалавечнасць. (Янка Брыль)

40. Калі ласка! –

Нашай роднай мовы

Шчырыя і ветлівыя словы.

Пятрусь Броўка.

41. Чаму вучаць беларускія прыказкі і прымаўкі?

42. Ці сонца над табою, ці зарніцы,
аблогі кучаравыя ці зоры, –
люблю цябе, мой родны светлы горад,
ціхмяна-задуменная сталіца.

Васіль Жуковіч.

43. Адраджэнне (Рэнесанс) і Рэфармацыя на Беларусі.

44. Вы, калядачкі, біліны-ладачкі,
Ай, люлі-люлі, біліны-ладачкі.
Народная творчасць.
45. Табе складаю шчыры свой санет,
Прапрадзедаў маіх жывая мова, –
Майго народа першая аснова,
Душы яго шырокі, чысты свет!
Еўдакія Лось.
46. Патрыятызм – гэта ўпрыгожанне Радзімы талентамі і справамі. (*Георгій Марчук*)
47. Раны гоцяцца часам, а дружбаю – гора... (*Аркадзь Куляшоў*)
48. Роля роднай мовы ў развіцці нацыянальнай свядомасці.
49. Паэзія – хвароба ўсіх вякоў.
Паэзія – служанка й каралева.
Рыгор Барадулін.
50. Традыцыйныя народныя святы на Беларусі.
51. З усіх сродкаў выхавання, якія ёсць у нас, у людзей, самым выпрабаваным і надзейным было і будзе слова. (*Васіль Вітка*)
52. Карціны беларускіх мастакоў.
53. Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў.
54. Сучасная музыка Беларусі.
55. Мы часта самі адчувалі, што адной кнігі мы не можам дачытаць, а другая чытаецца лёгка, ад яе нельга адарвацца. Усё ў ёй хораша, натуральна... І сакрэт гэтага майстэрства прасты... (*Ян Скрыган*)
56. Багата, родная ты мова...
А вобразы якія ў словах,
А параўнанні ў што за ўзлёт!
Пятрусь Броўка.
57. Чалавеку патрэбна не слава,
А людская увага і ласка.
Сяргей Грахоўскі.
58. Што я раскажу сваім аднагодкам з замежных краін пра сучасную Беларусь.
59. Трымаю хлеб на стомленых руках,
Нібыта візу ў новае стагоддзе.
Змітрок Марозаў.
60. Не пагарджаць святым сваім мінулым,
А заслужыць яшчэ і вартым быць яго.
Уладзімір Караткевіч.
61. Ёсць у нашай краіны
Ад дзён яе раніцы
Дарагія мясціны,
Дзе шапка здымаецца.
І хоць крыгі вякоў
Прайшлі над гарадзішчамі,
У імя вякоў
Тыя месцы ахрышчаны.
Максім Лужанін.
62. Там жаўранкі вярталныя
смяюцца.
Звініць званок над борам
Выпускны...
Настаўнікі –
Са школай застаюцца,
Удумлівей ад кожнае вясны.
Сяргей Панізнік.
63. Госці ў хату – беларусы
Расцілаюць на сталах
Саматканыя абрусы,
Вараць бульбу ў саганах.
Уладзімір Скарынін.
64. Я вандраваць люблю па Беларусі.
65. Мінаюць стагоддзі, як крыгі,
Сплываюць і лёсы ў нябыт.
Ды толькі Скарынавы кнігі
Нам сёння загадваюць – быць!
Навум Гальпяровіч.
66. Чытайце казкі, хлопцы і дзяўчаты... (*Ніл Гілевіч*)
67. Культура мовы на старонках сучасных газет і часопісаў.
68. Ах, вёсачкі пад назвай Салаўі!
Ах, сёлачкі з найменнем Стрыжаняты!
А Дзятлікі, Арлы ды Вераб'і...
Які ў гучанні спеў і сэнс багаты!
Соф'я Шах.
69. Даўніны незабыўны ўспамін
Прыгадаю сягоння ў журбе...
Што не зможаш адолець адзін, –
Талака дапаможа табе!
Леанід Пранчак.
70. У спадчыну ад мінулых пакаленняў нам дасталася велізарная колькасць назваў населеных пунктаў, рэк і азёр, палёў і сенажацей, урочышчаў і іншых геаграфічных аб'ектаў. На зямлі нашай Бацькаўшчыны, бадай, не знойдзеш аніводнай народнай назвы, якая б узнікла выпадкова, без даўня прычыны. (*Леанід Лыч*)
71. Я запрашаю вас наведаць музей...
72. Кастусь Каліноўскі і яго час.
73. Мой любімы беларускі паэт.
74. Што я ведаю пра “Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы”.
75. Якой бы я хацеў(ла) бачыць сучасную школу.
76. Асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
77. У чым сэнс шчасця?
78. Сябры мае! Я веру ў вас,
Я вас абараніць гатовы
Ад злых учынкаў, злога слова,
Ад сівізны ў галавах.
Навум Гальпяровіч.
79. Гавораць,
Што тая шчаслівая хатка,
Якая гадуе
За дзіцем дзіцятка...
Алесь Пісарык.
80. Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў,
Што здзіўляў у вяках і здзіўляе нанова...
Ніл Гілевіч.
81. Родны кут і свет у творчасці беларускіх пісьменнікаў.
82. Легенды і паданні беларусаў.
83. Тэма гістарычнага мінулага Беларусі ў сучаснай беларускай прозе.
84. Слова родныя люблю я.
Вершаў ведаю багата.
Гукі мовы беларускай
Пахнуць верасам і мятай.
Леанід Пранчак.
85. Беларуская мова ў Вялікім княстве Літоўскім.
86. Гісторыя беларускай графікі і алфавіта.
87. На зямлі агонь палае Вечны, ды чамусьці ў свеце не цяплей... (*Уладзімір Карызна*)

88. Сімволіка заонімаў (жывёл і птушак) у беларускім фальклоры.
 89. Запрашаю прыпыніцца ля карціны...
 90. Рэкі і рачулки на Беларусі.
 91. “Чытаю тапаніміку – свой край чытаю родны” (Алесь Пісьмянкоў)
 92. Гумар і сатыра ў байках Кандрата Крапівы.
 93. Запазычанні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.
 94. “Навошта пачуцці, як грошы, хаваць і верыць не жаўранкам – совам?” (Леанід Дайнека)
 95. Помнікі архітэктуры ў беларускай паэзіі (вер-

шы І. Багдановіч “Полацкай Сафії”, С. Панізніка “Над вежамі Полацка”, Ю. Голуба “Замкавая гара ў Навагрудку” і іншыя).

96. Усюды і ва ўсім трэба мець розум і ведаць меру. (Якуб Колас)
 97. Чалавек павінен чалавеку радасці прыносіць кожны дзень. (Сяргей Грахоўскі)
 98. “Завецца ж спадчына мая ўсяго Старонкай Роднаю”. (Янка Купала)
 99. Якім бы я хацела бачыць урок беларускай мовы.
 100. Вобраз матулі ў беларускай літаратуры.

Х клас з адзінаццацігадовым тэрмінам навучання

1. Францыск Скарына – беларускі гуманіст, асветнік, першадрукар.
 2. Агульначалавечы змест прадмоў Францыска Скарыны да кніг “Іоў” і “Юдзіф”.
 3. Мікола Гусоўскі – пачынальнік натурфіласофскай лініі ў беларускай паэзіі.
 4. “Ваўкалак” – апавяданне з кнігі Яна Баршчэўскага “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”.
 5. Вобраз Усяслава Чарадзея ў мастацкай літаратуры.
 6. Асветніцкая скіраванасць камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча “Ідылія”.
 7. Творы Кастуся Каліноўскага (“Пісьмо з-пад шыбеніцы” і верш “Марыська чарнаброва, галубка мая”) як заповіт нашчадкам.
 8. Асноўныя матывы і вобразы дарэвалюцыйнай лірыкі Якуба Коласа.
 9. Біблія – дзівосная рака! (Францішак Скарына)
 10. “Энеіда навыварат” і “Тарас на Парнасе” – дзве паэмы, якія стаялі ля вытокаў беларускай літаратуры; закладвалі яе падмурак і былі першымі цаглінамі ў гэтым падмурку. (Міхась Лазарук)
 11. Асобы і падзеі беларускай гісторыі ў паэме “Слова пра паход Ігаравы”.
 12. “Песня пра зубра” – гімн роднай прыродзе, выдатны твор беларускай літаратуры эпохі Адраджэння. (Уладзімір Калеснік)
 13. Беларускія летапісы – вытокі мастацкай прозы.
 14. Літаратура эпохі Сярэднявечча: тэмы і героі.
 15. Прадмовы Францішка Багушэвіча да зборнікаў сваіх вершаў.
 16. Асноўныя тэмы і вобразы творчасці Францішка Багушэвіча.
 17. Вобраз Еўфрасіні Полацкай у сучаснай беларускай літаратуры.
 18. Рамантычныя паэмы Янкі Купалы.
 19. Драматургія Янкі Купалы.
 20. Увага да праблем чалавечага быцця, філасофскі сэнс твораў Ядвігіна Ш. “Дуб-дзядуля”, “Бярозка”.
 21. Літаратурна-грамадскі рух у Беларусі ў пачатку XX стагоддзя.
 22. Зборнік вершаў Максіма Багдановіча “Вянок”.
 23. Суровая праўда пра Першую сусветную вайну, выкрыццё яе антынароднай, антычалавечай сутнасці ў творах Максіма Гарэцкага (“Літоўскі хутарок” і іншыя).
 24. Высмейванне чалавечых заган у байках Кандрата Крапівы.

25. Праблема мастака і мастацтва ў паэме Максіма Танка “Люцыян Таполя”.
 26. Давераснёўская лірыка Максіма Танка (“Спатканне”, “Паслухайце, вясна ідзе...” і іншыя).
 27. Беларусізацыя ў 20-я гады XX стагоддзя: яе сутнасць і змест.
 28. Роля газеты “Наша ніва” ў развіцці беларускай літаратуры.
 29. Асноўныя матывы і вобразы дакастрычніцкай паэзіі Янкі Купалы.
 30. Гуманістычны пафас і публіцыстычны накарт у вершах Пімена Панчанкі.
 31. Асаблівасці сучаснай беларускай паэзіі (аўтары і творы на выбар).
 32. Асаблівасці сучаснай беларускай прозы (аўтары і творы на выбар).
 33. Асаблівасці сучаснай беларускай драматургіі (аўтары і творы на выбар).
 34. Лірыка каханя ў беларускай літаратуры.
 35. Тэатральныя спектаклі ў пастаноўцы беларускіх камоўных тэатраў Рэспублікі Беларусь (на выбар).
 36. “Нас тут было чатыры міліёны!” – Крычыць жажлівы надпіс са сцяны.
 “Усім, усім падпальшчыкам вайны
 На ўсе вякі мы шлём свае праклёны!..”

Ніл Гілевіч.

37. Фразеалагізм, прыказка, прымаўка – гэта абагульненне, узвелічэнне, апафеоз, урачыстасць, трыумф чалавечай думкі, якія здаўна прыцягвалі да сябе ўвагу вучоных, усіх цікаўных. (Анатоль Аксамітаў.)
 38. З усіх сродкаў выхавання, якія ёсць у нас, у людзей, самым выпрабаваным і надзейным было і будзе слова. (Васіль Вітка)
 39. Беларуская мова ў XXI стагоддзі.
 40. Характвам выратуецца свет...
 41. Чаму вучаць беларускія прыказкі і прымаўкі?
 42. Асаблівасці фарміравання беларускай літаратурнай мовы.
 43. ... Узаемнае каханне паміж людзьмі ёсць асноўны закон жыцця чалавечага. (Леў Талстой.)
 44. Гісторыя і сучаснасць маёй вёсачкі (горада).
 45. Роля роднай мовы ў развіцці нацыянальнай свядомасці.
 46. Значэнне творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча.
 47. Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў.
 48. Сучасная музыка Беларусі.
 49. Беларускі жывапіс: карціны, мастакі.

50. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх антрапонімаў.
51. Фестывалі і творчыя конкурсы на Беларусі.
52. Моладзевыя арганізацыі Беларусі.
53. Патрыятызм – гэта ўпрыгожанне радзімы талентамі і справамі. (*Георгій Марчук*)
54. Традыцыйныя народныя святы на Беларусі.
55. “Дзве мовы не зліваюцца ў адну...” (*Людміла Рублеўская*)
56. Сімволіка заонімаў (назвы жывёл і птушак) у беларускім фальклоры і мастацкай літаратуры.
57. Што я раскажу сваім аднагодкам з замежных краін пра сучасную Беларусь.
58. Білінгвізм на Беларусі: гісторыя і сучаснасць.
59. Лёс мовы, лёс народа. (*Максім Танк*)
60. Нацыянальнае аблічча беларускай мовы.
61. Там жаўранкі вярталныя
смяюцца.
Звініць званок над борам
Выпускны...
Настаўнікі –
Са школай застаюцца,
Удумлівей ад кожнае вясны.
Сяргей Панізнік.
62. Калі ласка! –
Нашай роднай мовы
Шчырыя і ветлівыя словы.
Пятрусь Броўка.
63. Што такое беларуская “трасянка”.
64. Аманімія і полісемія ў сістэме беларускай мовы.
65. Я вандраваць люблю па Беларусі.
66. Паэтызацыя маладосці і каханьня ў лірыцы *Максіма Багдановіча*.
67. Гісторыя станаўлення лінгвістычнай тэрміналогіі беларускай мовы.
68. Спадчына *Браніслава Тарашкевіча*.
69. Праз пейзаж можна выказаць многае, і гэта засведчыла прыродаапісальная лірыка нашых класікаў... (*Алесь Бельскі*)
70. Лінгвістычная спадчына *Яўхіма Карскага*.
71. Адметнасць апавяданняў *Якуба Коласа*.
72. Чытайце казкі, хлопцы і дзяўчаты... (*Ніл Гілевіч*)
73. Геральдыка Беларусі.
74. Паэма *Якуба Коласа* “Новая зямля” як крыніца пазнання беларусаў.
75. Слоўнік *Івана Насовіча*.
76. Культура мовы – наш агульны клопат.
77. Для чаго неабходна вывучаць арфаграфію?
78. Слова – гэта не толькі ўмоўны знак для выражэння думкі, а мастацкі вобраз, вызваны найважнейшымі адчуваннямі, якія прырода і жыццё выклікалі ў першабытным чалавеку. (*Вацлаў Ластоўскі*)
79. Беларуская мова і культура народа.
80. Што такое лінгвагеаграфія?
81. Дыялекты і гаворкі на тэрыторыі Беларусі.
82. У музеі...
83. Мой любімы паэт Беларусі.
84. Даўніны незабыўны ўспамін
Прыгадаю сягоння ў журбе...
Што не зможаш адолець адзін, –
Талака дапаможа табе!
Леанід Пранчак.
85. Якой бы я хацела бачыць сучасную школу.
86. Мой бог – маё Сумленне.
Цвіль раўнадушша не кране,
Пакуль і светлыя імгненні,
І боль Чарнобыля ўва мне.
Генадзь Дзмітрыеў.
87. Зноў пакаленне зменіць пакаленне,
Але пакуль людскі не звёўся род –
Пры ўсіх аркестрах голасам сумлення
Спявак павінен думаць пра народ.
Яўгенія Янішчыц.
88. “Сем раз адмер” – забылі гэту мудрасць. (*Максім Танк*)
89. Навошта пачуцці, як грошы, хаваць і верыць не жаўранкам – совам? (*Леанід Дайнека*)
90. Родны кут і свет у творчасці беларускіх пісьменнікаў.
91. Спіць дзяўчынка *Прадыслава*...
Луг рамонкавы ў расе.
Што ёй – славу ці няславу –
Дзень наступны прынясе?
Навум Гальпяровіч.
92. Беларускі алфавіт: гісторыя і сучаснасць.
93. Песню адбярэце вы ў народа – І можна пакарыць тады народ. (*Уладзімір Карызна*)
94. Тэма гістарычнага мінулага Беларусі ў сучаснай беларускай прозе.
95. Пачатак вернасць возьме з нашых слоў,
А дзень шчаслівы – з нашага світаньня,
І нам не дасць зняверыцца любоў,
А ў час разлукі – злучыць нас каханне.
Раіса Баравікова.
96. Тэма Вялікай Айчыннай вайны ў сучаснай беларускай прозе.
97. Паэзія *Аркадзя Куляшова*.
98. Асоба вялікай асветніцы і гуманісткі, нябеснай заступніцы Беларусі ў творы “Жыцце *Еўфрасінні Полацкай*”.
99. Філаматы і філарэты на Беларусі.
100. Літаратурныя аб’яднанні 20-х гадоў ХХ стагоддзя ў Беларусі.

XI клас з адзінаццацігадовым тэрмінам навучання

1. Казка ў сістэме іншых жанраў фальклорнай прозы, прыкметы казак.
2. Пропаганды маральнага самаўдасканалення чалавека і грамадства, усхваленне рэлігіі, святаў, кніжнасці, дабрадзейства, крытыка чалавечых заганаў у творах *Кірылы Тураўскага*.
3. Вобраз *Усяслава Чарадзея* ў мастацкай літаратуры.
4. Сцвярджэнне ідэалаў хрысціянскага гуманізму ў творы “Жыцце *Еўфрасінні Полацкай*”.
5. Краса і смутак: архітэктурныя помнікі Беларусі.
6. Значэнне дзейнасці *Францыска Скарыны* для беларускай і ўсёй славянскай культуры.
7. Паслядоўнікі славутага *Скарыны* ў развіцці кнігадрукавання ў другой палове ХХІ – першай палове ХХІІ ст.
8. Развіццё кнігадрукавання Беларусі ў пачатку ХХ ст.
9. Увасабленне рэнесансавых ідэй у вобразе *Вітаўта* (паэма *М.Гусоўскага* “Песня пра зубра”).

10. Летапісанне і гісторыка-мемуарная літаратура ў Беларусі ў эпоху Адраджэння (*“Летапіс вялікіх князёў літоўскіх”*, *“Хроніка Быхаўца”* і іншыя).

11. Паэма Канстанціна Вераніцына *“Тарас на Парнасе”*.

12. Выяўленне асаблівасцей светапогляду беларусаў у кнізе Яна Баршчэўскага *“Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”*.

13. Жыццёвая філасофія галоўных герояў камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча *“Ідылія”*.

14. Праблематыка п’есы В. Дуніна-Марцінкевіча *“Пінская шляхта”*.

15. Адлюстраванне поглядаў на гісторыю і асобу ў выданнях *“Мужыцкай праўды”* Кастуся Каліноўскага.

16. Выяўленне асноўных прынцыпаў маральнага кодэкса народа ў паэзіі Францішка Багушэвіча (*“Мая дудка”*, *“Хмаркі”*, *“Бьў у чысы”*, *“Калыханка”* і іншыя).

17. Стварэнне вобраза парэформеннай Беларусі ў апавяданні Францішка Багушэвіча *“Тралялёначка”*.

18. Увага да праблем чалавечага быцця, філасофскі сэнс твораў Ядвігіна Ш. *“Дуб-дзядуля”*, *“Бярозка”*.

19. Літаратурна-грамадскі рух у Беларусі ў пачатку XX стагоддзя.

20. Рамантычныя паэмы Янкі Купалы.

21. Драма Янкі Купалы *“Раскіданае гняздо”*.

22. Зборнік вершаў Максіма Багдановіча *“Вянок”*.

23. Паэма Якуба Коласа *“Сымон-музыка”*.

24. Вобраз Андрэя Лабановіча – перадавога беларускага інтэлігента – у трылогіі Якуба Коласа *“На ростанях”*.

25. Суровая праўда пра Першую сусветную вайну, выкрыццё яе антынароднай, антычалавечай сутнасці ў творах Максіма Гарэцкага (*“Літоўскі хутарок”* і іншыя).

26. Абрэзкі, лірычныя мініяцюры Змітрака Бядулі (*“Ля кросен”*, *“У заварожаных казках”*, *“Маці”* і іншыя).

27. Раман Андрэя Мрыя *“Запіскі Самсона Самасуя”*.

28. Паэзія Уладзіміра Дубоўкі і Уладзіміра Жылкі.

29. Сацыяльна-філасофскі змест рамана Кузьмы Чорнага *“Пошукі будучыні”*.

30. Некаторыя асаблівасці сучаснай беларускай паэзіі (*аўтары і творы на выбар*).

31. Некаторыя асаблівасці сучаснай беларускай прозы (*аўтары і творы на выбар*).

32. Некаторыя асаблівасці сучаснай беларускай драматургіі (*аўтары і творы на выбар*).

33. Лірыка каханьня ў беларускай літаратуры.

34. Тэатральныя спектаклі ў пастаноўцы беларускіх камуных тэатраў Рэспублікі Беларусь (*на выбар*).

35. Шматгранныя нацыянальныя характары ў раманах Івана Мележа *“Людзі на балоце”*.

36. Апейка – герой свайго часу (па раманах Івана Мележа *“Людзі на балоце”*).

37. Праблема чалавечага шчасця і сэнсу жыцця ў апавяданнях Янкі Брыля (*“Галя”* і іншыя).

38. Лірыка Уладзіміра Караткевіча.

39. Рэальныя гістарычныя асобы ў раманах Уладзіміра Караткевіча *“Каласы пад сярпом тваім”*.

40. Роздум пра лёс сяброў-паэтаў і сэнс жыцця ў вершаваным цыкле Аркадзя Куляшова *“Маналог”*.

41. Аповесць Васіля Быкава *“Знак бяды”*.

42. Мова – сцяг народа! (*Мікола Ермаловіч*)

43. Як кажуць сярод людзей,
Без песні – няма надзей.
Народ без песні – ня ўмее,
Народ без песні – ня мае.

Без песень свайго народа
Ня мае нават прырода.
Ты любіш народ свой і край?
Песні яго спявай!

Анатоль Грачанікаў.

44. Ад свайго нараджэння чалавек павінен адчуваць, што ўсё самае прыгожае ў жыцці створана дзеля яго шчасця. (*Васіль Вітка*)

45. Асноўныя гістарычныя этапы ў развіцці беларускай мовы.

46. Званы раздаюцца Хатыні, Як чорнае вечнасці міг. (*Уладзімір Клішэвіч*)

47. Беларуская мова сярод моў свету.

48. Сутнасць шчасця ў беларускіх прыказках, прымаўках, афарызмах.

49. Родны край у беларускіх прыказках, прымаўках, афарызмах.

50. Хвала табе, жанчына-Маці, Хвала і мой зямны паклон! (*Янка Золак*)

51. Адметнасць беларускай фанетычнай сістэмы ў параўнанні з рускай.

52. Архітэктурныя помнікі Мінска.

53. Беларускі жываліс: мастакі і карціны.

54. Маладыя пісьменнікі Беларусі.

55. Мова выданняў Францыска Скарыны.

56. Батлейка на Беларусі.

57. Гісторыя і сучаснасць маёй вёсачкі (горада).

58. Філаматы і філарэты на Беларусі.

59. Беларуская мова ў Вялікім княстве Літоўскім.

60. Беларуская лексікаграфія.

61. Сучасная музыка Беларусі.

62. Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускіх антрапонімаў.

63. Фестывалі і творчыя конкурсы на Беларусі.

64. Беларуская фразеалогія.

65. Азёры Беларусі.

66. Ананімная літаратура на Беларусі.

67. Традыцыйныя народныя святы на Беларусі.

68. Гісторыя беларускай графікі і алфавіта.

69. Роля газеты *“Наша ніва”* ў развіцці беларускай літаратуры і мовы.

70. Сімваліка кветак у беларускім фальклоры і мастацкай літаратуры.

71. У Рафаэлевой Святой Мадонне зліліся вобразы матуль на ўсёй Зямлі. (*Пятро Прыходзька*)

72. Што я раскажу сваім аднагодкам з замежных краін пра сучасную Беларусь.

73. Гісторыя беларускай арфаграфіі і сучаснасць.

74. Устарэлая лексіка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

75. Беларускія лінгвісты і іх праца ў 20-я гады XX стагоддзя.

76. Нацыянальна-культурная семантыка беларускіх афарызмаў.

77. Аказіянальная лексіка ў беларускай мове.

78. Ветлівыя словы і звароты ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.
79. Універсітэты на Беларусі.
80. Сінаніміка сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
81. Я вандраваць люблю па Беларусі.
82. Літаратурныя аб'яднанні 20-х гадоў XX стагоддзя.
83. Лінгвістычная спадчына Яўхіма Карскага.
84. Святых мясцін на свеце многа, але і гэтай не міні... (Сяргей Законнікаў)
85. Родны кут і свет у творчасці беларускіх пісьменнікаў.
86. Геральдыка Беларусі.
87. Пытанні культуры мовы на старонках сучасных газет і часопісаў.
88. Чарнобыльская трагедыя і Беларусь.
89. Рэкі і рачулки на Беларусі.
90. Гуманістычныя і агульначалавечыя матывы ў паэзіі Максіма Танка.
91. духоўны свет лірычнага героя ў паэзіі Пімена Панчанкі.

92. Творчая спадчына Фёдара Янкоўскага.
93. Той і шчаслівы, хто зведаў каханне... (Пімен Панчанка)
94. Сімволіка дрэў у беларускім фальклоры і мастацкай літаратуры.
95. Дыялекты і гаворкі на тэрыторыі сучаснай Беларусі.
96. Маральна-этычная праблематыка твораў Івана Шамякіна.
97. "Дзве мовы не зліваюцца ў адну..." (Людміла Рублеўская)
98. Беларускія народныя лірычныя песні: тэмы і вобразы.
99. Сябры мае! Я веру ў вас,
Я вас абараніць гатовы
Ад злых учынкаў, злога слова,
Ад сівізны ў галавах.
Навум Гальпяровіч.
100. Шкада мне тых, хто страціў карані
І ў небежыцкі марнуе свае дні
Без дабрывы, без веры і надзеі.
Змітрок Марозаў.

Вуснае выказванне

РОДНАЯ МОВА

Я думаю, кожны, хто старэйшы за мяне хоць на некалькі гадоў, пацвердзіць, як хвалююць апошнія месяцы шкалярства, калі, па-броўкаўску "выйшаўшы ўдалеч", я апынуся перад адкрыццём таемнай і доўгачаканай новай эпохі спасціжэння быцця. Мне ўжо не дванаццаць і нават не пятнаццаць гадоў – з вяршыні семнаццаціга далягляд куды шырэйшы, і ветры не дужа спагадлівага наваколя пранізваюць халадней і значна больш адчувальна. Цяпер я пераканалася (наколькі гэта магчыма ў юнацтве), што розная ад маіх аднагодкаў, крэўных другому народу, мацней звязалася, як пісаў Сяргей Законнікаў, "з усім, што будзе, ёсць, было" на шляху нашай нацыі. І зараз амаль не сумняваюся, што на далейшую дарогу нароўні з дабрывёй, чалавечнасцю і прагаю шчасця вазьму і родную мову, бо менавіта яна надасць сапраўднай адметнасці, тым жа часам пабратаўшы з усімі людзьмі. Я хачу расказаць пра маю мову, каб яшчэ раз упэўніцца, што мой выбар не дарэмны, а звераны з лёсам маіх суайчыннікаў і суладны памкненням маёй беларускай душы.

Перш за ўсё, я хачу расказаць пра гісторыю мовы нашай зямлі, пра яе шлях даўжынёю ў стагоддзі, часам узлётны і высокі, а часам, як і лёс усяе нацыі, пабіты вандоламі чужынскай ганьбы і цемрашальства. Разам з працавітымі і стрыманымі, гасціннымі і трывалымі насельнікамі Зямлі пад белымі крыламі з часоў Рагвалода і да сёння родную мову ўшаноўвалі на гучных вечавых пляцах, спальвалі на вогнішчы інквізіцыі, кідалі ў турмы, абаранялі, нарэшце, заўважылі.

Некалі, у часы кіравання Ізяслава, подзвігаў і адчаю Чарадзея, беларуская мова пазалаціла вус-

ны Кірылы Тураўскага і гучала ў манаскіх келлях, дзе, напаўголаса прамаўляючы заповітныя словы, Еўфрасіння паклала столькі веры і цяпласці, спадзявання і працы ў імя прасветленасці сваёй зямлі. Пазней, загартаваная мячом Міндоўга, "простая", як яе называлі, гаворка стаяла ля трона Вітаўта; ён, па словах Адама Міцкевіча, "вялікія князі карысталіся для сваёй дыпламатычнай перапіскі"; яе сакавітымі і трапнымі словамі ліцвін лаяўся на сярэдневяковым кірмашы; молячыся, калі віхурай ляцеў на крыжакоў, шаптаў беларускае "Ойча". Толькі маючы роднае слова ў душы, "як вечны светач-полымя", як пісаў Янка Купала, Францыск Скарына здолеў пераўтварыць Біблію з недасяжнай для разумення прашчураў у крыніцу навучання і дабрачыннасці "людю паспалітага", вывеўшы яго з цемнаты і забітасці. Русінскае слова дыктавала Льву Сапегу тэкст яго знакамітага Статута. Ды "пачалася крыўда-ганьба і над душою здзек-прыгон", кажучы словамі Ніла Гілевіча, калі праз тысячы гадоў спагадлівага суседства і аднасці ў ліхія часіны, падбухтораныя напаўкультурнымі еўрапейцамі, як зазначыў Тарас Шаўчэнка, "прышлі ксяндзы і запалілі наш ціхі край". З 1569 года, як пісаў Ніл Гілевіч, "пад цяжкім гнётам змусты пайшоў наш лёс на заняпад": паступова спрашчаючы і ганьбячы, у 1696 годзе нават пазбавіўшы мову пазіцыі дзяржаўнай, Шаўчэнкавы "нясытыя князі, магнаты", а пасля 1795 і ненавісныя Нілу Гілевічу "чыноўнікі пары самаўладнай", "крыўлялі, глушылі, тапталі вялікую мову няшчаснай краіны". Выгнаная з княжацкіх палацаў і афіцыйных цэркваў, мова маіх папярэднікаў усё больш тулілася да сапраўднага шляхціца, па-лужанінску "зналася з белай світкаю" "цёмнага і неаду-

каванага” мужыка-дзікуна, які, аднак, як сапраўдны беларус, ветліва пасунуўся, каб даць ёй месца, і, раду ючыся чаму-небудзь альбо кленучы кагосьці, успамі наў сваю суседку прыказкамі, ловячы яе словы, ткаў з іх пярэстыя кілімы чароўных казак, іншым часам – жудасных легендаў. “Створаная дзядамі й бацькамі, каб звонка звінела, была, як агонь”, як даводзіў Пятрусь Броўка, мова змагароў і вынаходнікаў, герояў і страгэгаў гартавалася няўвагай і грэблівасцю “вялікадзяржаўнікаў, што разбэсцілі вялікі мой народ”, як пісаў Пімен Панчанка, дзеля таго, каб выбухнуць талентам Вікенція Марцінкевіча і спевам беларускае дудкі Мацея Бурачка, публіцыстыкай Янкі Купалы ці санетам Максіма Багдановіча, паэмамі Якуба Коласа і апавяданнямі Максіма Гарэцкага, пазней – прыпавесцямі Васіля Быкава і раманами Уладзіміра Караткевіча, вершамі Рыгора Барадуліна, Сяргея Законнікава, што на ўвесь свет абвясцілі права беларусаў “людзьмі звацца”.

Чаму ж толькі праз чатыры стагоддзі, чаму так нечакана, скуль узялося столькі моцы і адчаю? Паспрабую адказаць словамі Уладзіміра Караткевіча: “Наша мова вечная, бо ўся яна – як наш характар: здаецца, кволая ад пшчотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу”. Каб вынайсці крыніцу неўміручасці “вобразнай, вольнай і пывучай мовы”, як пра яе пісаў Пімен Панчанка, мне хацелася б звярнуцца да нашага нацыянальнага характару. І калі ён даў волю маім суайчыннікам усё ж дасягнуць незалежнасці, “каб і беларуская дзяржава на сонца сцяг раўняла свой”, як абвясціў Ніл Гілевіч, мова зноў-такі сталася адначасова прыдатнай і выключна цвёрдаю, каб імгненна рэагаваць на новае ў свеце, прымаць яго і глыбока выточваць, бы Максім Танк, “на камні, жалезе і золаце”, каб ніколі не згубіць, альбо каб з мармуровай трываласцю выракацца “напечаных пісарчукамі прадпісанняў-аднадзёнак” (Генадзь Бураўкін), здольных разбэсціць русінскае сумленне.

Прафесар Валянціна Сямёнава ў адным з артыкулаў пераконвае, што “мова ў самой сваёй будове, лексіцы, фразеалогіі, фанетыцы, у агульнапрынятых правілах, звязаных з тэмпам, характарам размовы, нясе адбітак ментальнасці свайго народа”: так яно адбываецца, бо кожная нацыя стварае вобраз, мадэль свету, у якім жыве, вылучае самае важнае, а значыць, найбольш багата гучыць гаворка пра гаспадарчыя і прыродныя, сямейныя асновы, пра найбольш зладзённае і першараднае. Напрыклад, у мове арабаў больш за 6 тысяч (!) слоў для абазначэння вярблюда, у аднаго канарскага племені няма слова, якое значыла б “працаваць”, затое можна дваццаць раз сказаць “любоў”, не паўтараючыся, а ў эскімосаў – каля трох дзесяткаў найменняў ільду ў залежнасці ад стану і спосабу ўтварэння; тое, што для нас проста “вечер” ці “хвалі на вадзе”, ірландзец – нашчадак рыбакоў і мараходаў – назаве па-свойму, імгненна перабраўшы каля сарака назваў гэтых з’яў. Гэтаксама і беларусы, якіх, паводле назіранняў Якуба Коласа, “балота вучыла мудраму разважанню, а мора лясоў выходвала заццярогу”: гала, дрыгва, дрыгвятнік, імшара, мроіва,

мярэча, нетра, слата, багна, бездань, валага, твань, тхлань – не пачуўшы звыклага “балота”, замежнік проста разгубіцца. Калі яму паказаць, што такое поўня, ветах, апаяска, разам загадаць жаданне на знічку, талакою дапамагчы ў нявыкрутцы, прывесці на таемны і такі багаты на грыбы неруш, патрактаваць грачанікамі, ён адшукае ў сваёй мове адпаведнікі гэтым словам, можа, перакладзе словазлучэннем, для нечага, напрыклад “дзядзькавання”, занатуе цэлы артыкул, звярнуўшыся да гісторыі, – гэта не толькі безэквівалентнасць лексікі нашага народа, але і звыклая нам нешматслоўнасць, а значыць, глыбокі сэнс і выверанасць з духам кожнага выразу. Даследчыкі нашага краю з XIX стагоддзя абавязкова адзначалі тое, што мала дзе на Беларусі сустракаецца жорсткасць у адносінах мужа да жонкі – пра гэта згадвае сам Уладзімір Караткевіч у “Зямлі пад белымі крыламі”, – мабыць, таму ў нашай мове і мае месца выраз “ажаніцца з кімсьці”, прыназоўнік, што адзін з самых распаўсюджаных у нашай гаворцы, – нібыта знак роўнасці, павагі адно да аднаго, пра што некалі пісаў Міхась Шавыркін, кажучы, што ў сьведомасці ліцвіна закладзена справядлівасць і разуменне таго, што і той, хто чыніць насмешкі, кіпіць, нават здэкеуецца, і той, хто ад гэтага церпіць, у любы момант могуць памянцца месцамі, таму, адчуваючы гэткую “нявечнасць”, мы смяёмся, жартуем і здэкеуемся з каго-небудзь, ды і то нядоўга. І, нарэшце, хочацца дадаць колькі слоў пра мілагучнасць і спеўнасць вытканай “з легендаў і казак былых пакаленняў” беларускай мовы: мяркуюць, фанетычны лад мовы значна абумоўлены ландшафтам мясцовасці, дзе ён утвараўся і фарміраваўся, ёсць гіпотэзы пра сувязь гукаў мовы з так званай натуральнай акустыкай, якая ў гарах іншая, чым у лясах або ў стэпе. Значыць, гукі мовы знаходзяцца ў рэзанансе нацыянальнай Прапарадзімы: толькі ў беларуса – жыхара раўнін і гулкіх лясоў, глухіх балотаў – можна пачуць гук [ў], свайго земляка мы пазнаем па “дзеканні” і “цеканні” – адным словам, паводле Уладзіміра Караткевіча, «“эль” – як салодкае віно, “дзе” – як шкляной палачкай па крышталі, мяккае [с’] – як соннае ціўканне сінчкі ў гняздзе; і побач [р] – як гарошына ў свістку, і доўга, адкрыта, пывуча гучаць галосныя, а [h] прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзіцяці, каб перастала сніць дрэнны сон».

Толькі зведаўшы поўна ўсе багацці роднае мовы, наталіўшы душу кроўным табе словам, зразумеўшы ненатуральнасць на вуснах сваіх чужой гаворкі, “калі на вочы цьмянага выгнання сляза балтыйская бяжыць”, як пісаў Леанід Дранько-Майсюк, здолееш даўмецца, якая глыбіня ў пывучых прашчуравых словах Уладзіміра Караткевіча: “Дык што ж лепшае за цябе, мова мая, мова наша?! За цябе, старадаўняя, за цябе, вечна жывая, за цябе, неўміручая?!” – дык ці не мовы не будзе ставаць кожнаму, хто пачынае сваю хаду па жыцці, калі зараз пакінуць яе ў мінулым?

Любоў ПАДПОРЫНАВА,
вучаніца гімназіі № 1 г. Барысава, студзень 2007.

ГІМН АЛІМПІАДЫ

Словы Алены Руцкай

Музыка Алега Петкуна

Велічна, напеўна

1. Наш родны край, славу-тая старонка, тваіх чароўных скарбаў не злічыць. І
 продкаў мова спевам гусяў звонкіх У нашых сэрцах велічна звініць. Натх-
 няюць нас Скарыны за-па-ве-ты і ва-бяць ад-кры-валь-ні-ка-мі стаць: раз-гад-ваць сло-ваў
 муд-ры-я сак-рэ-ты і спад-чы-ну лю-біць і пам-на-жаць. Плы-ві плы-ві, лад-дзя а-лім-пі-
 я ... ды, пад вет-ра-зя-мі ве-даў праз га-ды. Ня-хай на-ву-кі ва-бяць да-ля-г-ля-
 ды та-ле-на-ві-тых, твор-чых, ма-ла-дых! дых, та-ле-на-ві-тых,
 твор-чых, ма-ла-дых!

1. Наш родны край, славутая старонка,
 Тваіх чароўных скарбаў не злічыць.
 І продкаў мова спевам гусяў звонкіх
 У нашых сэрцах велічна звініць.

Прыпеў:

Плыві, плыві, ладдзя алімпіяды,
 Пад ветразямі ведаў праз гады.
 Няхай навукі вабяць далягляды
 Таленавітых, творчых, маладых!

2. Натхняюць нас Скарыны заповіты
 І вабяць адкрывальнікамі стаць:
 Разгадаць словаў мудрыя сакрэты
 І спадчыну любіць і памнажаць.

Прыпеў.

3. На песняроў багатая зямліца
 Нас кліча ўбачыць веліч іх дарог,
 Да хараства адкрыціяў прылучыцца
 І зведаць радасць першых перамог.

Прыпеў.

Таццяна РАМЗА

ВЕРШ “БЫЦЬ!” РЫГОРА БАРАДУЛІНА

АНАЛІЗ ПАЭТЫЧНАГА ТЭКСТУ

Ідэйны змест любога тэксту перадаецца праз слова, таму пры аналізе перш за ўсё звяртаем увагу на т. зв. **моцныя тэкставыя пазіцыі**, да якіх адносяцца назва, эпіграф (калі ёсць), пачатак і канец, а таксама на неаднаразовыя паўторы, прычым як слоў, так і цэлых канструкцый. Слова ў гэтых пазіцыях набывае абагульненае, сімвалічнае значэнне, бо ў мастацкім тэксце дзейнічае **закон прырашчэння сэнсу**: калі да асноўнага слоўнікавага значэння дадаюцца асацыяцыйныя і канатацыйныя (дадатковыя, ацэначныя) сэнсы, што ўзніклі пад уплывам усяго кантэксту.

Звернемся да верша Рыгора Барадуліна “Быць!” з кнігі лірыкі “Босая зорка” (Мінск, 2001).

БЫЦЬ!

*Быць Беларусам –
Гэта значыць,
Свайго ні гуку не забыць,
Усё чужое перайначыць,
Каб Беларусі вечнай быць!*

*Быць Беларусам –
Гэта значыць,
Вясёла з сумнай долі кніць,
Да Бога сцежку верай значыць,
Нагбом з карца надзеі піць.*

*Быць Беларусам –
Гэта значыць,
За родны Край згараць на дым,
Па-беларуску чуць і бачыць
На гэтым свеце і на тым.*

Назва твора “Быць!” вызначае ідэю тэксту, але зраумелай становіцца толькі пасля прачытання і асэнсавання ўсяго верша. Нездарма назвай стаў інфінітыўны клічны сказ, які ў дадзеным выпадку заключае ў сабе цэлы спектр значэнняў: заставацца беларусамі, жыць самадастаткова, не саромецца сваёй беларускасці, не цурацца матчынай мовы, даражыць сваім, нацыянальным, што ўрэшце прыводзіць да непазбежнай высновы: беларусам – быць як народу, а Беларусі – як краіне. Менавіта клічнік (пунктуацыйны знак) дае падставы меркаваць, што ў назве “Быць!” наўмысна апушчана слова *Беларусі*. Адсутнасць суб’екта (у давальным склоне) у гэтым неразвітым, але такім важкім інфінітыўным сказе дазваляе ўбачыць тут выразную сімвалічнасць: колькі ні прарочылі пагібель беларусам, яны застаюцца нацыяй і жывуць у самастойнай краіне. З функцыянальнага пункту гледжання гэты інфінітыўны сказ перадае прадвызначанасць, наканаванасць дзеяння (падзеі) у будучым. Такія развагі пацвярджаюцца і радком, які заканчвае першы абзац “Каб Беларусі вечнай быць!”.

Ідэйны змест тэксту разгортваецца праз тэму, “што значыць *быць Беларусам*”? Гэта ключавое спалучэнне верша, бо яно знаходзіцца ў моцнай пазіцыі двойчы: па-першае, распачынае тэкст і кожны новы абзац, па-

Таццяна Расціславаўна Рамза – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла філфак Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1990) і аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (1995). Дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ. Аўтар навучальных дапаможнікаў: “Безасабовыя сказы” (1998), “Сінтаксіс. Просты сказ: Курс лекцый” (2002), “Belarussische Grammatik in Tabellen und Übungen = Граматыка беларускай мовы ў табліцах і практыкаваннях (у сааўтарстве з К. Гуртыг; München, 2003), “Сінтаксіс: Тэарэтычны курс” (2003).

другое, тройчы паўтараецца, а тым самым з’яўляецца вызначальным для зместу і ідэі. У кожным з абзацаў даецца свой адказ на пытанне, але пры гэтым вытрымліваецца **прыныт градацый** (г. зн. узрастанне эмацыянальнага і сэнсавага зместу): *Свайго ні гуку не забыць, / Усё чужое перайначыць, / Вясёла з сумнай долі кніць, / Да Бога сцежку верай значыць, / Нагбом з карца надзеі піць, / За родны Край згараць на дым, / Па-беларуску чуць і бачыць / На гэтым свеце і на тым.*

Цікавая і сама структура тэксту. Увесь верш – гэта тры складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх маюць форму інфінітыўных сказаў, але ўжо са значэннем павіннасці і неабходнасці. Гэта значэнне і выражаецца праз прэдыкатыўны цэнтр – незалежны інфінітыў (*не забыць, перайначыць, быць, кніць, значыць, піць, згараць, чуць, бачыць*), якому падпарадкоўваюцца іншыя члены сказа і які стаіць у канцы кожнага радка. Такі адваротны парадак размяшчэння кампанентаў, ці *інверсія*, дапамагае актуалізаваць сэнс кожнага з дзеясловаў (як вядома, паводле актуальнага падзелу самая важная інфармацыя прыпадае на канец выказвання). Тым самым называецца дзеянне як неабходнае і непазбежнае, да якога актыўна пабуджаецца перадусім маладое пакаленне беларусаў. А гэта наўпрост звязана з надзённымі для нашай нацыі пытаннямі самасвядомасці, самаідэнтыфікацыі і патрыятызму.

Аўтар не навязліва, а вельмі тонка, у метафарычнай форме “гаіць” беларусам шлях да беларускасці, грунтам якому: *Памяць (Свайго ні гуку не забыць), Трываласць (вясёла з сумнай долі кніць), Вера і Надзея (Да Бога сцежку верай значыць, / Нагбом з карца надзеі піць), Адданасць Радзіме і матчынай мове (За родны Край згараць на дым, / Па-беларуску чуць і бачыць / На гэтым свеце і на тым).* І тым самым прыгадвае нам (праз *алюзію* – ‘намёк’) не толькі заклік Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы, Уладзіміра Караткевіча і іншых беларускіх майстроў прыгожага пісьменства, але і творчасць Чынгіза Айтматава – не стаць *манкуртамі*, людзьмі без памяці.

Вельмі істотным з’яўляецца тое, што слова *беларус*, якое ў беларускай правапіснай традыцыі звычайна пішацца з маленькай літары, тут пададзена з вялікай, што, несумненна, надае гэтаму слову дадатковы сэнс. Беларусам з вялікай літары мусіць быць кожны з нас, бо нам ёсць чым ганарыцца са свайго мінулага, але толькі ад нас залежыць, ці будуць падставы для гонару ў будучыні.

Людміла БЫЛІНСКАЯ

ФАРМІРАВАННЕ ДАСЛЕДЧЫХ КАМПЕТЭНЦЫЙ ВУЧНЯЎ

Кожнаму грамадству патрэбны адукаваныя і адораныя людзі, таму ў кожным грамадстве павінны быць створаны належныя ўмовы для таго, каб разгледзець і развіць задаткі і здольнасці ўсіх грамадзян. І найгалоўнейшая роля тут належыць сям'і і школе.

Задача сям'і – разгледзець задаткі і здольнасці дзіцяці, а задача школы – падтрымаць дзіця і развіць іх, падрыхтаваць глебу для таго, каб гэтыя здольнасці былі рэалізаваны ў жыцці. Слушным на сённяшні дзень будзе такі тэзіс: *“Школа павінна займацца пошукам індывідуальнасці”*. Ужо ў пачатковай школе можна сустрэць вучняў, якіх не задавальняе работа толькі са школьным падручнікам, не цікавіць работа на ўроку, яны чытаюць слоўнікі і спецыяльную літаратуру, шукаюць адказы на свае пытанні. Таму вельмі важна менавіта ў школе выявіць тых, хто цікавіцца рознымі галінамі навукі і тэхнікі, вывесці школьнікаў на дарогу пошуку, дапамагчы ім найбольш поўна раскрыць сябе.

Неабходна памятаць: у кожнага дзіцяці ёсць пэўныя здольнасці і талент. Дзеці па сваёй прыродзе дэпытлівыя, і ўсё што неабходна, каб яны маглі праявіць свой талент, – дык гэта разумнае кіраўніцтва з боку неаб'якавых дарослых.

Развіццё творчага патэнцыялу вучняў у нашай гімназіі можа быць прадстаўлена ў наступнай схеме:

- дэкада беларускай мовы і літаратуры;
- прадметныя алімпіяды;
- факультатывы і курсы на выбар;
- інтэлектуальны марафон;
- конкурсы;
- рэспубліканскі конкурс “Буслік”;
- тэатральная студыя “Маналог”;
- гурткі “Спадчына”, “Літаратурная гасцёўня”;
- навуковае таварыства вучняў.

Для развіцця пазнавальнай і творчай актыўнасці вучняў у нашай гімназіі праводзяцца **прадметныя дэкады**, у тым ліку і дэкада беларускай мовы і літаратуры.

Мэты дэкады:

- *прывіваць цікавасць да беларускай мовы як адметнай лінгвістычнай з'явы і як навучальнага прадмета;*
- *прывіваць пачуццё гонару за духоўную культуру беларусаў – частку багатай культуры славянскага свету;*
- *стварыць у гімназіі ўмовы для развіцця творчых здольнасцей вучняў.*

Падчас дэкады праводзяцца розныя мерапрыемствы: святы “Масленіца”, “Гуканне вясны”, лінгвістычныя віктарыны, літаратурныя гасцёўні, конкурсы-спаборніцтва і іншае.

Правядзенне прадметных алімпіяд спрыяе павышэнню ў вучняў цікавасці да вучобы, развіццю іх пазнавальных здольнасцей, пашырэнню кругагляду.

Для правядзення курсаў на выбар і факультатываў штогод адводзіцца 8% ад агульнай колькасці гадзін гімназічнага кампанента. У гэтым навучальным годзе ў гімназіі працуюць 6 факультатываў і курсаў на выбар:

- **“Развіццё маўлення”**, **“Беларускі фальклор. Календарна – абрадавая паэзія”** – шосты клас;
- **“Слова ў тэксце”** – сёмы клас;
- **“Стылістыка тэксту”** – дзевяты клас;
- **“Пішам сачыненні”** – дзесяты клас.

Першымі ў горадзе мы сталі праводзіць **інтэлектуальны марафон**, сярод заданняў якога абавязкова ёсць заданні па беларускай мове. Настаўнікі нашай гімназіі прыйшлі да вываду, што сістэматычнае правядзенне марафонаў дапамагае павысіць інтэлектуальную актыўнасць вучняў, унесці элементы спаборніцтва ў адукацыйны працэс, замацаваць паняцце пра веды як важны фактар развіцця асобы.

Удзел у конкурсах дае магчымасць вучням заявіць пра сябе, праявіць здольнасці, веды, не губляць самаавалодання не ў звычайных умовах урока, а ў атмасферы агульнай увагі і зацікаўленасці.

Ужо чатыры гады запар вучні нашай гімназіі з'яўляюцца ўдзельнікамі **рэспубліканскага конкурсу “Буслік”** (у 2006 / 2007 навучальным годзе прымалі ўдзел 120 вучняў). Дарэчы, удзельнікамі конкурсу могуць быць усе жадаючыя. Конкурс не прадугледжвае папярэдняга адбору і наступнага выключэння ўдзельнікаў.

У гімназіі працуюць **два гурткі**: “Літаратурная гасцёўня” і “Спадчына”.

Выхаванню павагі да беларускай культурнай спадчыны сродкамі тэатральнага мастацтва спрыяе **тэатральная студыя “Маналог”**.

З улікам індывідуальных асаблівасцей і схільнасцей вучняў і з мэтай выяўлення і падтрымкі адораных дзяцей у нашай гімназіі ўжо дзесяты год дзейнічае **навуковае таварыства вучняў**. Гэта добраахвотнае творчае фарміраванне вучняў, якія імкнуцца ўдасканалваць свае веды ў пэўнай галіне навукі, развіваць свой інтэлект, набываць уменні і навыкі навукова-даследчай дзейнасці пад кіраўніцтвам выкладчыкаў.

Адна з секцый навуковага таварыства вучняў – **лінгвістычная**.

Дзейнасць лінгвістычнай секцыі скіравана на тое, каб развіць асобу кожнага вучня, дапамагчы яму стаць шукальнікам ведаў, а не гатовым іх спажывцом. Шмат увагі ўдзяляецца выкананню творчых заданняў з улікам спецыфічных запытаў вучняў, а таксама авалоданню

навучэнцамі навукова-даследчымі і агульнаарганізацыйнымі ўменнямі і навыкамі (працаваць з даведачнай літаратурай, карыстацца бібліятэчным фондам, канспектаваць і крытычна аналізаваць прачытанае, складаць розныя віды планаў, табліц і схем, карыстацца алгарытмамі, працаваць над дакладамі і рэфератамі, праводзіць эксперыментальную і навукова-даследчую работу, карыстацца інфармацыйнымі тэхналогіямі, выпрацоўваць звычку самааналізу і самакантролю).

Менавіта навуковыя таварыствы школьнікаў і спрыяюць павышэнню цікавасці да навукова-даследчай дзейнасці.

Найважнейшай умовай эфектыўнай арганізацыі навуковай работы вучняў з'яўляецца ажыццяўленне кампетэнтнага і своечасовага кіраўніцтва гэтым працэсам. У нашай навучальнай установе такое кіраўніцтва ажыццяўляецца навукова-метадычным саветам і прадметнымі кафедрамі.

Даследчую работу вучняў неабходна арганізоўваць паэтапна. Мэтазгодна выдзеліць наступныя этапы такой дзейнасці:

- I – падрыхтоўчы – 3-7-ы класы;
- II – развіццёвы – 8-9-ы класы;
- III – даследчы – 10-11-ы класы.

Падрыхтоўчы этап прадугледжвае фарміраванне ў вучняў навыкаў навуковай арганізацыі працы, хуткага чытання, работы з падручнікам і слоўнікам. На гэтым этапе адбываецца далучэнне навучэнцаў да актыўных форм вучэбнай дзейнасці, а таксама выяўленне найбольш здольных да творчасці вучняў.

Важнае значэнне ў развіцці здольных і адораных дзяцей мае работа з даведачнай, навукова-пазнавальнай літаратурай. У пачатковых класах нашай гімназіі ёсць поўны набор усіх дзіцячых энцыклапедыяў, набытых з дапамогаю бацькоў.

Развіццёвы этап прадугледжвае ўдасканаленне ў вучняў навыкаў навуковай арганізацыі працы, актыўнае пашырэнне іх кругагляду. На гэтым этапе вучні асвойваюць спецыфіку работы з першакрыніцамі, знаёмяцца з дзейнасцю архіваў, асэнсоўваюць навукова-даследчую дзейнасць.

Даследчы этап – гэта непасрэдная навукова-даследчая дзейнасць вучняў.

Для таго каб даследчая дзейнасць у школе ці гімназіі была перспектыўнай, неабходна забяспечыць пераемнасць у гэтай рабоце. Так, вучні старэйшых класаў могуць праводзіць гутаркі, класныя гадзіны, сацыялагічныя даследаванні сярод малодшых школьнікаў, быць экскурсаводамі ў школьным музеі. У гімназіі працуе этнаграфічны музей “Спадчына”, значная частка навуковай работы праводзіцца на матэрыяле музея.

Прымаючы ўдзел у навукова-даследчай рабоце, вучань займае актыўную пошукавую пазіцыю, спрабуе знайсці адказ на пытанні, якія яго цікавяць. Распрацоўваючы абраную тэму даследавання, ён не абмяжоўваецца падручнікам і вучэбным матэрыялам, а звяртаецца да розных інфармацыйных крыніц. Такім чынам удасканальваюцца і структурыруюцца навыкі работы з вялікім аб'ёмам інфармацыі.

Людміла Сцяпанайна Былінская – настаўніца беларускай мовы і літаратуры гімназіі № 2 г. Пінска. Закончыла філалагічны факультэт Брэсцкага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. С. Пушкіна (1986). З 1986 г. працуе ў сярэдняй школе № 5 (цяпер гімназія № 2). З 1998 г. – намеснік дырэктара па навукова-метадычнай рабоце, са снежня 2007 г. – намеснік начальніка аддзела адукацыі Пінскага гарвыканкама.

Да навуковай работы пажадана далучаць вучняў, зацікаўленых у даследчай дзейнасці, якія валодаюць аналітычнымі здольнасцямі і крытычным мысленнем. Зразумела, вынік работы паляпшаецца, калі вучань самастойна прыме рашэнне заняцца такім відам дзейнасці. Ствараецца мадэль навуковага пошуку ў школьных умовах.

Кожны вучань, які займаецца навукова-даследчай дзейнасцю, прымае ўдзел у гімназічнай навукова-практычнай канферэнцыі “**Першыя крокі ў навуку**”. На гэтай канферэнцыі ён выступае з дакладам, напісаным па тэме сваёй навукова-даследчай працы. Якім жа павінен быць *даклад* на навукова-практычнай канферэнцыі гімназістаў? Гэта павінна быць самастойнае даследаванне, выкананае пад навуковым кіраўніцтвам. Зразумела, гэта неабавязкова павінна быць “новым словам у навуцы”. Дастаткова, калі такая праца стане адкрыццём для самога даследчыка, таму што мэта навуковых канферэнцый – не дасягненне невядомага навуковага выніку, а атрыманне радасці ад самога працэсу даследавання.

Напісаная вучнем праца і даклад па ёй – зусім розныя жанры навуковай творчасці, да якіх трэба рыхтавацца па-рознаму. Даклад не павінен дубліраваць працу, быць перагружаным звесткамі. Гэтым абумоўліваецца і строгі рэгламент выступленняў на навуковых канферэнцыях. Сапраўды, для асвятлення сутнасці працы хапае 10 хвілін (і гэта не вельмі залежыць ад аб'ёму самой працы). Калі ў прысутных узнікла цікавасць да тэмы выступлення, дакладчык адказвае на іх пытанні.

Удзельнікам гімназічнай навукова-практычнай канферэнцыі выдаецца сертыфікат удзельніка, а вучань, чые працы з'яўляюцца найбольш цікавымі, прапануецца выступаць на гарадской, абласной канферэнцыях, а таксама на канферэнцыі маладых вучоных Піншчыны і іншае.

Арганізоўваючы дзейнасць гімназічнага навуковага таварыства, неабходна памятаць пра фактары паспяховай даследчай дзейнасці вучняў. Гэта:

- *захаванне прынцыпу добраахвотнасці;*
- *добраахвотнасць выбару тэмы вучнем;*
- *максімальная самастойнасць вучня ў працэсе праяўлення даследавання;*

- кампетэнтнае і зацікаўленае кіраўніцтва настаўніка вучнёўскай даследчай работы;
- усведамленне школьнікамі значнасці і карыснасці выкананай імі работы.

Неабходна таксама напамніць, што такая форма пазаўрочнай дзейнасці не павінна насіць масавы характар – не кожны вучань здольны самастойна вызначыцца ў выбары тэмы і пастаноўцы праблемы, грамадна напісаць навукова-даследчую працу. Зразумела, што настаўнік кіруе навуковай дзейнасцю вучня, аднак найперш у якасці кансультанта. Ён можа даць рэкамендацыі па фармулёўцы тэмы, змесце ўводзін і заключэння, падбору ілюстрацыйнага матэрыялу, крыніцах інфармацыі па праблеме, афармленні тэксту і працэдуры абароны. Абазначыць актуальнасць праблемы, пабудаваць тэкст, сфармуляваць вывады павінен сам вучань.

Даследчая работа патрабуе ад вучня ўмення праблемна думаць, выходзіць мэтанакіраванасць і ўменне весці навуковую дзейнасць.

За час існавання навуковага таварыства вучнямі нашай гімназіі падтрымлівалася шмат навуковых прац па беларускай мове і літаратуры. Так, вучаніца 11-га класа Інга Даманоўская даследавала творчасць сучаснага беларускага паэта Міколы Купрэва. Вучаніца зрабіла агляд асноўных этапаў жыццёвай і творчай біяграфіі паэта, дала агульную характарыстыку паэзіі Міколы Купрэва, прааналізавала адну з галоўных праблем яго творчасці – праблему часу (хронасу). Моўны матэрыял у працы прадстаўлены вершамі са зборніка “Правінцыйныя фантазіі” (1995). Асноўная мэта працы – паказаць узаемазалежнасць паміж моўнымі сродкамі і асаблівасцямі творчай пазіцыі паэта – дасягаецца праз рашэнне наступнай задачы: аналіз лексічнай мікрасістэмы з агульным значэннем часу (108 адзінак з 8000 словаўжыванняў зборніка). Матэрыял гэтай навукова-даследчай працы можна выкарыстаць на ўроках беларускай літаратуры ў 11-м класе пры вывучэнні тэмы “Творчасць сучасных пісьменнікаў-землякоў”.

Работа Валерыі Шабунію, вучаніцы 6-га класа, прысвечана разгляду асноўных сімвалаў традыцыйнай культуры беларусаў, без якіх не выконвалася амаль ніводнае рытуальнае дзеянне, сімвалаў, якія спадарожнічалі чалавеку на яго шляху ад нараджэння да смерці. Вучаніца імкнулася зазірнуць у свяшчэнныя тайны традыцыйнай культуры беларусаў, асэнсаваць законы і заканамернасці яе шматвяковага існавання, паспрабавала перакінуць мост у дзень сённяшні, каб зразумець, што без глыбокага ведання сваіх каранёў і вытокаў мы не зразумеем асаблівасцей нашага светаўспрымання і светаадчування.

Вучаніца 11-га класа Марына Кабрынец у навукова-даследчай працы “Абрад вяселля на Палессі” даследавала асаблівасці вяселля розных вёсак Пінскага раёна.

У адным з раздзелаў навуковай працы “Адам Міцкевіч – пясняр Наваградчыны”, прысвечанай перакладу твораў паэта, Аксана Шапялевіч, вучаніца 11-га

класа, паспрабавала перакласці адзін з санетаў знакамітага мастака слова з польскай мовы на беларускую, захававшы пры гэтым рытма-інтанацыйны малюнак, блізкі да арыгінала.

Кацярына Мінько, вучаніца 11-га класа, у сваёй працы параўнала некаторыя святы Германіі і Беларусі. Дзяўчынка выбрала менавіта гэтыя дзве краіны, таму што ў Беларусі яна нарадзілася і жыве, а нямецкую мову вывучае ў гімназіі.

Праца “Якуб Колас на Піншчыне” напісана на мясцовым матэрыяле. Вучні наведлі музей Якуба Коласа ў в. Пінкавічы, прайшліся па вуліцах г. Пінска, звязаных з жыццём і дзейнасцю народнага песняра, пазнаёміліся з успамінамі былых вучняў К. Міцкевіча, звярнуліся да твораў, напісаных падчас жыцця на Піншчыне, і да твораў, у якіх узгадваецца горад Пінск.

Інтымнай лірыцы Я. Янішчыц прысвечана праца Жанны Дубнавіцкай, вучаніцы 10-га класа.

У навуковай працы “Мы ўзышлі не з насення, што ветрам занесена...” (этнаграфічны музей “Спадчына”) вучаніца 8-га класа Ірына Бегеба вядзе гаворку пра гісторыю стварэння этнаграфічнага музея ў гімназіі, яго асноўныя аддзелы, дае пералік і апісанне самых цікавых, на яе погляд, экспанатаў.

У нашай гімназіі назапашаны ўжо немалы вопыт па фарміраванні даследчых кампетэнцый вучняў, аднак гэты накірунак работы трэба ўдасканаліваць і пашыраць. Цікавае дзяцей да даследчай дзейнасці расце з кожным годам, павялічваецца колькасць удзельнікаў навуковых канферэнцый рознага ўзросту. Удзел у рабоце навуковага таварыства спрыяе ўдасканаленню і развіццю даследчых, пазнавальных і творчых здольнасцей вучняў.

ПРЫКЛАДНЫЯ ВІДЫ І СТРУКТУРА ДАСЛЕДЧЫХ ПРАЦ

Даклад

- навукова-практычная значнасць тэмы (кароткія ўводныя заўвагі);
- сутнасць тэмы, абгрунтаваны навуковыя прапановы;
- вывады.

Тэзісы даклада

- асноўныя палажэнні даклада;
- асноўныя вывады і прапановы.

Навуковы артыкул

- заглавак;
- уводныя заўвагі;
- кароткія пра методыку даследавання;
- аналіз уласных навуковых вынікаў і іх абагульненне;
- вывады і прапановы;
- спасылкі на літаратуру, якую цытавалі ў навуковым артыкуле.

Навуковая справаздача

- кароткі выклад плана і праграмы, этапаў навуковай работы;
- значнасць праведзенай работы, яе каштоўнасць для навукі і практыкі;

- дэталёвая характарыстыка метадаў, якія прымяняюцца;
- існаванне новых навуковых вынікаў;
- заключэнне пра вынікі даследавання і нявырашаныя пытанні;
- вывады і прапановы.

Рэферат

- уводная частка;
- асноўны тэкст;
- заключная частка;
- спіс літаратуры;
- паказальнікі.

Манаграфія

- уводзіны;
- падрабязна і ўсебакова даследуецца і асвятляецца якая-небудзь адна з праблем ці тэма;
- вывады па кожным раздзеле;
- заключэнне.

Этапы работы над навуковым даследаваннем

- Азнямленне з пералікам прапанаванай тэматыкі, выбар тэмы.
- Вывучэнне прапанаванай навуковым кіраўніком літаратуры.
- Напісанне на аснове вывучаных матэрыялаў і тэматычнага слоўніка аналізу ўласна вывучанай тэмы.
- Выкананне эксперыментальнай ці даследчай часткі працы.

ПРЫКЛАДНЫ ПЛАН НАПІСАННЯ НАВУКОВА-ДАСЛЕДЧАЙ ПРАЦЫ

• Уводзіны.

Ва ўводзінах аўтар абгрунтоўвае выбраную тэму, коротка тлумачыць, у чым заключаецца яго навуковы інтарэс.

• I раздзел. Мэта работы.

У гэтым раздзеле аўтар раскрывае задачы, якія павінны быць вырашаны ў працы, вызначае шляхі іх вырашэння, дае характарыстыку прадмета даследавання.

• II раздзел. Методыка правядзення эксперыментальнай ці даследчай часткі працы.

Падрабязнае апісанне самой metodyкі. Прыводзіцца спіс пытанняў, якія былі выкарыстаны для выканання metodyк, апісанне груп, якія прымалі ўдзел у даследаванні.

• III раздзел. Навуковая (тэарэтычная) частка працы.

Аўтар дае кароткі аналіз літаратуры, прачытанай па дадзенай тэме, апісвае працэсы ці з'явы, якія ілюструюцца і непасрэдна адносяцца да эксперыментальнай часткі працы.

• IV раздзел. Аналіз даследчых вынікаў.

У гэтым раздзеле аўтар аналізуе вынікі, атрыманыя ў ходзе эксперыменту.

• V раздзел. Вывады.

Аўтар робіць уласныя вывады пра вынікі, атрыманыя ў ходзе эксперыменту, супастаўляе іх з тэарэтычным матэрыялам трэцяга раздзела.

- VI раздзел. Спіс выкарыстанай літаратуры. Аўтар прыводзіць спіс выкарыстанай літаратуры.

АГУЛЬНЫ ПЛАН ВЫКЛАДУ НАВУКОВАЙ ПРАЦЫ

1. На першай старонцы называецца тэма, прозвішча, імя, імя па бацьку аўтара, горад, нумар школы, клас.

Назва працы павінна лаканічна адлюстроўваць змест даследавання.

2. **Змест** размяшчаецца ў пачатку або ў канцы вялікай па аб'ёму працы. Для невялікіх паведамленняў (артыкул, тэзісы) неабходнасці ў змесце няма.

3. **Прадмова.** Неабавязковая частка публікацыі, у якой агаворваюцца знешнія ўмовы стварэння навуковай працы.

4. **Уступ (уводзіны).** У гэтай частцы аўтар уводзіць чытача ў кола праблем, ставіць мэту і асноўныя задачы, аргументуе актуальнасць і характарызуе агульны стан праблемы да пачатку даследаванняў.

5. **Агляд літаратуры.** У раздзеле даецца рэтраспектыўны аналіз літаратурных крыніц, вывучаных даследчыкам. Неабходна звярнуць асаблівую ўвагу на правільнасць спасылак.

6. **Асноўная частка.** Ключавы раздзел навуковай працы. У даследаваннях тут павінны быць адлюстраваны наступныя раздзелы:

- матэрыял і metodyка;
- апісанне месца і ўмоў даследаванняў;
- асноўныя вынікі даследаванняў;
- абагульненні і вывады.

7. **Заклучэнне.** Абагульненне найбольш істотных палажэнняў працы. Падвядзенне вынікаў.

8. **Перспектывы даследавання.** Гэтую частку можна размясціць у заключэнні.

9. **Спіс літаратуры.** У спісе павінны быць указаны ўсе літаратурныя крыніцы, на якія спасылаецца аўтар у сваёй публікацыі.

10. **Дадаткі.**

Агульныя патрабаванні да прац, прад'яўленых на канферэнцыю:

- дакладнасць і даступнасць матэрыялу;
- адпаведнасць тэмы працы яе зместу;
- актуальнасць і практычная значнасць працы;
- эрудыцыя аўтара, умелае выкарыстанне розных пунктаў погляду па тэме працы;
- асабістыя погляды і вывады па праблеме;
- уменне выкарыстоўваць спецыяльную тэрміналогію і літаратуру па тэме;
- афармленне навуковай працы;
- культура выступлення на канферэнцыі.

Крытэрыі ацэнкі выступлення.

1. Тэма выступлення (шырокая, вузкая, канкрэтная).
2. Актуальнасць, навізна, праблематычнасць тэмы.

3. Ступень разумення матэрыялу (глыбіня аналізу, інфарматыўнасць па дадзеным пытанні, змест даклада, узровень дасягнення мэты).

4. Ступень самастойнасці.

• ці ўдалося пазбегнуць паўтарэння праграмага матэрыялу;

• да якога тыпу належыць навуковая праца: творчага (які мае элементы самастойных даследаў канкрэтнага матэрыялу) або рэфератыўнага (звязанага з дыскусійнымі пытаннямі, якія не маюць адназначнага тлумачэння ў сучаснай навуцы);

• наколькі творча падышоў вучань да выбранай тэмы, ці ёсць элементы навуковага даследавання.

5. Выкарыстанне навуковай літаратуры.

6. Майстэрства выкладання:

• кампазіцыйная цэласнасць: уступ (тэма, мэта, гісторыя пытання, матывацыя выбранай тэмы), логіка і звязнасць галоўнай часткі, уменне тэарэтычна абагульняць і аналізаваць; заключэнне-вынік у выглядзе вывадаў па ўсёй тэме, перспектывы далейшай распрацоўкі тэмы.

• валоданне спецыяльнымі тэрмінамі, спецыяльнай лексікай.

• наяўнасць дадатковых табліц, схем.

7. Эстэтычнасць афармлення.

Даследчыя ўменні, неабходныя вучню для напісання навукова-даследчай працы.

1. Уменне працаваць з рэкамендаванай літаратурай.

Уменне працаваць з літаратурнымі крыніцамі – аснова навуковага даследавання. Неабходна чытаць матэрыял паслядоўна, дасканала вывучыць усе тэрміны ці паняцці, знайсці яму пацвярджэнне: практычны прыклад ці практычнае тлумачэнне.

2. Уменне крытычна асэнсоўваць матэрыял.

Для таго каб упэўніцца, што тое ці іншае палажэнне правільнае, неабходна навучыцца самастойна супастаўляць паняцці і з'явы, рабіць уласныя вывады. Абгрунтоўваючы правільнасць ці няправільнасць таго ці іншага паняцця, неабходна ставіць сабе наступныя пытанні:

– Якое меркаванне з прапанаваных у літаратуры найбольш эфектыўнае?

– Ці пацвярджаецца тэарэтычнае палажэнне фактычным матэрыялам?

3. Уменне дакладна і зразумела выкладаць свае думкі.

Кожнае палажэнне даследавання неабходна выкладаць паслядоўна, не пераскоккаць з адной праблемы на другую. У працы павінны быць выкарыстаны такія словы і выразы, як “Я лічу”, “Я думаю”, “Мне вядома”, “Я не згодзен з тым, што...” і іншыя.

Рэкамендацыі настаўнікам і бацькам па выхаванні ў дзяцей даследчых здольнасцей і ўмення самастойна здабываць веды.

• Не займайцеся павучаннямі, дапамагайце дзецям дзейнічаць незалежна, не давайце адназнач-

ных інструкцый адносна таго, чым яны павінны займацца.

• Не стрымлівайце ініцыятыву вучняў і не рабіце за іх тое, што яны могуць рабіць самастойна.

• Навучыце дзяцей прасочваць міжпрадметныя сувязі, выкарыстоўваць веды, атрыманыя пры вывучэнні іншых прадметаў.

• Прывучайце вучняў да самастойнага вырашэння праблем, даследавання і аналізу сітуацыі.

• Даследуйце складаныя сітуацыі, якія ўзніклі ў дзяцей у школе ці дома.

• Дапамагайце дзецям вучыцца кіраваць працэсам засваення ведаў.

• Падыходзьце да ўсяго творча.

Ад рэдакцыі. Падчас падрыхтоўкі да выдання гэтага нумару часопіса ў рэдакцыю паступіла некалькі навукова-даследчых прац вучняў.

Навукова-даследчую працу на тэму «Прыказкі і прымаўкі ў “Палескай хроніцы” Івана Мележа» даслала вучаніца 11-га класа гімназіі № 1 г. Любані Барысавец Наталля. Дзяўчынка знайшла і прааналізавала больш за 70 прыказак і прымавак, вельмі падрабязна спынілася на высвятленні іх ролі і месца ў абмалёўцы характараў герояў, падтэксту прыказак і прымавак на фоне тых падзей, што апісваюцца ў трылогіі.

Другая навукова-даследчая праца на тэму “Траекторыя, або 70 крокаў жыцця і дзейнасці Піліпа Орліка” належыць вучаніцы 10-га класа гімназіі № 1 г. Вілейкі Сінькевіч Кацярыне. Мэта яе даследавання – пашырыць звесткі пра жыццёвы і творчы шлях Піліпа Орліка – гетмана Украіны, выхадца з беларускай вёсачкі Касута, што на Вілейшчыне. Для большай нагляднасці дзяўчынка сама даследавала і склала траекторыю жыцця і дзейнасці П. Орліка.

Навукова-даследчая праца на тэму “Уплыў асобы і творчасці Івана Іосіфавіча Лашуткі на фарміраванне грамадзянскага светапогляду падлеткаў” падрыхтавана Ішчанка Валерыяй і Варславан Маргарытай, выпускніцамі Льянскай агульнаадукацыйнай сярэдняй школы з краязнаўчым ухілам імя А. Грымаця Вілейскага раёна. Аналізуючы паэтычную творчасць выдатнага педагога, члена Саюза пісьменнікаў Беларусі, юныя даследчыцы засяроджваюць асаблівую ўвагу на маральных праблемах сучаснасці, пошуку адказу на хвалюючыя пытанні.

Мы выказваем словы падзякі, пашаны і захаплення нашым юным даследчыцам і іх навуковым кіраўнікам – настаўнікам беларускай мовы і літаратуры Крэмель Наталлі Генадзьеўне (гімназіі № 1 г. Любані), Маслоўскай Ліліі Мікалаеўне (гімназія № 1 г. Вілейкі), Шэрай Розе Канстанцінаўне (Льянскай СШ Вілейскага раёна).

Жадаем юным даследчыцам спраўджання іх мараў і надзей і адначасова паведамляем, што ў планах рэдакцыі нашага часопіса на бліжэйшы час – выданне зборніка навукова-даследчых прац вучняў.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Эла ПЕТРАЧЭНКА

СЛОВА ПРА ШЛЯХТУ...

ГІСТАРЫЧНЫ ЭКСКУРС

Эпіграф:

“Гэта кажа Госпад: Спыніцеся на шляхах вашых і разгледзьцеся, і запытайцеся пра шляхі старадаўнія, дзе шлях добры, і ідзіце па яму, і знойдзеце супакой душам вашым”.

Біблія. Кніга прарока Ераміі 6,16.

I. Слова настаўніка.

(Паралельна дэманструюцца слайды з выявамі беларускіх замкаў і палацаў.)

Нас звязваюць мова, дзяржава, гісторыя... Мы – народ. Народ з багатым мінулым і незвычайнай спадчынай. Гэта вядома ўсім. Іншая справа, што часам наша спадчына прадстае перад намі, быццам зніклая некалі таямнічая Атлантыда. *(Гучыць старадаўняя мелодыя.)*

Палац Сапегаў у мястэчку Ружаны.

Якая яна, наша зямля?

Краіна напярэбраных замкаў і палацаў, у якія ніколі ўжо не вернуцца гаспадары?..

Краіна сіняга неба і сініх снягоў, сярод якіх маўкліва ўзвышаюцца сведкі нашай мінуўшчыны?..

Краіна былой велічы, якой сёння мы можам толькі захапляцца?..

Краіна таямніц і загадак, якія мы ўжо не зможам разгадаць?..

Што мы ведаем пра нашых продкаў? Якімі яны былі? Пра што марылі?

На што спадзяваліся?

Якія духоўныя каштоўнасці мелі?

(Дэманструюцца слайды з выявамі беларусаў у шляхецкіх строях.)

Сёння, як ніколі, нам патрэбныя адказы на гэтыя пытанні. Сёння, як ніколі, мы павінны адчуць сябе беларусамі. Бо, як казаў Ігнат Абдзіраловіч – філосаф

пачатку ХХ ст. – “разам з беларускасцю мы губляем лепшую частку чалавечнасці”.

Зараз нам неабходна адшукаць сваю беларускую Атлантыду, бяздумна страчаную калісьці. І таму сёння мы будзем гаварыць пра Беларусь, амаль невядомую нам, – пра Беларусь шляхетную. *(Дэманструюцца слайды з партрэтамі знакамітых суайчыннікаў.)*

Слуханне верша “Таўры” Уладзіміра Караткевіча:

Таўры жылі, як і ўсе народы:

Ваявалі,

Кахалі,

Гарэлку пілі.

Мудравалі,

Зліваліся з маці-прыродай...

Насваволілі,

Навершавалі,

Пайшлі.

Але так,

Без слядоў,

Нішто не знікае.

І дасюль,

Па абшарах сваёй стараны,

Між людзей,

Непазнаныя, таўры блукаюць

І не ведаюць самі,

А хто яны?

На муры, што нязнамымі продкамі ўзведзены,

Пазіраюць, як козы на новы плот:

“Ані д’ябла пра вас мы, браточки, не ведаем.

Што вас несла ў горы?

Унізе ж – цяпло!”

Дрэмле Кошка-гара,

Дрэмлюць таўраў руіны.

Палац Шадурскіх у мястэчку Асвея.

Эла Іванаўна Петрачэнка – настаўніца беларускай мовы і літаратуры гімназіі № 2 г. Віцебска. Закончыла факультэт беларускай філалогіі і культуры Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава (2003).

Я стаю і ўяўляю,
Што я не ізгой,
Не паэт з беларускіх узгоркаў сініх,
А апошні таўр
Народа свайго.
О, якая ганебнасць у гэтых згадках!
О, які атрутны бяспамяцтва дым!..
Крый нас божа, калі і на нас
Нашчадкі
Паглядзяць,
Як мы
На таўраў
Глядзім.

II. Асноўная частка.

1-ы вядучы. Даўно склалася думка, што Беларусь – краіна выключна сялянскай культуры. Пры гэтым ігнаруецца не менш цікавы і важны ў гістарычным плане пласт шляхецкай культуры, пра які мы амаль нічога не ведаем. Але менавіта стан шляхецтва адыгрываў калісьці значную ролю ў ВКЛ.

Паведамленне пра шляхту

Шляхта Беларусі мае доўгую і славетную гісторыю. Гэтае саслоўе канчаткова аформілася ў XIV – XVI стст. У яе быў толькі адзін абавязак: выступаць у паход, бараніць Бацькаўшчыну, выганяць ворага са сваёй роднай зямлі туды, адкуль прыйшоў. Нездарма слова *‘шляхта’* паходзіць ад нямецкага *‘біць’*. Даслоўны пераклад слова азначае: “людзі бою, ваякі, ваяры”.

(Слайд з выявамі шляхцічаў у ваярскім убранны.)

На бясконцых войнах выходзілася пачуццё годнасці. Валоданне тэхнікай блізкага бою, фехтаванне не толькі халоднаю зброяй, але і агнястрэльнай, тактыка коннага і пешага бою з маладых гадоў за-

Замак у Любчы.

гартоўвала шляхціца, развівала пачуццё мужнасці, адказнасці, патрыятызму.

Адметная рыса беларускае шляхты – гэта шматлікасць. Калі ў суседніх дзяржавах – Расіі, Прусіі, Аўстрыі – удзельная вага дваранства складала каля 1% насельніцтва, то на Беларусі шляхты было 10 – 12%, што тлумачыцца пастаяннымі войнамі і неабходнасцю мець шырока прадстаўленае вайсковае саслоўе.

Да XVI ст. уся шляхта дзяржавы, у тым ліку вялікія князі літоўскія, карысталася выключна беларускай мовай.

Са шляхты выйшлі такія ўсім вядомыя дзеячы беларускай гісторыі і культуры, як Адам Міцкевіч – аўтар паэмы “Пан Тадэвуш”, Янка Купала – пясняр беларускага Адраджэння пачатку XX ст., Міхал Клеафас Агінскі – удзельнік паўстання 1794 г. і аўтар славуэтага паланеза “Развітанне з Радзімай”, Тадэвуш Касцюшка – адзін з кіраўнікоў зганага паўстання, Уладзімір Караткевіч, якога называюць гістарычнай памяццю беларусаў, Ян Чачот – паэт XIX ст. і ўдзельнік аб’яднання філаматаў. Гэты пералік можна працягваць бясконца...

(Дэманструюцца слайды з партрэтамі названых дзеячоў.)

2-і вядучы. Для шляхты заўсёды на першым месцы быў гонар. Гонар чалавека, мужчыны і воіна. Менавіта гонар, мужнасць і высакароднасць складаюць паняцце шляхетнасці. Нездарма сваё паходжанне беларуская шляхта выводзіла ад рымскага патрыцыя Палемона.

Легенда пра Палемона

“...Сталося ест воплощено божого от духа святого з благословенное девицы чистое Марьи от початку сотворення свету лета пятитысячного пятьсотного дваццаць шостого.

Одного часу панство Рымское было под цэсаром Августом, который же не только одному Риму, ино и всему свету пановал. Яко ж вышэй писано, иж часу цэсарства Августова сын Божы воплотился, а часу Тиверия, цэсара второго по Августе, на кресте волную муку принял для збавення роду человеческого. По смерти Тиверия цэсара был цэсарам Гаиос, а по Гаиосе – Клавдий, а по Клавдии сын его Нерон. Нерон же был пан окрутный и колко раз казал место Рымскае запалить ни для чаго иншага, а только иж бы ся тому дивовал и потеху мел...”

Князям і панам рымскім, шляхце і ўсяму люду паспалітаму розныя крыўды чыніў. І ніхто не быў пэўны ў жыцці сваім і ніхто не адчуваў сябе ў бяспецы. І многія, пакідаючы іменні і скарбы свае, шукалі іншых земляў, спадзеючыся знайсці спакой і справядлівасць. Так жа і князь Палемон, які цару Нерону быў крэўны, сабраўся з жонкай, дзецямі і падданымі сваімі земляў шчаслівых шукаць. Так дайшлі яны да Міжземнага мора, а потым да Нёмана. І пайшлі Нёманам увярх, і знайшлі землі свабодныя і багатыя. І сталі жыць там. І пайшла ад Палемона ўся шляхта Вялікага княства Літоўскага.

1-ы вядучы. Шляхецкі гонар быў натуральны і неад’емны для шляхціца. Але з бегам часу, калі ўжо змянілася не адно пакаленне шляхты, пачуццё асабістага гонару стала ледзь не хваробай. Усякае, нават нязначнае адхіленне ў тытулярным звароце, асабліва калі шляхціц займаў нейкую службовую пасаду, тут жа выклікала негатывую рэакцыю. Гэта заўважалі нават чужаземцы. Адно няўдала сказанае слова ці

**Канстанцін
Астрожскі.**
З партрэта
невядомага
мастака XVII ст.

намёк маглі прывесці да такога высвятлення адносін, пры якім кроў – звычайная справа.

2-і вядучы. (*Мелодыя.*) “Але ж затое ніхто ў свеце так хутка не мірыцца, як нашы людзі”, – апраўдваліся мясцовыя “нашчадкі рымлян”. Не дзіва, што з часам пра гэты славыты шляхецкі гонар пачалі з’яўляцца сатырычныя творы накшталт камедыі Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча “Пінская шляхта” ці п’есы Янкі Купалы “Паўлінка”. У гэтых творах высмейвалася фанабэрыстасць і задзірыстасць шляхты.

А народ не мог не адгукнуцца анекдотамі. Кажуць, што ў казцы народ фармуляваў сваю мару, у паданні – веру, а ў анекдоце – забаўляўся як хацеў. І тут шляхце дасталося спаўна.

Анекдоты пра шляхту

***

Сустрэліся раз шляхціцы на сваім соймаку, і зайшла ў іх гаворка пра старажытнасць і значнасць роду кожнага з прысутных. Што толькі не навядумлялі яны, каб перасягнуць адзін аднаго! Пераможцам стаў той, хто прывёў наступны доказ: «Хаў я аднойчы на кані полем. Раптам бачу, як з неба спускаецца белае-белае воўлака, а з яго выходзіць... Маці Боская. Я саскокваю з каня і падаю перад ёю на калені, скінуўшы шапку. А яна кажа на гэта: “Устань, дарагі кузен!”»

***

Нейкі шляхціц так набраўся ў карчме, што, ледзь выйшаўшы адтуль, ніяк не мог узабрацца на свайго каня. Тады стаў прасіць то аднаго, то другога святога:

– Святы Антоні, дапамажы!.. Э-э-х, хвароба! Ну, тады святы Мікалай... Што за чорт! Т-а-а-к... Святы Валенты!

І ніводзін са святых, да якіх ён звяртаўся, не праявіў інтарэсу да ягоных спраў.

Нарэшце шляхціц крыкнуў у адчаі:

– У імя Госпада Бога, усе святыя, дапамажыце!

І калі пасля гэтага перакуліўся цераз каня на другі бок, то прабурчэў:

– Не, не ўсе адразу...

***

У нейкім сяле, дзе пражывала адна збяднелая шляхта, гаспадыня-шляхцічка паслала сваю дзеўку-прыслугу да суседкі-шляхцічкі з просьбай пазычыць мяшок. Тая адказала: “Кланяйся сваёй пані і перадай прабачэнне, што мяшка пазычыць не магу, бо адзін мяшок накінуў на сябе старэйшы сын і пагнаў свіней у поле, пад другім – спіць малодшы паніч, а больш мяшкоў няма”.

1-ы вядучы. Досьць ужо насміхацца са шляхты. Хто ж, акрамя яе, бараніў нашу зямлю, а да гэтага яш-

чэ карміў сябе і сям’ю, бо шляхта не была аднародная ў матэрыяльным плане. Часам у шляхціца было адно багацце: конь, зброя ды гонар.

2-і вядучы. З гістарычных крыніц вядома, што ў ВКЛ напярэдадні ці падчас ваенных дзеянняў аб’яўлялася так званая паспалітае рушэнне, калі кожны воін павінен быў з’явіцца ў прызначанае месца пры поўным узбраенні, каб адразу выступіць у паход. А магнаты і заможная шляхта павінны былі за свой кошт узброіць яшчэ і пэўную колькасць воінаў, якая залежала ад велічыні маёнтка і колькасці падданных.

1-ы вядучы. Наша гісторыя, на жаль, багатая на войны. І нам вядомыя імёны славытых князёў, гетманаў і ваяводаў, якія бяспрашна вялі свае раці ў бой.

(*Слайд з выявай К. Астрожскага.*)

Гэта і Канстанцін Астрожскі, які праславіўся перамогай над маскоўскім войскам пад Оршай у 1514 г. Гэта і Міхал Глінскі, які адзначыўся перамогай над татарамі пад Клецкам у 1506 г. Гэта і Юры Радзівіл, які за перамогі ў 30 бітвах быў прызваны “Пераможцам” і “Літоўскім Геркулесам”. І Мікалай Радзівіл Руды, які вядомы перамогай над войскам Пятра Шуйскага пад Улай у 1564 г. І многія іншыя.

2-і вядучы. Але разам з тым, не змяншаючы заслуг вялікіх гетманаў, хочацца ўбачыць і простага воіна, шляхціца, без мужнасці і смеласці якога ніякі палкаводзец не здабыў бы ніводнай перамогі.

(*Паказ аднаведных слайдаў пад старажытную мелодыю.*)

Пра што думаў гэты просты чалавек, глядзячы ў вочы смерці? Можа, ён успамінаў сям’ю, блізкіх і родных людзей, якія засталіся ў небяспецы?

Можа, проста глядзеў на сонца і неба, думаючы, што бачыць гэта ў апошні раз? А можа, ціха маліўся, спяваючы “Багародзіцу”?..

(*Гучыць “Багародзіца”.*)

“Песнь о велебной девици панне Марии”, ці “Багародзіца” – вайсковы духоўны гімн XIV – XVI стст. Словы і музыка невядомага аўтара. Іх з’яўленне адносяць да XIII ст. У XV ст. “Багародзіцу” называлі “Песняй Айчыны”, ужо тады яе лічылі вельмі старой.

Словы беларускага варыянта “Багародзіцы” запісаныя як гімн, у Статуце ВКЛ 1529 г. “Багародзіца” спявалася перад бітвамі войскам ВКЛ, на цырымоніях і ўрачыстасцях, пры пахаванні і асвяшчэнні беларускіх святых. Яна была напісана на смешанай старабеларускай і стараславянскай мове. Гэта малітва да Багародзіцы, просьба дапамагчы ў цяжкі час, даць на свеце “збожны прэбыт”, а пасля смерці “райскі побыт”.

У XV ст. песню перабілі палякі, зрабіўшы яе гімнам і Кароны Польскай.

“Хроніка” Яна Длугаша сцвярджае, што гэты вайсковы духоўны гімн выконваўся і падчас Грунвальдскай бітвы 1410 г., калі войскі ВКЛ і Польшчы атрымалі перамогу над крыжакамі.

(*Слайды з выявамі Грунвальдскай бітвы і іншых гістарычных падзей.*)

На пачатку бітвы ўсе войска Літоўскае і Польскае

Дзяўчына ў старадаўнім строі.

Вялікі князь
Вітаўт.

скае заспявала “Багародзіцу”, а потым, патрасаючы дзідамі, рушыла ў бітву.

На чале літоўскага войска быў вялікі князь Вітаўт, час княжання якога лічыцца “залатым векам” у гісторыі нашай краіны.

1-ы вядучы. Сапраўды, быў у нашай гісторыі час, які называўся “залатым”. Але яго нельга назваць бездакорным. Адбываліся войны, гінулі людзі і разам з тым існавала пачуццё Радзімы і былі людзі, гатовыя яе абараняць.

Урывак з паэмы “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага

Кляжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы
Росквітам княства Літоўскага, нашага краю,
І называюць той век залатым.

Мне так здаецца, што гэтай шаноўнаю назвай
Век той названы па простаі прычыне: дзяржаўца
Перад багаццем і шчасцем зямным пастаянна
Ставіў багацце духоўнае – злата дзяржавы.

Ён, дваадзіны ў асобе вялікага князя –
Факельшчык войнаў са слабым, а з дужым – анёл-
міратворац

Ставіў аголены меч свой, як слуп пагранічны,
Перад нашэсцямі ворагаў з поўдня і ўсходу.
Нават татарын, пакорліва ўнурыўшы голаў,
Лук свой зламаны яму аддаваў і тлумачыў,
Што спаганяўшы ясак каля вотчын літоўскіх,
Сам станавіўся пачварнай здабычай ліцвінаў.
Быў літасцівы да тых уладарцаў, якіх ён
Ставіў на княства па выбары ўласным, і нават
Грознай Ардзе мог прыцыкнуць: знай меру, та-
тарын!

Як знакаміты багаццем і сілай Масковіі землі,
Ўсё ж і яны прымірэння прасілі з ліцвінам.
Турак з Таўрыды заўсёды цюкі падарункаў
Вітаўту слаў, прыхаваўшы свой клопат таемны:
Як бы задобрыць, улесціць і гнеў не наклікаць
На галаву сваю з боку Літоўскай дзяржавы.
Тры каршуны, што наводзілі жах на паўсвету,
Як пылюкі, перад ім нават ціўкнуць не смелі.
Кім бы і чым бы ні быў ён пры іншых заслугах,
Нават за гэта адно я пяю яму славу.
Густа ён справамі век насяліў свой, і водгук
Спраў тых вячых патрапіў і ў гэтую песню.
(Слайд з выявай князя Вітаўта.)

2-і вядучы. “Дзяржава абапіраецца больш на мужнасць духу, чым на сілу цела”, – казаў Мікола Гусоўскі ў далёкім XVI стагоддзі. Чым была шлях-

та ў нашай гісторыі – “мужнасцю духу”, што рабіла чалавека высакародным, а краіну велічнай, ці “сілай цела”, якая не дазваляла панаваць на нашай зямлі чужынцам? А можа, мы не маем права так ставіць пытанне? Шляхта была ў нашай гісторыі. Шляхта калісьці вызначала наш шлях. І таму сёння мы павінны ўзяць ад яе самае лепшае: воінскую мужнасць, высакароднасць, гонар, любоў да свабоды і Радзімы.

Маналог Кастуся Каліноўскага

Вялікі мой народ, зямля мая!

Гняздо пакут, змагання і свабоды,
Зямля маіх нябёс, маёй каханай,
Маіх сяброў, маёй пывучай мовы...

Я толькі што памёр. І ў гэты час
Аддаў табе, зямля, сябе самога,
Каб ведала, як я цябе люблю.

Аддаў азёрам – вочы, чуб – ільнам,
Смех – ручаінам, песні – цёмным пушчам,
Закатам – кроў, мужыцкім бунтам – гнеў,
А душу – кожнаму з братаў сапраўдных,
Каб кожны меў хоць трохі ад мяне.

Што бачу я ўдалечыні? Пажары,
Паўстанні, сечы, зарыва, нашэсці,
Меч ворага амаль ля сэрца пройдзе.
Ты будзеш паміраць. Ды толькі ведай,
Бясмертны ты, як фенікс, мой народ.

1-ы вядучы. Яшчэ ў XIX стагоддзі на Беларусі існаваў звычай пасвячэння хлопчыка-падлетка ў мужы. Пасля гэтага ён меў права прымаць важныя рашэнні разам з дарослымі мужчынамі і насіць зброю. Такі звычай апісаны і ў рамане “Каласы пад сярпом тваім” Уладзіміра Караткевіча.

Інсцэнізацыя паводле ўрыўка з рамана “Каласы пад сярпом тваім” Уладзіміра Караткевіча.

– Княжацкі сын Аляксандр Загорскі, сын Георгія, унук Данііла, праўнук Акіма і прапраўнук Пятра, схілі апошні раз сваю галаву. (Схіляе.)

Ты пастрыгаешся днес у падлеткі, як загадваюць звычай гэтай зямлі. Ты насіў дзіцячыя доўгія валасы, з якіх сёння ўпадзе адна пасма. Пасля гэтага ты не будзеш дзіцём і зможаш сядзець з мужамі, бо сам займееш імя мужа...

З гэтай хвіліны памятай, князь, душа твая належыць толькі Богу і гэтым палям, шабля – ваяводзе справядлівай вайны, жыццё – усім добрым людзям, сэрца – каханай. Але гонар належыць толькі табе і больш нікому.

Цябе пастрыгаюць у мужы, каб ты быў незалежны з моцнымі, братні – з роўнымі, памяркоўны і добры – з ніжэйшымі. Каб ты быў добры да дзяцей і жанчын, верны для сяброў і страшны для ворагаў, бо ты – муж і зброя дадзена табе для таго, каб ты быў мужам...

– Я клянуся, што ніколі не саступлю з гэтага шляху і буду вартым гэтага моманту і гэтай зямлі...

III. Заклучэнне. (Мелодыя.)

Гэтыя словы можна аднесці да кожнага з нас, бо яны маюць духоўную сілу. Яны абуджаюць нас, яны робяць нас шляхетнымі і не даюць стаць бяздумнымі таўрамі, якія забыліся на сваю Радзіму. Дык памятайце ўсе, людзі простага роду і шляхецкага, што душа наша належыць Богу і гэтым палям, жыццё – усім добрым людзям, сэрца – каханым, а гонар належыць толькі кожнаму з нас і больш нікому...

Такім атрымалася наша слова пра шляхту...

Рубрыку вядзе
Мікола ШАБОВІЧ

Ганна МІКЛАШЭВІЧ

Ганна МІКЛАШЭВІЧ нарадзілася ў 1973 годзе ў вёсцы Якавічы на Пастаўшчыне. Скончыла факультэт беларускай філалогіі і культуры Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Працуе настаўніцай пачатковых класаў у Грэскай сярэдняй агульнаадукацыйнай школе Слуцкага раёна. У 1999 годзе выдала кніжку вершаў “Калыханка для дваіх”. Член Саюза пісьменнікаў Беларусі. Асноўная тэматыка творчасці паэтэсы – каханне. Светлае і балючае, чаканае і недасяжнае, мройна-ўзнёслае і пяшчотна-зямное... Зрэшты, хай чытач у гэтым пераканаецца сам.

***

Хай для цябе я буду сарамліўкаю,
Дзяўчынкаю з каштанавымі косамі...
Адшапацеўшы маладою ніўкаю,
Каханне заблудзілася між росамі.
Калісь жылі мы толькі пацалункамі,
Страчалі ночы непаўторна-спеўныя,
І ты адорваў цёмных воч карункамі
І называў сваёю каралеўнаю.
Калісь вятры сыгралі нам заручыны –
Вясельны келіх не са мною выпіты.
І ты з другой навек ужо заручаны,
А мой рушнік жыццёвым сумам вышыты.
Былога прысмак – горкаю наліўкаю,
Нібыта па агні нагамі босымі...
Хай для цябе я буду сарамліўкаю,
Дзяўчынкаю з каштанавымі косамі.

***

Мне наветраных замкаў не трэба –
Толькі вечар, пяшчотаю поўны.
Я гляджу ў твае вочы малебна,
Даганяючы сум твой няўлоўны.
Позірк твой – адзінота і морак...
Я кахаю!.. Ці ж я вінавата?..
У сутонні прытомленых зорак
Шматпакутнае сэрца распята.

***

Так далікатна-проста
Грэюць ічкаку далоні...
Мой таямнічы востраў,
Зноў я ў тваім палоне.
Вочы магніцяць ласкай –
Я не магу стрымацца...
Хіба я веру ў казкі?
Хіба мне васемнаццаць?
Больш не трымай, пара мне
З мройлівых дзён вяртацца.
Згублены след спатканняў.
З кім мне цяпер вітацца?
З сонцам? Яно не грэе...
З ветрам? Ён не спявае...
Толькі сляза дурэ,
Нібы вясёлка, грае...
Так далікатна-проста
Грэюць твае далоні...
Мой таямнічы востраў,
Зноў я ў тваім палоне.

***

Зашкальвае сэрца ад болю,
І крыўдай струменіць душа.
Жыццёвую смагу спатолиць
Бяруся з твайго гладыша.
Прыталі сасмяглыя вусны
Да чыста-гаючай вады...
А прысмак – сунічна-спакусны,
А водар – як хмель малады...
Здаецца, ужо напілася,
А смага вяртаецца зноў...
Па целе вада разлілася
Пяшчотаю летніх дажджоў.
Гулівасцю света-крынічнай
Напоўніла сэрца да дна,
І крыўды душэўнай аблічча
Яна загаіла спаўна...
Як радасна сэрца вясновіць!
У небе – святая іміша.
Жыццёвую смагу спатолиць
Вазьміся з майго гладыша!..

***

Засні, мой сон, абуджаны трывогай,
Застанься, у нябыт не адлятай...
У Бога для людзей парадак строгі,
А мне ўсё роўна: некла або рай.
Мо, грэшных сноў я болей не спазнаю –
Жанчыне ічасце цяжка напаткаць.
Не праспяваць пяшчотнае “кахаю” –
Ўсё роўна, што сябе абрававаць.
Хай летуценні танчаць да знямогі,
Я не скажу кароткае “бывай”.
Засні, мой сон, абуджаны трывогай,
Застанься, у нябыт не адлятай.

Зоя БАЦЬКОВА

“ДАЗВОЛЬ, ЖАНЧЫНА, У НОГІ ПАКЛАНІЦА...”

СЦЭНАРЫЙ СВЯТА, ПРЫСВЕЧАНАГА ЖАНЧЫНАМ

Мэта: узвысіць, апаэтызаваць дзяўчыну, жанчыну, маці; выхоўваць павагу да іх, імкненне заўсёды прыйсці на дапамогу, засланіць ад небяспекі, атуліць любоўю і клопатам; выхоўваць эстэтычны густ, адчувальнасць прыгожага ў паэзіі, музыцы, пачуццях.

Форма правядзення: літаратурна-музычная кампазіцыя.

Афармленне залы:

1. Назва свята (у цэнтры сцэны).
2. Павялічаныя фотаздымкі мацярок і дзяўчат класа (ніжэй).
3. Плакаты (экраны) са словамі (па баках):
*Прыгажэйшыя на свеце –
Беларускія дзяўчаты.*

Міхась Кавыль.

І калі б была мая воля на тое – пачаў бы я азбуку менавіта з літары М: як і ўсё на зямлі, усё ў нас пачынаецца з МАЦІ.

Рыгор Барадулін.

На свята запрашаюцца маці, бабулі вучняў класа.

Вядучы (лепіш, калі гэта настаўнік). Моцнай паловай чалавецтва з’яўляюцца, безумоўна, мужчыны. Яны апора і надзея ў самых крытычных моманты жыцця. Але калі б не было жанчын, то сувет “ачарсцвеў і дашчэнтну прадраг без ласкі вялікай жаночай” (П. Панчанка). Жанчына дае пачатак жыццю, яна ўпрыгожвае яго і сагравае. І сёння наша слова пра жанчыну.

На сцэну выходзяць 2 вучні.

1-ы вучань.

Ад рук, ад вуснаў, ад вачэй тваіх
Няма нічога ласкавей на свеце.
І мы дабрэем пры табе, бы дзеці.
Тваё каханне – як бліскавіцы міг,
Твая ўсмешка век нам цёпла свеціць.
Спяшаем да цябе з нягод усіх,
Як на кругі свае спяшае вецер.
А ты – святая, як сама любоў, –
Раджала фараонаў і рабоў,
Каб жыццядайнасць не магла спыніцца.
Ты – маці, жонка; ты – дачка, сястра,
Твая заўсёды гожа пара.
Дазволь, жанчына, у ногі пакланіцца.

Янка Сіпакоў.

“Ад рук, ад вуснаў, ад вачэй тваіх...”

2-і вучань.

Я прыехаў з Беларусі,
Прыгажунямі багатай.
Там ёсць Зосі і Алесі,
Сінявокія дзяўчаты.

Хто адзін раз іх пабачыць,
Будзе вечна закаханы.
Я жадаю вам удачы,
Сеньярыты, донны, панны...

Вы, фрайляйны, сеньярыты,
Мадмазэлі, донны, панны!
Я прымаць буду іспыты
Прыгажосці беззаганнай.

Ды скажу вам пад сакрэтам –
Пойдзеце з нічым дахаты,
Прыгажэйшыя на свеце –
Беларускія дзяўчаты.

Міхась Кавыль.
Беларускія дзяўчаты.

*Гучыць песня “Беларусачка” (верш А. Ставера,
музыка Ю. Семянякі)*.
(На сцэне дзяўчаты ў нацыянальных касцюмах
танцуюць у такт музыцы.)*

Дзяўчына [над ціхае гучанне песні “Жоўтая вяргіня” (верш і музыка Э. Акуліна) выходзіць на сцэну].

Прыемна быць дзяўчынкай бесклапотнай
І сэрцам, і гадамі маладой.
Прыемна позірк сустракаць пшчотны,
Што, як прамень, блукае за табой.

Лавіць прыемна ўсмешкі неўпрыкметку
І ўсім галоўкай весела ківаць,
І першае прызнанне, нібы кветку,
Жартуючы, з хлапечых губ сарваць.

Ды пачуццё, як і само прызнанне,
Каштуе больш, чым нават кветка-сон.
І ўсмешку, як манетку, на расцанне
Ты за яго не кінеш наўздагон.

Не срэбранік за гэта патрабуюць,
А залатнік прыхільнасці тваёй.
Не аддаеш – узяць сілком спрабуюць
І завалодаць ім любой цаной...

Прыемна быць дзяўчынкай бесклапотнай,
Але зусім нялёгка ёю быць.
Прыемна позірк сустракаць пшчотны,
Ды трэба сэрцам за яго плаціць.

Яўген Міклашэўскі.

“Прыемна быць дзяўчынкай бесклапотнай...”

Вядучы. Усе дзяўчаткі нараджаюцца прыгожымі і душой, і знешнасцю. Гэта тое, што дадзена Богам. І трэба з годнасцю пранесці прыгажосць і чысціню праз усё жыццё, не прынізіць шчырыя пачуцці іншага.

Юнак і дзяўчына інсцэнізуюць верш “У пачатку жыццёвага мая...” Я. Міклашэўскага.

Юнак.

У пачатку жыццёвага мая,

* Ноты і словы гэтай песні можна знайсці ў красавіцкім нумары нашага часопіса за 1991 г. – *Заўвага рэд.*

Дзе не студзіць і дзе не пячэ,
Ты такая яшчэ маладая,
Ты такая дурніца яшчэ.

У цябе хоць адбаў весялосці...
Не, я гэта не стаўлю ў віну,
Але ранняя сваёй прыгажосці
Ты ўжо ведаеш, мабыць, цану...

Дзяўчына (выходзіць з чаромхай у руках і гаворыць свае словы. Потым садзіцца “нага за нагу”, паводзіць сябе самаўпэўнена).

Ты прыйшла нечакана з чаромхай,
Працягнула з усмешкаю мне
І сказала: “Бяры, не саромся...
І кажы: задаволен ці не?”

Юнак.

А сама на канапу прысела
І заклала нага за нагу.
Ты здаешся бяспечнай і смелай,
Я таксама быць смелым магу.

Дзяўчына.

– Ну, раскажвай!

Юнак.

– А што мне раскажваць?
Як табою люблюся я?
Не па сэрцы мне вельмі развязнасць,
Самаўпэўненасць гэта твая.
Я такіх не люблю, разумеш?
Ты на міг усхвалюеш мяне,
Ды твая бессаромная смеласць
Потым сэрца маё адштурхне.

Гучыць песня “Сумую без тваіх воч” (верш і музыка Э. Акуліна).

На сцэну выходзіць юнак і чытае верш “Першыя крыўды” Я. Міклашэўскага.

Я хацеў патанцаваць з табою,
Ты мяне ўвесь вечар пазбягала.
Мо таму, што жартаваў я мала, –
Надакучыў рэўнасцю сваёй.
А з кім-небудзь кружачыся ў вальсе,
Ты ўвесь час здавалася чужой,
І твой смех, хавайся не хавайся,
Так і пырскаў на душу імжой.
Так ніколі ты не танцавала –
Ледзь не з кожным, толькі не са мной,
І не запрасіла, як бывала,
Ты мяне на вальс любімы свой.

І чаго ты выйшла з ім у сенцы?
Каб цябе ён змог пацалаваць?
Легкадумнасць гэту ў нейкім сэнсе
Можна зразумець і дараваць.
Ты была і ў іншых на прыкмеце
І не знала, што табе рабіць:
Як табе хадзіць на гэтым свеце
І каго ад радасці любіць!
Плакаў я ад крыўды і ад болю,
Дараваць хацеў, але не мог...
Так і разышліся мы з табою
І пайшлі, не бачачы дарог.

Зоя Пятроўна Бацькова – настаўніца беларускай мовы і літаратуры СШ №98 г. Мінска. Закончыла Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт (1974). Мае вышэйшую кваліфікацыйную катэгорыю.

Гучыць песня “Зачарованая мая” (верш Г. Бураўкіна, музыка І. Лучанка)*.

Вядучы. Жыццё мае шмат прыкладаў дзявочай вернасці свайму адзінаму каханаму.

На сцэне з’яўляецца юнак і чытае верш “Вочы сінія-сінія...” Г. Бураўкіна.

Вочы сінія-сінія...

Косы тугія...

Хтось шчаслівы, як кажуць,

дзяўчыну хрысціў.

Трэба вытаптаць многа дарог,

каб другія

Вочы гэткія, гэткія косы знайсці.

Пра такіх, пэўна, казкі складалі ў народзе,
Надзяляючы сотнямі светлых імён...

А цяпер –

гарманісты чародамі ходзяць,

Носяць песні-прызнанні ўначы ля акон.

А яна –

маладая ў сваёй прыгажосці.

Ні прызнанняў, ні песень не хоча яна.

Аднаго прычакаць бы ёй толькі ў госці,

Ды з зямлёю яго абвянчала вайна...

Не гуляе вяселля,

хто гэтак абвенчан.

А яна ўсё чакае, верыць казачным снам, –

Адганяе сватоў, што прарочаць:

не вечна

Будзе доўгай каса, будзе яркай краса.

І даўно з хаты ў хату і вуха ў вуха

Носяць бабы па вёсцы няўмольны прысуд:

Застанецца яна назаўжды векавухай,

Нізавошта састарыць, загубіць красу...

Я не знаю,

быць можа, і праўда, не трэба

Ёй, прыгожай такой, адзінокаю жыць.

Я ж яе разумею...

І вельмі хацеў бы

Вось такое каханне ў жыцці заслужыць.

Вядучы. Усе дзяўчынкі хочучь хутчэй стаць дарослымі. Але як гэта нялёгка – быць жанчынай.

Дзяўчына (апанутая, як сталая жанчына).

* Гэтая песня змешчаная на старонках “Роднага слова” ў сакавіцкім нумары за 1995 г. – *Заўвага рэд.*

Усё ў жыцці здаецца проста,
На ўсё вы знойдзеце прычыны.
Як гэта цяжка быць дарослай,
Як гэта цяжка быць жанчынай.

Насустрач плёткам і абразам
Пранесці горда твар прыгожы,
Затое быць з каханым разам,
І ў гэтым толькі шчасце, можа.

А потым старасць, потым восень,
Хаваеш першыя маршчыны.
Хоць уваччу ўсё тая ж просінь,
Ды сэрца ные без прычыны.

Дачка сама адрэжа косы,
І расказаць ёй немагчыма,
Як будзе цяжка жыць дарослай,
І ў колькі раз цяжэй – жанчынай.

Вера Вярба.

“Усё ў жыцці здаецца проста.”

Вядучы. Сярод усіх дзівосаў свету ёсць яшчэ і такое, як жаночая годнасць.

Юнак.

Ёсць звон ручая, ёсць свежасць рос,
ёсць веліч вяршыні горнай.
І ёсць яшчэ адно з дзівос,
гэта – жаночая гордасць.

Яна – не прыхамаць, не капрыз,
не д’ябальская забава.
Глянуць адчужана зверху ўніз –
святое жаночае права.

Ёсць нешта ў ёй ад гор і зор.
Ды ўсё-ткі зямны яшчэ болей
позірк яе, як дакор –
аснова зямной любові.

Ёсць ветру бег, ёсць каханне наспех,
смех, грубы ў сваёй прыроднасці...
Самы вялікі мужчынскі наш грэх –
грэх супраць жаночай гордасці.

Анатоль Вярцінскі. Жаночая гордасць.

Вядучы. А зараз прагучыць верш-зварот да ўсіх мужчын, жанатых і халастых.

Юнак.

Жанчына плача на прыпынку.
А ёй не робіцца лягчэй,
Хоць і бягуць, бягуць слязінкі
З яе заплаканых вачэй.

Якая ж у яе прычына?
Што ёй спакою не дае?
Падумаў я, ці не мужчына
Пакрыўдзіў толькі што яе?

Не дапамог або абразіў,
Упёрся ў графік ці статут.
Ці нізашто заляпаў грязню
І столькі нарабіў пакут.

Жанатыя і халастыя,
Успамінайце кожны раз,

Што ўсе жанкі крыху святыя,
Што маці нарадзіла вас.

Сяргей Грахоўскі. Плача жанчына.

Вядучы. Жанчына ўвесь час у клопатах, ніколі няма ёй спачыну, нават тэлевізар глядзіць з вязаннем ці шытвом у руках. Дык чаму ж такі клопатны ў яе лёс? Вось як гэта глумачыць жартоўная народная легенда.

Увазе прысутных прапануецца спецыяльна падрыхтаваная інсцэнізацыя легенды “Чаму кабета спачыну не мае” (паводле Уладзіміра Сіўчыкава). Дзейныя асобы: Чарадзей (стары з сівой барадой), Кабета, Мужык.

Дзея першая. (На левым баку сцэны Кабета збірае каласкі ў прытол. Справа выходзіць Чарадзей.)

Кабета (спявае).

Ды ўжо сонца за бор, за бор.

Пара, жнейкі, дамоў, дамоў.

На постаці раса пала,

На сярпчках іржа стала...

Чарадзей (сам сабе). Цудоўна спявае гэтая жняя.

Ажно я, Чарадзей, заслухаўся. (Да Кабеты.) Здароў, галубка! Памажы табе Божа!

Кабета. Здароў! Казаў Бог, каб ты дапамог.

Чарадзей. Куды ўжо мне: стары я, нядужы... Добра спяваеш, галубка. Ты, відаць, тутэйшая, дык ці не пакажаш мне дарогу на Вільню?

Кабета (выпростаецца, паказвае рукою). Пойдзеш прама, каля лесу павернеш направа, як мінеш поле, ідзі налева, а за вёскаю...

Чарадзей (махае рукамі). Чакай, чакай! Можа, ты правяла б мяне, старога, ці хоць бы паўтарыла павольней, бо не патраплю.

Кабета. А не, галубок, мне няма калі. Бачыш, трэба жыта дажынаць, каласкі падбіраць. Ідзі сваёй дарогаю, не замінай працаваць.

Чарадзей. Ну дык каб жа табе і павек некалі было! (Робіць таямнічыя жэсты.) Каб табе, Кабета, заўсёды работы хапала, каб табе не было ўгамону ні ў будзень, ні ў свята! (Прыслухоўваецца.) Здаецца, хтосьці ідзе. Так і ёсць. Мужык на ўскрайку лесу галлё збірае.

Дзея другая. (На сцэне з’яўляецца Мужык з вязанкаю сухога галля і сякераю за поясам.)

Чарадзей. Здароў, добры чалавек! Ты, бачу, дужа стаміўся. Пасядзі са мною трохі, адпачні.

Мужык (падыходзіць). Сядай ты першы, мусіць, змарыўся ў дарозе. (Садзіцца поруч з Чарадзеям, дастае з-за пазухі табакерку.) На-тка, паспытай маёй табакі. (Абодва нюхаюць табакі, гучна чыхаюць.)

Чарадзей. Дзякуй, слаўная табака! Аж у галаве праяснела! А ці не падказаў бы ты мне, дзе тут дарога на Вільню?

Мужык. Чаму ж не? Не толькі падкажу, а і правяду, пакажу. Гэта ву-унь там. (Паказвае.)

Чарадзей. Чакай, але ж табе яшчэ галлё збіраць.

Мужык (махае рукою). Нічога, паспею да заходу сонца. (Дапамагае Чарадзею падняцца, вядзе яго ў глыб сцэны.) Пойдзеш ускрайкам лесу да вёскі, а за ёю ўбачыш Віленскі паштовы тракт. А хочаш, занацуй у мяне, другая хата з краю.

Чарадзей. Дзякуй табе, добры чалавек. (Робіць таямнічыя жэсты.) Будзеш ты заўсёды з работаю ўпраўляцца, дый на адпачынак час мець. А Кабеце, што мяне адпрэчыла, і ў свята спачыну не будзе.

Мужык. А ты скуль ведаеш?

Чарадзей. Я – Чарадзей: як сказаў, так таму і быць!

Мужык (*недаверліва*). Чарадзеі, а пра дарогу пытаўся. Ці стары стаў, забываешся?

Чарадзеі. Проста выпрабуваю цябе. Што, не верыш? Тады зірні, твая вязанка ўжо як падняць.

Мужык (*наварочваецца, а Чарадзеі тым часам сыходзіць за правую кулісу*). І праўда. (*Азіраецца*.) Гэй, дзе ты?.. Знік. А можа, гэта і сапраўды Чарадзеі быў?

Дзея трэцяя. (*З левага боку сцэны з'яўляецца Кабета, заўважае Мужыка*.)

Кабета. Гэй, сусед, чаго стаіш, азіраешся?

Мужык. А-а, добры вечар, суседка! Прывіталася б хаця, слоўца добрае сказала. А то ўсё некуды ляціш...

Кабета. Няма калі мне з табою прахалоджвацца. Адно работу зрабіла, а яшчэ сем просяцца. Не тое што ў вас, мужыкоў. (*Сама сабе*.) Бач ты іх: з адным пагавары, другому дарогу пакажы! Абібокi. (*Паспешыла знікае за кулісаю*.)

Мужык (*глядзіць ёй услед*). Ну-ну, бяжы. Я дык сваю справу паспею зрабіць без усякай спешкі. (*Узвальвае на плечы вязанку галля*.) А ты ляці, спяшайся! Усё роўна клопату ніколі не пазбавішся. (*Пасміхаецца, кажа ў залу*.) Як Чарадзеі сказаў, так яно і будзе! (*Сыходзіць за кулісы*.)

Вядучы. Гэта, безумоўна, жартоўная гісторыя. Усе, хто ахінуты клопатам жанчыны, павінны быць удзячны ёй за гэта і ставіцца да яе з пяшчотай.

Дзяўчына.

Першыя раны жанчына лячыла,
Травы збірала з відна да цямна.
Першых звяроў прыручыла жанчына,
Першай пасеяла зерне яна...
Ведаю:

час раўнадушна імклівы
Дзьмухне у твар скразнячок ледзяны.
Лісце ў садах ападае маўкліва,
Зноўку ў кватэрах жанчыны адны.

І субяседнік адзін – тэлевізар,
Кветак няма, ды і ласкі няма.
Я правяду сорак восем рэвізій
І аддалю тваю сцюжу, зіма.

Не паціскайце, мужчыны, плячыма,
Не спасылайцеся хітра на час.
Першых звяроў прыручыла жанчына,
Можа, як-небудзь прыручыць і вас.

Пімен Панчанка.

“Першыя раны жанчына лячыла...”

Вядучы. Дзяўчынка. Жанчына. Маці... Чароўнае кола жыцця, яго пачатак. Беларускі паэт Рыгор Бардулін сказаў: “І калі б была мая воля на тое – пачаў бы я азбуку менавіта з літары М: як і ўсё на зямлі, усё ў нас пачынаецца з маці”.

Гучыць песня “Калыханка маме” (верш Н. Мацяш, музыка І. Вінаградавай)*.

Вядучы. Самыя цёплыя і шчырыя нашы словы пра маці, “што на свеце, нібы сонца, у кожнага адна” (А. Баладзіс).

Дзяўчына.

Хто яна, што ў кожнага адна,

Што, як сонца ласкавае, свеціць,

Што, як зорка ў небе, хто яна?

Хто яна, адзіная на свеце?

Хто яна, што ў горы і ў бядзе

Нас да сэрца моцна прыціскала?

Хто яна, што ўслед за намі йдзе

Праз усе крутэя перавалы?

.....

Гэта маці, што на свеце,

Нібы сонца, у кожнага адна.

Андрэй Баладзіс. Маці.

Юнак.

Ёсць матчына любоў,

Яе не зблытай

З ніякай, бо няма нідзе такой –

Пяшчотнай, бескарыслівай, адкрытай.

Шчаслівы ты, пакуль яна з табой.

Ёсць матчына любоў.

З ёй забываеш

І крыўду, і бяду, і гузакі.

Яе цяпло да скону адчуваеш,

Як дотык добрай ласкавай рукі.

Ёсць матчына любоў.

Яна спрадвеку

Была, як спадарожніца жыцця.

Ці прыгажун ты будзеш, ці калека –

Ты для яе – любімае дзіця.

Ёсць матчына любоў,

Ты ёй аддзячыш.

Яна табе душу ўсю аддае.

З дзявочаю, мужчынскай і дзіцячай

Ніколі ты не зблытаеш яе.

Ёсць матчына любоў,

Яна нам свеціць

І ў блізкай, і ў далёкай старане.

І колькі б я ні жыў на гэтым свеце,

Любі адною – матчынай! – мяне.

Юрась Свірка. “Ёсць матчына любоў...”

Вядучы. А ці ведаеце вы, чаму амаль да года маці носіць дзіця на руках? Вось як тлумачыць гэта легенда.

Дзяўчына. Жанчына некалі паскардзілася вялікаму чараўніку, што рукі адвальваюцца: дзеці да года не ходзяць, цяляты, ягняты, жарабяты. Усіх на руках насі. Той узяўся дапамагчы. Кінуў цераз высокі плот жарабя – пабегла, цяля – таксама, ягня – і яно пабегла. “Ну, – кажа, – давай дзіця”. Матка абурылася: “Эге, так я табе і дам дзіця цераз высокі плот кідаць”. – “Ну, то тады і насі...”

Уладзімір Караткевіч.

Зямля пад белымі крыламі.

Вядучы. Маці і дзіця... Гэтая сувязь непарыўная. Маці шчаслівая толькі тады, калі шчаслівыя і здаровыя яе дзеці.

На сцэну выходзяць юнак і дзяўчына.

Юнак.

Такі закон прыроды, маці,

І ў ім ёсць сэнсу глыбіня:

Раней, чым першы смех дзіцяці,

Ты доўга чуеш плач штодня.

* Ноты і тэкст гэтай песні можна знайсці на роднаслоўаўскіх старонках у сакавіцкім нумары за 1995 г. – *Заўвага рэд.*

Дзяўчына.

І колькі ты жывеш на свеце –
Спакон вякоў, здавён – даўна –
Ты сэрцам там, дзе плачуць дзеці,
Бо дзеці слёз не льюць дарма.

Юнак.

Бо ім ці страшна, ці балюча,
Ці душыць крыўда – не сцяраець.
Ад шчасця слёзы ў іх не льюцца,
Ад шчасця – хочацца ім пець.

Дзяўчына.

Ты – маці, ты – на ўсё гатова,
Усё – змагчы, усё – аддаць,
Адно б вясёлых ды здаровых
Дзяцей пад сонцам аглядаць.

Юнак.

Таму сабе ты ў долі просіш
Зусім не шмат, зусім не шмат:
Над галавою – неба просінь
Ды ў дзецях – лад, у дзецях – лад.

Ніл Гілевіч. Родныя дзеці.

Вядучы. Не злічыць, колькі неспакойных начэй было ў кожнай маці. Калі дзеці малыя, маці падыходзіць уночы да калыскі. Выраслі дзеці – маці не спіць ад трывожных думак. Усе клопаты і непрыемнасці дзяцей яна перажывае як свае.

Дзяўчына.

Двое дзяцей – двое вачэй,
Маці не знае спакойных начэй:
Вейкі зліпаюцца,
Раніца блізка,
Ціха плыве
У світанне калыска.
Маці не спіць.
Маці не спіць.
Просяць засяглыя вусны папіць –
Тупае босяя маці
З ранку да ранку па хаце.

Выраслі дзеці,
Пайшлі ў дарогу,
Зноў запяклася на сэрцы трывога:
Дзе мае дзеці?
Як мае дзеці?
Хоць бы не крыўдзілі людзі на свеце.
Дзе яны спалі?
Што яны елі?
Як дачакацца наступнай нядзелі?
Тупае маці з сянец у камору:
Хоць бы адведаць прыехаў каторы!
Хукае ў шыбу, глядзіць у завею...
Маці чакае,
Маці сівец.

.....
Двое дзяцей – двое вачэй.
Многа яшчэ неспакойных начэй
Будзе у маці.

Сяргей Грахоўскі. Маці не спіць.

Вядучы. Маці аднолькава любіць усіх сваіх дзяцей: і тых, хто прыносіць ёй радасць, і тых, хто вымушае яе пакутаваць. І за гэтую любоў яна не патрабуе ніякай платы.

Увазе гледачоў прапануецца інсцэнізацыя ўрыўка з рамана “Спакуса” **Таісы Бондар**. З пяшчотай і лю-

боўю адносіцца да маці малодшая дачка Святлана. *Зусім іншая старэйшая, Ева. Маці ж любіць іх абедзвюх, не наракае на сваё жыццё.*

Дзейныя асобы: маці – жанчына гадоў 50, апранутая па-вясковаму, яе старэйшая дачка Ева, модна апранутая, на нагах туфлі на высокіх абцасах, малодшая дачка Святлана, апранутая па-гарадскому, модна, але прасцей за Еву.

(Маці і дочки ідуць і размаўляюць. У руках у дзяўчат вандзэлкі*.)

Ева. Горшая, лепшая работа – гэта не мае значэння, мама. Важна, як чалавек за кошт яе жыве. Ведама, шчасце – аптэкарка! А што вучылася, дык вучылася і перавучылася. Нядоўга па сённяшнім часе.

Маці. Дык я ж нічога не кажу, дачушка. Не сярдуі, не ў папрок бо. Я ж таго, што, як даўней, дык аптэкарка – прафесія дужа ўсюды паважаная. На вёсцы, дык як доктарка, няйначай. Не меней.

Ева. Даўней – не цяпер. У мяне сваё жыццё.

Маці. Дык я ж нічога не кажу, Ева. Я ж нічога...

Святлана. Чаго ты апраўдваешся, мама? Сказала і сказала. Каму і сказаць што, як не табе? *(Перакінула цяжкую сумку ў другую руку, скоса зіркнуўшы на сястру. Ева ж ідзе і любуецца сабой, нікога позіркам не мінае.)* Мы ўжо прыйшлі. Зараз пасядзім на лавачцы ў скверыку, а я збегаю куплю білет. У нас яшчэ як не гадзіна часу.

Ева. У мяне ні хвіліны, Свет!

Святлана. Як ні хвіліны? Ты ж не збіралася...

Маці. Дык хай бяжыць, як трэба. Ведама, пані знайшлі – матку, каб гуртом праводзіць! Бяжы, бяжы, дачушка. Як трэба, то чаго ж. Мы ж ужо на месцы. Аддыхаюся і да цягніка падамся. Каб не напакавалі гэтак сумку, дык і білет бы сама ўзяла. А так ужо Святланка...

Ева. Во і добра. А я... Прыехаць не збяруся, відаць. Нявыкрутка, сама бачыш. А ты, як што, ма, заязджай. Напішы толькі перш, каб дома мяне застаць. Дома я рэдка бываю.

(Ева паставіла пакункі на асфальт, ледзь чутна, больш для віду, кранулася ішчаквой матчынай ішчакі і, крутнуўшыся на тонкім абцасіку, пайшла, ні разу не азірнуўшыся. Маці глядзіць ёй услед са шкадаваннем, Святлана – з абурэннем.)

Святлана. Давай во сюды, мама. Цэлая лаўка вольная. Ты пасядзіш, аддыхаешся, а я хуценька. Мы яшчэ з табой нагамонімся, пакуль цягнік пададуць! *(Святлана на нейкі момант знікае.)*

(Маці пачала ўладкоўвацца на лаўцы. Падсунула бліжэй рэчы, пасастаўляла ўсё побач, потым аглядзіла даланей спадніцу і села сама, задумалася.)

(Зноў з’яўляецца Святлана.)

Святлана. Мама, ты плачаш? *(Апускаецца перад маці наўколэнцы.)*

Маці. Што ты, што ты! *(Маці хуткім рухам выцірае куточки вачэй ражкамі хусткі.)* Чаго б гэта я ўздумалася плакаць? Жывыя, здаровыя ўсе, дзякаваць Богу. Жывяце ў згодзе, на бацькоў не забываецца... Грэх было б крыўдаваць!

Святлана. Я ж бачу...

Маці. Ды то ж я на бліскучае сонца заглядзелася: сонца так і ўзбрыквае, крануўшыся якога лісціка.

Святлана. Узбрыквае? Яно што, аленяня – сонца?

Маці. Ат, ты скажаш! Якое ўжо там аленяня? На ферме век таўкуся, цяпер во ў цялятніку, дык і згледзела на лісці сляды залачонах капыткоў. Згледзела, дык і мовіла. А табе – насмешка. Няйначай, дзіця малое. Ей-бо.

* Вандзэлак – клунак. – Заўвага рэд.

(Святлана, смеючыся, лаічыцца да маці.)

Святлана. То і дзіця, мама! Тваё меншанькае дзіця (апускаецца на лаву побач і, абдымаючы маці за плечы, прытуляецца ічкаю). І ты ў мяне зусім не старая і доўга-доўга яшчэ не будзеш старой. Вось я прыеду праз тыдні два і пашью табе квяцістую кофту з фальбонамі і модную спадніцу з прарэхаю – ніхто не пазнае!

Маці. Ну, калі ўжо кофту з фальбонамі ды спадніцу з прарэхаю, то пэўна ж... Не адно бабы вясковыя, а і цяляты языкі высалапяць на гэткае. Вось толькі бацька за дзюгу не ўзяўся б, га?

(Абедзве смяюцца.)

(Адсмяляліся, гутарка працягваецца.)

Святлана. З інтэрната мяне хутка выселяць. Правы, дадзеныя на пражыванне ў горадзе, заканчваюцца, апошнія экзамены – і ўсё! На сваім хлебе буду. У жніўні павінна выехаць па накіраванні.

Маці. Хай бы ты дамоў прасілася?

Святлана. Прасілася, мама. Сказалі: там штаты скамплектаваныя, а ў Сінчы, куды мяне пасылаюць, дзеці другі год без настаўніцы.

Маці. Гэта ж дзе тая вёска? А?

Святлана. Нездзе ў нашым баку. За Пухавічамі. Я яшчэ не цікавілася. Перад тым як дадому ехаць, з'езджу, зірну.

Маці. З'ездзі. Зірні. Яно, пэўне, трэба слухацца: вучылі цябе на настаўніцу пяць гадоў, ужо ж ім відней. Толькі бачу: нам з бацькам самім да старасці дабірацца, адно ў адным апоры шукаючы. Пагадавалі, павывучвалі вас, і добра! А што адны на старым гняздзе засталіся, дык, дасць Бог, дажывём, агораем гады свае. (Маці і Святлана бяруць пакункі і пакідаюць сцэну.)

На сцэну падымаюцца ўсе ўдзельнікі свята. Хлопцы і дзяўчаты з першай шарэнгі чытаюць наступныя строфы з вершаў розных паэтаў.

Дзяўчына.

Апошні свой аддасць кавалак хлеба,
Жыццё аддасць, каб толькі мы жылі...

Два сонцы ёсць.

Адно нам свеціць з неба.

Другое – грэе на зямлі.

Юнак.

Кажуць мне, падобны да цябе я.

Усмешка, як твая, пагляд вачэй.

Калі свята праводзіцца як вечар адпачынку, то пасля літаратурнай кампазіцыі, у час правядзення розных забаўляльных мерапрыемстваў, можна прапанаваць наступную віктарыну.

I. Пэралічыце творы беларускіх аўтараў, якія называюцца па імені галоўнай гераіні ("Бандароўна", "Паўлінка" Я. Купалы, "Вераніка" М. Багдановіча, "Алімпіяда" І. Пташніківа, "Еўфрасіння Полацкая" У. Арлова).

II. Які аўтар і пра якую сваю гераіню напісаў наступныя радкі?

• "...Выспела нявеста, нічога не скажаш! ...ва ўсім пайшла ў матку. З аблічча – дык як вылітая: і невялікая ростам, і не гладкая – худая, можна сказаць, і плечы, як у маткі, вузкія, і рукі тонкія. І косы чорныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смугляваць на твары такая ж, і шчочкі таксама выпінаюцца". (Іван Мележ пра Ганну Чарнушку.)

• Як маліны яе губкі,

А твар, як лілея,

Як дзве зоркі, яе вочы,

Гляне – свет яснее. (Янка Купала пра Бандароўну.)

Колькі ж, мама, з добраю надзеяй
З-за мяне не спала ты начэй?

Дзяўчына.

Голас незнаёмага можа здзівіць,

Голас друга – на хвіліну спыніць,

Голас любай – сагрэць сонцам лета,

Голас маці – вярнуць з таго свету.

Юнак.

Ростам я з табой даўно зраўняўся,

Ці ж магу я сэрцам дарасці?

Каб, як ты, я праўды не баяўся,

Каб, як ты, жыццём сваім ісці?

Дзяўчына.

Жанчына – таямніца з таямніц:

Пачатак пшчасця і трывогі.

Схіляюцца перад табою ніц

Мужчыны на парозе перамогі.

1-ы юнак.

Вы – пачатак прыгажосці.

2-і юнак.

Вы – жыцця першапрычына.

3-і юнак.

Бачу будучыню вашу я ў служэнні хараству.

4-ы юнак.

Я цалую вашы рукі, беларускія жанчыны!

5-ы юнак.

Я схіляю перад вамі ў знак пашаны галаву.

Спіс літаратуры

Барадулін, Р. Слаўлю чысты абрус / Р. Барадулін. – Мінск: Беларусь, 1996.

Бондар, Т. Спакуса / Т. Бондар. – Мінск: Юнацтва, 1989.

Гілевіч, Н. Вечны магыў / Н. Гілевіч. – Мінск: Юнацтва, 1994.

Гілевіч, Н. Родныя дзеці / Н. Гілевіч. – Мінск: Маст. літ., 1995.

Грахоўскі, С. Выбраныя творы: У 2 т. / С. Грахоўскі. – Мінск: Маст. літ., 1983.

Караткевіч, У. Збор твораў: У 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1990. – Т. 8, кн. 1.

Лойка, А. Пралескі ў акопах / А. Лойка. – Мінск: Маст. літ., 1997.

Міклашэўскі, Я. Зара – заранка, зара – вячэрніца / Я. Міклашэўскі. – Мінск: Маст. літ., 1989.

Родная песня: Зборнік сучаснай беларускай паэзіі. – Мінск: Ураджай, 1997.

Сповідзь калосся: Беларуская паэзія другой паловы XX стагоддзя. – Мінск: Беларусь, 1997.

ДАДАТАК

• "Хлопцы гарнуліся да яе і пабойваліся" (Іван Мележ пра Ганну Чарнушку).

• Бывай, абуджаная ў сэрцы, дарагая.

Твой светлы вобраз панясу я па жыцці.

На ўсходзе дня майго заранка дагарае,
Каб позна вечарам на захадзе ўзысці. (Аркадзь Куляшоў пра Алесю.)

• "[Ён] глянуў ёй у вочы, у гэтыя акруглыя цёмныя і такія слаўныя, выразныя вочы, на яе чорныя тонкія бровы, якіх ён не бачыў ні ў аднае дзяўчыны, ні ў кога на свеце. Здаецца, ніколі не адводзіў бы ад яе вачэй!" (Якуб Колас пра Ядвісію.)

• "Ці ж можна не любіць яе, гэтую лепшую, прыгажэйшую казку Палесся?" (Якуб Колас пра Ядвісію.)

• І мела дзеўча выгляд маці,

Калі тады ка мне яна,

Трывожнай ласкаю паўна,

Схілялася, як да дзіцяці,

Зіяючы перада мной

У новай пекнасці жывой. (Максім Багдановіч пра Вераніку.)

Шаноўныя калегі! Па вашых шматлікіх просьбах мы друкуем Правілы фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйных установах, зацверджаныя загадам Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь 9 жніўня 2007 года № 534. І надалей у рубрыцы “У Міністэрстве адукацыі” мы плануем змяшчаць нарматыўныя прававыя дакументы, якія рэгулююць адукацыйны працэс па беларускай мове і літаратуры ў агульнаадукацыйных установах (па меры іх падрыхтоўкі і зацвярджэння).

У Міністэрстве адукацыі

ПРАВИЛЫ ФАРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ВУСНОЙ И ПИСЬМОВОЙ МОВЫ У АГУЛЬНААДУКАЦИЙНЫХ УСТАНОВАХ

ГЛАВА 1 АГУЛЬНЫЯ ПАЛАЗЭННІ

1. Правілы фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйных установах (далей – Правілы) распрацаваны з мэтай удасканалення і рэгулявання адукацыйнага працэсу ў агульнаадукацыйных установах, узгаднення дзейнасці педагагічных работнікаў па фарміраванні моўнай культуры вучняў.

2. Правілы вызначаюць патрабаванні да фарміравання вуснай і пісьмовай мовы вучняў агульнаадукацыйных устаноў, правядзення, праверкі навучальных і кантрольных работ, якія выкананы ў пісьмовай форме, колькасць і прыклады аб’ём кантрольных работ, парадак вядзення і афармлення сшыткаў, дзённікаў і класных журналаў, парадак афармлення рэфератаў.

3. Правілы абавязковыя для прымянення пры ажыццяўленні адукацыйнага працэсу ва ўсіх тыпах агульнаадукацыйных устаноў незалежна ад іх падпарадкаванасці і форм уласнасці.

ГЛАВА 2 ПАТРАБАВАННІ ДА ФАРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ВУСНОЙ И ПИСЬМОВОЙ МОВЫ У АГУЛЬНААДУКАЦИЙНЫХ УСТАНОВАХ

4. Галоўнымі мэтамі навучання мовам у агульнаадукацыйнай установе з’яўляюцца развіваючая (камунікатыўная), адукацыйная, выхаваўчая.

Развіваючая (развіццё камунікатыўнай кампетэнцыі) мэта з’яўляецца вядучай і патрабуе ад вучняў дасягнення такога ўзроўню практычнага валодання мовай, які забяспечыць іх адукацыйную дзейнасць і зносіны ў розных сферах жыцця. Гэта мэта навучання ажыццяўляецца на аснове вучэбна-камунікатыўнай дзейнасці вучняў шляхам выпрацоўкі ў іх неабходных навыкаў і ўменняў ва ўсіх відах маўленчай дзейнасці: чытанні, маўленні, успрымання мовы на слых, пісьме.

Адукацыйная мэта звязана з фарміраваннем ведаў пра сістэму мовы і рэалізуецца пры вывучэнні ўсіх вучэбных прадметаў. На ўроках вучні набываюць уменні аналізаваць, супастаўляць, рабіць вывады, падагульняць.

Выхаваўчая мэта прадугледжвае фарміраванне нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, патрыятычных пачуццяў, паважлівых адносін да культуры свайго і іншых народаў, імкнення захоўваць нацыянальную культуру, умення ўзаемадзейнічаць з носьбітамі іншых моўных культур; развіццё эстэтычнага густу, моўнай культуры вучняў, цікавасці да вучэбных прадметаў; павышэнне ўзроўню матывацыі на ўроках праз сродкі навучання.

5. Правілы прадугледжваюць арганізаваную сістэму работы ўсяго педагагічнага калектыву па фарміраванні моўнай (вуснай і пісьмовай) культуры вучняў. Вядучая роля ў стварэнні ўмоў для авалодання вучнямі культуры вуснага і пісьмовага маўлення, трывалымі арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі навыкамі належыць педагагічным работнікам, якія ажыццяўляюць навучанне і выхаванне на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі, настаўнікам беларускай, рускай, замежных моў і моў нацыянальных меншасцей.

Пры ажыццяўленні адукацыйнага працэсу па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Беларуская літаратура”, “Руская мова”, “Руская літаратура”, “Літаратурнае чытанне”, “Замежная мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Літаратура нацыянальнай меншасці” неабходна на кожным уроку ўдасканалваць навыкі чытання, вучыць правільнаму, усвядомленаму, бегламу, выразнаму чытанню, развіваць навыкі звязнага маўлення.

Беларуская і руская мовы ў агульнаадукацыйных установах з’яўляюцца не толькі прадметамі вывучэння, але і сродкамі навучання асновам усіх навук. Неабходны такі падыход да выкладання вучэбных прадметаў, пры якім выхаванне моўнай культуры вучняў ажыццяўляецца агульнымі сіламі педагагічнага калектыву агульнаадукацыйнай установы. Патрабаванні, якія прад’яўляюцца да моўнай культуры, выконваюцца педагогамі ўсіх вучэбных прадметаў як на ўроках, так і ў пазаўрочны час.

6. Педагагічныя работнікі агульнаадукацыйных устаноў павінны:

прадумваць ход выкладання вучэбнага матэрыялу, правільнасць і дакладнасць усіх фармулёвак пры падрыхтоўцы да ўрокаў;

не дапускаць у сваім маўленні няправільна пабудаваных сказаў і зваротаў, парушэння нормаў вымаўлення, неахайнасці пры выбары слоў;

фарміраваць у вучняў уяўленне пра багацце беларускай, рускай, замежных моў, моў нацыянальных меншасцей, рэгулярна праводзіць навучанне нормам літаратурнай мовы;

праводзіць на ўроках спецыяльную работу, скіраваную на паўнацэннае ўспрыманне вучнямі вучэбнага тэксту і слова педагога, якія з'яўляюцца не толькі асноўнымі крыніцамі вучэбнай інфармацыі, але і ўзорамі правільна афармленага маўлення;

выкарыстоўваць выразнае чытанне ўголас як адзін з прыёмаў фарміравання культуры вуснага маўлення, як сродак эмацыянальнага і лагічнага асэнсавання тэксту;

вучыць працаваць з кнігай, карыстацца разнастайнай даведчай літаратурай па вучэбным прадмеце, каталогамі і картатэкай, падбіраць літаратуру па пэўнай тэме, правільна афармляць вынікі самастойнай работы з кнігай, цытаваны матэрыял; складаць тэзісы, канспекты, спісы літаратуры і г.д.;

праводзіць сістэматычную работу па ўзбагачэнні слоўнікавага запасу вучняў, азнаямленні з тэрміналогіяй вывучаемага вучэбнага прадмета. Пры тлумачэнні вучэбнага матэрыялу словы вымаўляць выразна, запісваюць на дошцы і ў сшытках, пастаянна правяраць засваенне іх значэння і правільнае выкарыстанне ў маўленні;

фарміраваць у вучняў уменні складаць аналітычныя і абагульняльныя табліцы, дыяграмы, схемы, апісваць, характарызаваць, параўноўваць, аналізаваць вывучаны матэрыял, весці дыялог, дыскусію, прыводзіць неабходныя доказы, рабіць вывады і абагульненні;

фарміраваць культуру пісьмовай мовы вучняў; прытрымлівацца ўзору афармлення надпісу на вокладцы сшытка, сачыць за акуратным вядзеннем сшыткаў, граматычным афармленнем запісаў у іх;

павышаць культуру вуснага маўлення вучняў, лагічнасці іх выказванняў, тактоўна выпраўляць памылкі ў адпаведнасці з нормамі літаратурнай мовы, на якой вядзецца навучанне і выхаванне ў агульнаадукацыйнай установе;

выкарыстоўваць заняткі па інтарэсах, факультатывыя заняткі, курсы на выбар, а таксама формы пазакласнай і пазашкольнай дзейнасці (заняткі ў аб'яднаннях па інтарэсах, алімпіяды, канферэнцыі, конкурсы, фестывалі, злёты, выстаўкі, экспедыцыі і іншыя мерапрыемствы) для ўдасканалення моўнай культуры вучняў;

рабіць разборлівым почыркам усе віды запісаў на класнай дошцы, у класным журнале, у дзённіках і сшытках вучняў.

7. Адміністрацыя агульнаадукацыйных устаноў павінна:

накіроўваць, каардынаваць і кантраляваць работу па выкананні патрабаванняў Правіл у агульнаадукацыйнай установе;

весці дакументацыю ў агульнаадукацыйных установах, якія ажыццяўляюць навучанне на дзяржаўнай (беларускай або рускай) мове Рэспублікі Беларусь, на мовах нацыянальных меншасцей, і афармляць памяшканне гэтых устаноў на дзвюх мовах – адной з дзяржаўных і мове нацыянальнай меншасці;

уключаць пытанні аб выкананні адзіных патрабаванняў да вуснага і пісьмовага маўлення вучняў у работу педагогічных саветаў, арганізоўваць абмен вопытам педагогічных работнікаў; праводзіць пасяджэнні метадычных аб'яднанняў, тэматыкай якіх з'яўляюцца павышэнне культуры маўлення і пісьма вучняў.

ГЛАВА 3

ПАТРАБАВАННІ ДА НАВУЧАЛЬНЫХ І КАНТРОЛЬНЫХ РАБОТ, ЯКІЯ ПРАВODЗЯЦЦА ў ПІСЬМОВАЙ ФОРМЕ

8. Асноўнымі відамі класных і дамашніх работ вучняў з'яўляюцца навучальныя работы, якія праводзяцца ў пісьмовай форме (далей – *навучальныя работы*).

Да іх адносяцца:

на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі:

практыкаванні і заданні па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Замежная мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Матэматыка”, віды і аб'ём якіх вызначаюцца заданнямі з падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў, дыдактычных матэрыялаў, вучэбна-метадычных дапаможнікаў, якія маюць грыф Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь;

дыктанты і спісванні ўсіх відаў;

творчыя работы (навучальныя сачыненні, пераклады і іншыя);

розныя віды рабочых запісаў і замалёвак па вучэбных прадметах “Чалавек і свет”, “Мая Радзіма – Беларусь” і “Літаратурнае чытанне”;

заданні з выкарыстаннем кантурных карт, атласаў па вучэбным прадмеце “Мая Радзіма – Беларусь”;

на II і III ступенях агульнай сярэдняй адукацыі:

выкананне практыкаванняў, заданняў, у тым ліку тэставых, па ўсіх вучэбных прадметах, акрамя вучэбных прадметаў “Выяўленчае мастацтва”, “Фізічная культура і здароўе”;

рашэнне задач па вучэбных прадметах “Матэматыка”, “Фізіка”, “Хімія”, “Біялогія”, “Астраномія”;

выкананне перакладаў па вучэбных прадметах “Замежная мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Беларуская мова”, “Руская мова”;

напісанне дыктантаў, перакладаў, сачыненняў, водгукаў па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Замежная мова”;

напісанне дыктантаў па вучэбных прадметах “Матэматыка”, “Фізіка”, “Хімія”, “Біялогія”;

пісьмовыя адказы на пытанні, змешчаныя ў падручніках, вучэбных дапаможніках, дыдактычных матэрыялах па ўсіх вучэбных прадметах, акрамя вучэбнага прадмета “Фізічная культура і здароўе”;

складанне планаў-канспектаў, апорных схем, аналітычных і абагульняльных табліц, дыяграм, схем, алгарытмаў па ўсіх вучэбных прадметах, акрамя вучэбных прадметаў “Выяўленчае мастацтва”, “Музыка”;

афармленне справаздач пра вынікі назіранняў, лабараторных і практычных работ (вопытаў), эксперыментальных даследаванняў, экскурсій па тых вучэбных прадметах, па якіх прадугледжана іх правядзенне;

выкананне заданняў з выкарыстаннем кантурных карт, атласаў, рухомай карты зорнага неба, карты экватарыяльнага пояса зорнага неба па вучэбных прадметах “Чалавек і свет”, “Геаграфія”, “Астраномія”;

напісанне рэфератаў па ўсіх вучэбных прадметах, якія вывучаюцца ў IX – XII (XIII) класах, акрамя вучэбнага прадмета “Інфарматыка”.

9. Віды, змест і аб’ём навучальных работ вызначаюцца настаўнікам на падставе заданняў з падручнікаў, дыдактычных матэрыялаў і вучэбна-метадычных дапаможнікаў з улікам патрабаванняў адукацыйнага стандарту.

Перыядычнасць правядзення работы па развіцці звязнай пісьмовай мовы вучняў I – IV класаў (робота з дэфармаванымі сказамі, тэкстамі, адказы на пытанні; пераказы розных відаў; складанне сказаў і невялікіх тэкстаў па карцінах, серыі малюнкаў, па пачатку тэксту і г.д.) вызначаецца настаўнікам з улікам зместу вучэбных праграм і падручнікаў (вучэбных дапаможнікаў) і займае частку ўрока.

Пераказы і сачыненні ў класах на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі носяць толькі навучальны характар.

У першым паўгоддзі ў V класе агульнаадукацыйных устаноў з рускай і іншымі мовамі навучання праводзяцца толькі навучальныя пераказы, якія ацэньваюцца па нормах для IV класа.

Колькасць разлічаных на цэлы ўрок навучальных работ па развіцці звязнай пісьмовай мовы вучняў, прыкладны аб’ём навучальных пераказаў, сачыненняў, слоўнікавых дыктантаў на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі вызначаецца ў адпаведнасці з дадаткам 1.

10. Па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Беларуская літаратура”, “Руская мова”, “Руская літаратура”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Літаратура нацыянальнай меншасці”, “Замежная мова”, “Матэматыка”, “Інфарматыка”, “Фізіка”, “Хімія”, “Біялогія”, “Астраномія” праводзяцца кантрольныя работы ў пісьмовай форме (далей – *кантрольныя работы*). Колькасць кантрольных работ на працягу навучальнага года на ўсіх ступенях агульнай сярэдняй адукацыі і ўзроўнях вывучэння вучэбнага прадмета, іх віды і прыкладны аб’ём вызначаюцца ў адпаведнасці з дадаткамі 2, 3, 4.

Да канца першай чвэрці, а ў V класе на працягу I паўгоддзя захоўваецца аб’ём тэксту, рэкамендаваны для папярэдняга класа.

Сачыненні па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Беларуская літаратура”, “Руская мова”, “Руская літаратура”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” і “Літаратура нацыянальнай меншасці” ў V – IX класах носяць толькі навучальны характар.

У вярчэнні (зменнай) школе ў класах з двухгадовым тэрмінам навучання на III ступені агульнай сярэдняй адукацыі колькасць кантрольных работ супадае з колькасцю кантрольных работ па адпаведным вучэбным прадмеце ў агульнаадукацыйнай установе. У класах з трохгадовым тэрмінам навучання сумарная колькасць кантрольных работ па вучэбным прадмеце, прадугледжаных на III ступені агульнай сярэдняй адукацыі, раўнамерна размяркоўваецца на ўсе гады навучання.

11. Колькасць арфаграм і пунктаграм у тэкстах кантрольных дыктантаў па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” вызначаецца ў адпаведнасці з дадаткам 6.

Колькасць слоў у тэкстах кантрольных работ па вучэбным прадмеце “Замежная мова” вызначаецца ў адпаведнасці з дадаткам 7.

12. Працягласць напісання кантрольных работ у залежнасці ад спецыфікі вучэбнага прадмета можа быць ад 45 да 90 хвілін (у I класе – да 35 хвілін).

Пры правядзенні кантрольных работ дапускаецца аб’яднанне двух урокаў, акрамя I – IV класаў.

Працягласць напісання кантрольных сачыненняў у X – XII (XIII) класах па вучэбных прадметах “Беларуская літаратура”, “Руская літаратура”, “Літаратура нацыянальнай меншасці” складае 90 хвілін.

13. Кантрольныя работы павінны праводзіцца ў адпаведнасці з графікам, зацверджаным кіраўніком агульнаадукацыйнай установы.

У адным класе на працягу дня праводзіцца толькі адна кантрольная работа па адным вучэбным прадмеце, як правіла, у час найвышэйшай працаздольнасці вучняў. Забараняецца правядзенне кантрольных работ на апошніх уроках.

Не рэкамендуецца праводзіць кантрольныя работы ў панядзелак, суботу, першы і апошні дні чвэрці (трымэстра, паўгоддзя).

ГЛАВА 4 ПРЫКЛАДНАЯ КОЛЬКАСЦЬ І ПРЫЗНАЧЭННЕ ВУЧНЁЎСКИХ СШЫТКАЎ

14. Пры ажыццяўленні агульнаадукацыйнымі ўстановамі навучання і выхавання на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі:

14.1. вучні I класаў навучальныя работы па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Матэматыка” выконваюць у сшытках на друкаванай аснове*;

14.2. для выканання ўсіх відаў навучальных і кантрольных работ вучням II – IV класаў рэкамендуецца мець наступную колькасць сшыткаў:

па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Матэматыка” – 2 сшыткі для ўсіх навучальных работ і 1 сшытак для кантрольных работ. Пры гэтым, пачынаючы з III класа, па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” выкарыстоўваюцца сшыткі з разліноўкай у адну лінейку;

па вучэбным прадмеце “Літаратурнае чытанне” – 1 сшытак па меркаванні настаўніка;

па вучэбным прадмеце “Замежная мова” – 2 сшыткі ў лінейку для ўсіх навучальных работ – для вучняў II класа, якія вывучаюць вучэбны прадмет “Замежная мова” на павышаным узроўні;

2 сшыткі ў лінейку для ўсіх навучальных работ, 1 сшытак для запісу замежных слоў і 1 сшытак у лінейку для кантрольных работ – для вучняў III – IV класаў, якія вывучаюць вучэбны прадмет “Замежная мова” на базавым і павышаным узроўнях;

па вучэбных прадметах “Чалавек і свет”, “Мая Радзіма – Беларусь” – 1 сшытак для ўсіх навучальных работ па меркаванні настаўніка;

па вучэбным прадмеце “Выяўленчае мастацтва” – альбом для вучняў II – IV класаў;

па вучэбным прадмеце “Музыка” – нотны сшытак для вучняў II – IV класаў.

15. Пры ажыццяўленні агульнаадукацыйнымі ўстановамі навучання і выхавання ў V – XII класах для выканання ўсіх відаў навучальных і кантроль-

* Сшыткі на друкаванай аснове павінны мець грыф навукова-метадычнай установы “Нацыянальны інстытут адукацыі Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь”.

ных работ вучням рэкамендуецца мець наступную колькасць сшыткаў:

па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” – 2 сшыткі ў лінейку для ўсіх навучальных работ і 1 сшытак для кантрольных работ;

па вучэбных прадметах “Беларуская літаратура”, “Руская літаратура”, “Літаратура нацыянальнай меншасці” – 1 сшытак для ўсіх навучальных работ для вучняў V – XII класаў і 1 сшытак для кантрольных работ для вучняў X – XII класаў;

па вучэбным прадмеце “Замежная мова” – 2 сшыткі ў лінейку для ўсіх навучальных работ, 1 сшытак для запісу замежных слоў і 1 сшытак у лінейку для кантрольных работ. Сшытак для запісу замежных слоў для вучняў XI – XII класаў выкарыстоўваецца па іх жаданні;

па вучэбным прадмеце “Матэматыка” – 2 сшыткі для ўсіх навучальных работ і 1 сшытак для кантрольных работ;

па вучэбным прадмеце “Інфарматыка” – 1 сшытак для ўсіх навучальных работ, у тым ліку для афармлення практычных работ, і 1 сшытак для кантрольных работ;

па вучэбных прадметах “Чалавек і свет”, “Гісторыя Беларусі”, “Сусветная гісторыя”, “Геаграфія”, “Айчынная і сусветная мастацкая культура (Сусветная мастацкая культура)”, курсе “Чалавек. Грамадства. Дзяржава”, “Працоўнае навучанне”, “Дапрызыўная і медыцынская падрыхтоўка” – 1 сшытак для ўсіх навучальных работ;

па вучэбным прадмеце “Фізіка” – 1 сшытак для навучальных работ, 1 сшытак для лабараторных работ і эксперыментальных даследаванняў і 1 сшытак для кантрольных работ;

па вучэбным прадмеце “Біялогія” – 1 сшытак для навучальных, лабараторных і практычных работ і 1 сшытак для кантрольных работ;

па вучэбным прадмеце “Хімія” – 1 сшытак для навучальных і лабараторных работ, 1 сшытак для практычных і кантрольных работ;

па вучэбным прадмеце “Астраномія” – 1 сшытак для ўсіх навучальных работ і 1 сшытак для кантрольных работ (для вучняў, якія вывучаюць гэты вучэбны прадмет на паглыбленым узроўні);

па вучэбным прадмеце “Выяўленчае мастацтва” – альбом для вучняў V – VI класаў;

па вучэбным прадмеце “Музыка” – нотны сшытак для вучняў V – VII класаў.

16. Дазваляецца выкарыстоўваць для навучальных, практычных, лабараторных работ і эксперыментальных даследаванняў сшыткі на друкаванай аснове.

17. Сшыткі для лабараторных работ (лабараторных работ і эксперыментальных даследаванняў) па вучэбным прадмеце “Фізіка”, сшыткі для практычных і кантрольных работ па вучэбным прадмеце “Хімія” захоўваюцца ў агульнаадукацыйнай установе на працягу навучальнага года і выдаюцца вучням для выканання адпаведных відаў работ.

18. Сшыткі для кантрольных работ захоўваюцца ў агульнаадукацыйнай установе на працягу навучальнага года і выдаюцца вучням для выканання ў іх кантрольных работ і работ над памылкамі.

ГЛАВА 5 ПАРАДАК АФАРМЛЕННЯ І ВЯДЗЕННЯ СШЫТКАЎ

19. Пры афармленні надпісу на вокладцы сшытка ўказваецца, для чаго прызначаецца сшытак – для работ па беларускай мове, для кантрольных работ па матэматыцы, для практычных работ па хіміі, для практычных і лабараторных работ па біялогіі, для лабараторных работ па фізіцы або для лабараторных работ і эксперыментальных даследаванняў па фізіцы і г.д.; клас, скарачанае назва агульнаадукацыйнай установы, прозвішча, імя (поўнаасцю) вучня ў родным склоне.

Узоры афармлення надпісу на вокладцы сшытка:

*Сшытак
для кантрольных работ
па беларускай мове
вучаніцы 2 класа
Выгалавіцкай базавай школы
Данільчык Вольгі*

*Тетрадь
для работ
по русскому языку
ученика 5 “Г” класса
гимназии № 61 г. Минска
Сафонова Виталия*

*Сшытак
для работ
по матэматыцы
вучня 8 “А” класа
сярэдняй школы № 2
г. Наваполацка
Міцкевіча Аляксандра*

*Англійская мова
English
Galina Sedova
Form 3 “B”
School № 20*

*Tests
in English
Galina Sedova
Form 3 “B”
School № 20*

*Нямецкая мова
Deutsch
Anna Petrova
Klasse 5 “B”
Schule № 20*

*Tests
in Deutsch
Anna Petrova
Klasse 5 “B”
Schule № 20*

*або:
Сшытак
для кантрольных работ
па матэматыцы
вучня 8 “А” класа
Засульскай сярэдняй школы
Міцкевіча Аляксандра*

*Тетрадь
для кантрольных работ
по русской литературе
ученика 10 “А” класса
гимназии № 1 г. Слуцка
Симончика Михаила*

*Французская мова
Français
Svetlana Ivanova
classe de 7ème “A”
école № 20*

*Français
Tests
Svetlana Ivanova
classe de 7ème “A”
école № 20*

*Іспанская мова
Español
Anna Ivanova
grado 4 “A”
escuela № 20*

*Español
para pruebas escritas
Anna Ivanova
grado 4 “A”
escuela № 20*

20. У I і II класах надпіс на вокладцы шытка афармяецца настаўнікам, у III і IV класах – вучнем пад кіраўніцтвам настаўніка, у V – XII (XIII) класах – вучнем.

21. Усе запісы ў шытках вучні павінны рабіць з захаваннем наступных патрабаванняў:

21.1. пісаць акуратна, разборлівым почыркам, карыстацца шарыкавай ручкай з пастай сіняга або фіялетавага колеру.

У I класе пры навучанні пісьму вучням дазваляецца выкарыстоўваць аловак замест шарыкавай ручкі;

21.2. выкарыстанне каляровых алоўкаў, фламастэраў, уклеек і аплікацый у шытках для кантрольных работ недапушчальна.

Па вучэбных прадметах “Матэматыка”, “Фізіка” ў шытках для кантрольных работ вучням дазваляецца выкарыстоўваць каляровыя алоўкі, акрамя чырвонага, пры пабудаванні геаметрычных фігур, графікаў функцый, выкананні малюнкаў, графікаў і схем;

21.3. неабходна адводзіць палі са знешняга боку старонкі шытка. Палі абавязкова адводзяцца ў шытках па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Беларуская літаратура”, “Руская літаратура”, “Літаратура нацыянальнай меншасці”, “Матэматыка” ва ўсіх класах, па тых вучэбных прадметах, па якіх праводзяцца кантрольныя работы, – у шытках для кантрольных работ. У астатніх шытках палі адводзяцца па меркаванні настаўніка, калі яны выкарыстоўваюцца для рабочых паметаў;

21.4. у II – IV класах дата выканання навучальнай або кантрольнай работы запісваецца на рабочым радку шытка наступным чынам: дзень месяца – арабскай лічбай, назва месяца – пропіссу.

Узор: **6 мая**

На наступным радку пасля даты ў шытках для навучальных работ пішацца “Класная работа” або “Дамашняя работа”. У шытках для навучальных работ па вучэбным прадмеце “Матэматыка” паміж датай і словамі “Класная работа” або “Дамашняя работа” неабходна прапускаць адну клетку;

21.5. у шытках па вучэбным прадмеце “Матэматыка” пачынаючы з II класа пры афармленні рашэння задач, прыкладаў на асобным радку ўказваецца від навучальнай работы. Паміж назвай віду работы, рашэннем і адказам прапускаецца 1 клетка ўніз. Для аддзялення адной навучальнай работы ад другой і для выстаўлення адзнакі прапускаецца 4 клеткі.

Паміж слупкамі прыкладаў прапускаюцца тры клеткі ўправа.

Слова “Прыклады” ў II – IV класах не пішацца;

21.6. у V – XII (XIII) класах дата выканання навучальнай або кантрольнай работы запісваецца лічбамі на палях шыткаў па ўсіх вучэбных прадметах, акрамя вучэбных прадметаў “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Замежная мова”.

Узор: **01.09.2007**

Слова “Класная работа” або “Дамашняя работа” запісваюцца на тым жа радку, на якім на палях запісана дата выканання навучальнай работы, акрамя шыткаў па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Замежная мова”.

У шытках для навучальных работ па вучэбных прадметах “Беларуская літаратура”, “Руская літаратура”, “Літаратура нацыянальнай меншасці”, “Чалавек і свет”, “Інфарматыка”, “Гісторыя Беларусі”, “Сусветная гісторыя”, “Тэаграфія”, “Біялогія”, “Фізіка”, “Астраномія”, “Хімія”, “Айчынная і сусветная мастацкая культура (Сусветная мастацкая культура)”, “Працоўнае навучанне”, “Дапрызыўная і медыцынская падрыхтоўка”, курсе “Чалавек. Грамадства. Дзяржава” пры выкананні класных навучальных работ словы “Класная работа” не пішуцца, а адразу запісваецца тэма ўрока на тым жа радку, на якім на палях запісана дата выканання навучальнай работы.

Напрыклад:

Агульная характарыстыка галагенаў 12.09.2007

Пры выкананні кантрольнай, практычнай або лабараторнай работы ў адпаведным шытку робіцца наступны запіс:

Практычная работа № 6 22.10.2007

Рашэнне эксперыментальных задач

21.7. у навучальных класных і дамашніх работах, кантрольных работах па мовах, акрамя замежных моў, літаратурах у шытках для навучальных і кантрольных работ на асобным радку ўказваецца від работы (пераказ, сачыненне, водгук і інш.), запісваецца заглавак навучальнай і кантрольнай работы (без двукосся і кропак).

Напрыклад:

Дыктант **Пераказ**

Мой родны край

У лесе

Сачыненне

3 гісторыі майго роду

Паміж работай і загатоўкам, назвай віду работ і загатоўкам, а таксама паміж загатоўкам і тэкстам лінейкі не прапускаюцца.

Слова “Практыкаванне” ў II – IV класах не пішацца.

У V – XII класах у дамашніх работах па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, акрамя вучэбнага прадмета “Замежная мова”, пасярэдзіне радка запісваецца дата словамі, на наступных радках пішацца “Дамашняя работа”, слова “Практыкаванне”, указваецца яго нумар.

Напрыклад:

Трэцяга верасня

Трэцье сентября

Дамашняя работа

Домашняя работа

Практыкаванне 12

Упражнение 12

21.8. дата ў шытках па вучэбным прадмеце “Замежная мова” запісваецца так, як гэта прынята ў краіне мовы, якая вывучаецца.

Узоры: **October 10, 2007** (англійская мова); **Lundi 5 décembre 2007** (французская мова); **6. Dezember 2007** (нямецкая мова); **7 de diciembre** (іспанская мова).

На наступным радку пасля даты ў шытках для навучальных работ па вучэбным прадмеце “Замежная мова” пішацца “Класная работа” або “Дамашняя работа”, далей запісваецца нумар практыкавання і старонка;

21.9. паміж заключным радком тэксту навучальнай або кантрольнай работы і датай наступнай навучальнай або кантрольнай работы неабходна пра-

пускаць 2 лінейкі. Пры пераходзе на наступную старонку дата і назва навучальнай работы ад зместу не аддзяляюцца;

21.10. захоўваць чырвоны радок;

21.11. выконваць акуратна падкрэсліванні, умоўныя абазначэнні, чарцяжы, схемы, графікі, табліцы, дыяграмы, малюнкi алоўкам або ручкай, пры неабходнасці – з прымяненнем лінейкі і цыркуля.

22. Экзаменацыйныя работы, якія праводзяцца ў пісьмовай форме за перыяд навучання на ўзроўнях агульнай базавай і агульнай сярэдняй адукацыі, выконваюцца на асобных лістах са штампам агульнаадукацыйнай установы і афармляюцца наступным чынам:

пасля штампа агульнаадукацыйнай установы прапускаецца 2 лінейкі (4 клеткі) і пасярэдзіне радка робіцца наступны запіс:

**Экзаменацыйная работа (дыктант)
на беларускай мове
вучаніцы 10 “Б” класа
Кавалевіч Вольгі Пятроўны**

**Экзаменацыйная работа
на матэматыцы
вучня 12 “А” класа**

Станкевіча Сяргея Міхайлавіча

На другой старонцы без слова “Тэма” пішацца тэма пераказу, дыктанта, водгуку, па вучэбным прадмеце “Матэматыка” – нумар варыянта (1 варыянт, 2 варыянт).

У двукоссе назва тэмы пераказу, дыктанта, водгуку бярэцца толькі тады, калі яна з’яўляецца цытатай і пры ёй дадзена прозвішча аўтара.

23. Экзаменацыйныя работы вучняў пасля праверкі і выстаўлення адзнакі ў балах падпісваюцца:

старшынёй і двума членамі экзаменацыйнай камісіі – пры здачы выпускных экзаменаў за перыяд навучання на ўзроўні агульнай базавай адукацыі;

старшынёй і трыма членамі экзаменацыйнай камісіі – пры здачы выпускных экзаменаў за перыяд навучання на ўзроўні агульнай сярэдняй адукацыі.

Запісы афармляюцца наступным чынам:

(адзнака)

Старшыня экзаменацыйнай камісіі	(подпіс) Т. І. Пшанічная
Члены экзаменацыйнай камісіі:	(подпіс) А. Г. Лявонаў
	(подпіс) Н. І. Трафімава
	(подпіс) У. В. Пракаповіч

ГЛАВА 6

ПАРАДАК ПРАВЕРКІ НАВУЧАЛЬНЫХ, КАНТРОЛЬНЫХ, ЭКЗАМЕНАЦЫЙНЫХ РАБОТ І РАБОТ НАД ПАМЫЛКАМІ

24. У I і II класах настаўнік правярае ў сшытках, у тым ліку і на друкаванай аснове, правільнасць выканання ўсіх навучальных работ пасля кожнага ўрока.

У III – IV класах сшыткі вучняў, у якіх выконваюцца навучальныя класныя і дамашнія работы па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Матэматыка”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, правяраюцца пасля кожнага ўрока ва ўсіх вучняў.

25. Вучні II – IV класаў рэгулярна выконваюць работу над памылкамі ў тых жа сшытках, у якіх выконвалася адапедная навучальная або кантрольная работа. Узор выканання работы над памылкамі дае настаўнік.

26. Навучальныя дыктанты, пераказы і сачыненні ў вучняў II – IV класаў правяраюцца і раздаюцца вучням на наступным уроку па гэтым вучэбным прадмеце для абавязковага правядзення работы над памылкамі.

27. У III – VII класах сшыткі вучняў, у якіх выконваюцца навучальныя работы па вучэбным прадмеце “Замежная мова”, правяраюцца пасля кожнага ўрока ва ўсіх вучняў, у VIII – X класах – адзін раз у тыдзень, у XI – XII (XIII) класах правяраюцца найбольш значныя навучальныя работы, але з такім разлікам, каб адзін раз у два тыдні правяраліся сшыткі ўсіх вучняў.

Сшыткі для запісу замежных слоў у III – VII класах правяраюцца адзін раз у два тыдні, у VIII – X класах – адзін раз у месяц, у XI – XII (XIII) класах – адзін раз у чвэрць, трымэстр або паўгоддзе.

28. У V – VIII класах сшыткі вучняў, у якіх выконваюцца навучальныя работы па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Матэматыка”, правяраюцца выбарачна, адзін раз у тыдзень ва ўсіх вучняў, у IX – X класах – адзін раз у два тыдні, у XI – XII (XIII) класах – адзін раз у месяц.

29. Сшыткі вучняў, у якіх выконваюцца навучальныя работы па вучэбных прадметах “Беларуская літаратура”, “Руская літаратура”, “Літаратура нацыянальнай меншасці”, “Чалавек і свет”, “Гісторыя Беларусі”, “Сусветная гісторыя”, “Інфарматыка”, “Фізіка”, “Хімія”, “Біялогія”, “Геаграфія”, “Астраномія”, “Айчынная і сусветная мастацкая культура (Сусветная мастацкая культура)”, курсе “Чалавек. Грамадства. Дзяржава”; нотны сшытак па вучэбным прадмеце “Музыка” правяраюцца ва ўсіх класах выбарачна, аднак сшытак кожнага вучня павінен правярацца не менш за адзін раз у месяц.

30. Справаздачы па выніках практычных і лабараторных работ па вучэбным прадмеце “Біялогія”, лабараторных работ, эксперыментальных даследаванняў, якія па меркаванні настаўніка праводзяцца на ўроках па вучэбным прадмеце “Фізіка”, практычных работ па вучэбным прадмеце “Хімія”, правяраюцца ў кожнага вучня, і адзнакі ўносяцца ў класны журнал.

31. Кантрольныя работы правяраюцца ў кожнага вучня. Па выніках кантрольных работ вучням III – XII (XIII) класаў выстаўляюцца адзнакі ў балах у сшытках. Гэтыя адзнакі заносіцца ў класны журнал адапедных класаў.

За навучальныя і кантрольныя пераказы, сачыненні, водгукі вучням па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” выстаўляюцца дзве адзнакі: адна – за змест, другая – за пісьменнасць.

32. Праверка кантрольных работ настаўнікамі ажыццяўляецца ў наступныя тэрміны:

32.1. у II – X класах, акрамя кантрольных сачыненняў і іншых творчых работ па мовах і літаратурах у V – X класах, правяраюцца і вяртаюцца вучням да наступнага ўрока;

32.2. у V – IX класах кантрольныя сачыненні і іншыя творчыя работы па мовах і літаратурах правяраюцца і вяртаюцца вучням не пазней чым праз тыдзень, у X класах – не пазней чым праз 10 дзён;

32.3. у XI – XII (XIII) класах пры вялікай колькасці работ правяраюцца і вяртаюцца вучням праз адзін-

два ўрокі. Кантрольныя сачыненні і іншыя творчыя работы па мовах і літаратурах – не пазней чым праз 10 дзён.

33. Работа над памылкамі абавязкова выконваецца вучнямі V – XII (XIII) класаў пасля кантрольных работ па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Беларуская літаратура”, “Руская мова”, “Руская літаратура”, “Родная мова нацыянальнай меншасці”, “Літаратура нацыянальнай меншасці”, “Фізіка”, “Хімія”, “Інфарматыка”, “Матэматыка” і пры неабходнасці пасля найбольш значных навучальных работ па гэтых ці іншых вучэбных прадметах.

Работа над памылкамі выконваецца вучнямі ў тых жа сшытках, у якіх яны выконвалі адпаведныя навучальныя або кантрольныя работы.

34. У V – XII класах па вучэбных прадметах, акрамя вучэбнага прадмета “Замежная мова”, настаўнік падкрэслівае памылку і пры неабходнасці надпісвае правільны варыянт. У вучняў з нізкім узроўнем вучэбных дасягненняў выпраўляе ўсе памылкі, надпісвае правільны варыянт.

35. У экзаменацыйных работах вучняў у пісьмовай форме за перыяд навучання на ўзроўнях агульнай базавай і агульнай сярэдняй адукацыі настаўнікам падкрэсліваюцца ўсе памылкі, а над арфаграфічнымі, пунктуацыйнымі і граматычнымі надпісваецца правільны варыянт.

36. Па выніках праверкі рабочых сшыткаў (V – XII класы), работы над памылкамі, лабараторных работ (вопытаў) і іншых відаў пісьмовых работ па меркаванні настаўніка можа быць выстаўлена адзнака ў сшытак і класны журнал.

37. Па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” ў навучальных работах, якія правяраюцца, і ў кантрольных работах настаўнік падкрэслівае і выпраўляе дапушчаныя вучнямі памылкі толькі ручкай з чырвоным чарнілам або пастай чырвонага колеру наступным чынам:

37.1. у I – XII (XIII) класах:

няправільна напісаную літару або пунктуацыйны знак закрэслівае і адзначае на палях наступнымі ўмоўнымі знакамі:

I – арфаграфічная; **V** – пунктуацыйная; **Г** – граматычная; **З** – памылка ў змесце; **М** – моўная; **а** – аднатыпная; **н** – нягрубая: **I(н)**, **V(а)**;

частку слова, сказ – закрэслівае тонкай гарызантальнай лініяй;

лічбы, літару – закрэслівае тонкай гарызантальнай лініяй або наўскос.

У навучальных і кантрольных пераказах, сачыненнях памылкі ў змесце і моўныя падкрэслівае ў гэтым хвалістай лініяй і адзначае ўмоўнымі знакамі на палях;

памылкі на правілы, якія яшчэ не вывучаліся, настаўнік падкрэслівае, выпраўляе, але на палях не адзначае;

37.2. пры праверцы дыктанта праз радок пасля тэксту дробам указвае колькасць арфаграфічных памылак (лічнік) і пунктуацыйных (назоўнік);

Узор:

8/9

пры праверцы перакладаў, водгукаў, перакказаў, сачыненняў, творчых работ, якія разлічаны на цэлы

ўрок або два ўрокі, праз радок пасля тэксту дробам запісвае колькасць памылак у змесце і колькасць моўных недахопаў (лічнік), а ў назоўніку дроба ўказвае колькасць арфаграфічных, пунктуацыйных і граматычных памылак.

Узор:

З – М

2-2

I – V – Г

2-2-1

Па вучэбным прадмеце “Замежная мова” падкрэслівае і выпраўляе памылкі, надпісваючы зверху правільны варыянт слова, выразу і г.д.;

У I – IV класах замест закрэсленага надпісвае патрэбныя літары, словы, сказы, лічбы.

38. Адзнакі за вядзенне сшыткаў, сшыткаў-слоўнікаў выстаўляюцца ў класны журнал па меркаванні настаўніка.

ГЛАВА 7

ПАТРАБАВАННІ ДА АФАРМЛЕННЯ РЭФЕРАТА

39. Рэферат павінен мець наступную структуру: тытульны ліст, змест, уводзіны, актуальная (асноўная) частка, якая падзяляецца на главы, заключэнне, спіс літаратуры ў алфавітным парадку, дадатак (пры неабходнасці). Аб’ём навучальнага і экзаменацыйнага рэфератаў, узор іх афармлення прыводзяцца ў дадатку 5.

40. На тытульным лісце ўказваецца назва агульнаадукацыйнай установы: прозвішча, імя, імя па бацьку аўтара, назва работы, месца знаходжання агульнаадукацыйнай установы, год.

41. Змест рэферата ўключае назву структурных частак, глаў, раздзелаў і падраздзелаў з указаннем нумарацыі старонак арабскімі лічбамі.

42. Ва ўводзінах даецца кароткая характарыстыка тэмы рэферата, абгрунтоўваецца яе актуальнасць, раскрываюцца мэты і задачы работы, даецца пералік літаратуры і асноўных крыніц, на аснове якіх падрыхтаваны рэферат.

43. У асноўнай частцы рэферата каротка, але поўна падаецца матэрыял па раздзелах, кожны з якіх раскрывае сваю праблему або розныя бакі адной праблемы. Кожны змястоўны блок (глава, параграф) павінен мець загаловак.

44. Пры напісанні рэферата неабходна ўказваць спасылкі на крыніцы, адкуль узяты матэрыялы, у дужках указваць нумар па спісе літаратуры. Спасылкі ў гэтым могуць быць таксама прыведзены ў выглядзе парадковых заўваг, нумарацыя якіх праводзіцца на кожнай старонцы (пачынаючы з адзінкі) у адпаведнасці з правіламі бібліяграфічнага апісання.

45. Заключэнне павінна быць кароткім, канкрэтным, у ім павінны ўтрымлівацца вывады па выніках работы, а таксама інфармацыя пра згоду ці нязгоду з аўтарамі цытуемых крыніц. Заключэнне не павінна перавышаць па аб’ёму ўводзіны.

46. Пры камп’ютэрным наборы трэба выкарыстоўваць шрыфт 15 пт, інтэрвал – 1,5.

ГЛАВА 8

ПАТРАБАВАННІ ДА АФАРМЛЕННЯ КЛАСНАГА ЖУРНАЛА

47. Класны журнал з’яўляецца дзяржаўным дакументам і ў абавязковым парадку запавядаецца кожным класным кіраўніком, настаўнікам у адпаведнасці з указаннямі аб вядзенні класнага журнала.

48. Класныя журналы запаўняюцца на той мове, на якой ажыццяўляецца навучанне і выхаванне ў агульнаадукацыйнай установе (у агульнаадукацыйнай установе з беларускай мовай навучання і выхавання – на беларускай, у агульнаадукацыйнай установе з рускай мовай навучання і выхавання – на рускай, у агульнаадукацыйнай установе з дзвюма мовамі навучання і выхавання – у залежнасці ад мовы выкладання вучэбных прадметаў у класах – на беларускай і (або) рускай мовах).

Выключэнне складаюць такія вучэбныя прадметы, як “Беларуская мова”, “Беларуская літаратура”, “Руская мова”, “Руская літаратура”, “Літаратурнае чытанне”, “Гісторыя Беларусі”, адведзеныя для якіх старонкі класнага журнала запаўняюцца на той мове, на якой вядзецца іх выкладанне, а па вучэбным прадмеце “Мая Радзіма – Беларусь” старонка класнага журнала запаўняецца толькі на беларускай мове.

У агульнаадукацыйных установах, якія ажыццяўляюць навучанне і выхаванне на мовах нацыянальных меншасцей, класныя журналы, акрамя старонак, адведзеных на вучэбныя прадметы “Родная мова нацыянальнай меншасці” і “Літаратура нацыянальнай меншасці”, запаўняюцца на дзяржаўнай мове Рэспублікі Беларусь – беларускай або рускай. Старонкі класнага журнала па вучэбных прадметах “Родная мова нацыянальнай меншасці” і “Літаратура нацыянальнай меншасці” запаўняюцца на той мове, на якой ажыццяўляецца навучанне і выхаванне ў агульнаадукацыйнай установе. На мове нацыянальнай меншасці можна запісваць моўны матэрыял, які прапісаны ў вучэбных праграмах: суфіксы, звароты, граматычныя структуры і г.д.

Старонкі класных журналаў, адведзеныя на вучэбны прадмет “Замежная мова”, запаўняюцца на той мове, на якой ажыццяўляецца навучанне і выхаванне ў агульнаадукацыйнай установе. На замежнай мове можна запісваць моўны матэрыял, які прапісаны ў вучэбных праграмах: суфіксы, звароты, граматычныя структуры і г.д. (напрыклад, саюзныя словы *who, which, that*).

49. На ўсіх старонках класнага журнала, у тым ліку пры запаўненні раскладу ўрокаў, назвы вучэбных прадметаў пішуцца з малой літары – беларуская мова, гісторыя Беларусі, матэматыка і г.д.

50. Прозвішча, імя, імя па бацьку настаўніка, які выкладае адпаведны вучэбны прадмет, класнага кіраўніка пішуцца поўнаасцю.

51. Спісы вучняў класа запаўняюцца класным кіраўніком у алфавітным парадку.

52. На левай старонцы класнага журнала настаўнік запісвае дату ўрока, адзначае літарай “н” вучняў, якія адсутнічаюць на ўроку, а таксама выстаўляе ў балах адзнакі, якія атрымалі вучні.

53. На правай старонцы класнага журнала запісваецца тэма, якая вывучалася на ўроку, і дамашняе заданне.

Кожная тэма ўрока і дамашняе заданне запісваюцца з вялікай літары.

54. Пры запаўненні графы “Што пройдзена на ўроку” неабходна рабіць запіс віду работы і яе тэмы, акрамя вучэбнага прадмета “Замежная мова”.

Напрыклад:

Практычная работа № 1 “...”, ці Пр.р. №1 “...”

Лабараторная работа №1 “...”, ці Л.р. №1 “...”

Кантрольная работа “...”

Дыктант “...”.

Па вучэбным прадмеце “Замежная мова” пры запаўненні графы “Што пройдзена на ўроку” адзін раз запісваецца канкрэтная назва вуснай тэмы ў адпаведнасці з праграмай па вучэбным прадмеце. У рамках канкрэтнай вуснай тэмы этапна адзначаецца дзейнасць вучняў па вывучэнні моўных аспектаў (лексіка, граматыка, фанетыка) і авалодванні 4 відамі маўленчай дзейнасці (гаварэннем, чытаннем, успрыманням на слых, пісьмом/пісьмовым маўленнем).

Пры правядзенні кантрольнай работы па вучэбным прадмеце “Замежная мова” ўказваецца від маўленчай дзейнасці, які правяраецца. Напрыклад: Кантроль маўлення; Кантроль разумення прачытанага; Кантроль успрымання і разумення мовы на слых; Кантроль выкарыстання актыўнай лексікі і граматыкі.

55. Пераказ і сачыненне запісваюцца наступным чынам:

Пераказ “..” або Сачыненне “...”.

Калі на выкананне навучальнай работы (пераказ, сачыненне і інш.) адведзена два ўрокі, то запіс неабходна афармляць так:

Падрыхтоўка да напісання пераказу “...”.

Пераказ “...”.

Калі на выкананне кантрольнай работы (кантрольны пераказ, кантрольнае сачыненне і інш.) адведзена два ўрокі, то запіс неабходна афармляць так:

Кантрольны пераказ “...”.

Кантрольны пераказ “...”.

Тэма ўрока можа запісвацца ў два радкі ў адведзенай для гэтага адной гарызантальнай графе. Пры неабходнасці пры запісе тэмы дапускаецца скарачэнне слоў.

56. Адзнакі за пісьмовыя навучальныя работы выстаўляюцца ў вертыкальнай графе таго дня, калі яны праводзіліся. Калі праводзіцца здвоеныя ўрокі па вучэбных прадметах “Беларуская мова” і “Беларуская літаратура”, “Руская мова” і “Руская літаратура”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” і “Літаратура нацыянальнай меншасці” па адной тэме, гэта фіксуецца на абедзвюх старонках класнага журнала з указаннем даты двойчы.

57. Адзнакі за кантрольныя работы выстаўляюцца ў адну графу ўсім вучням класа ў адпаведнасці з датай яе правядзення.

58. Адзнакі за кожную вучэбную чвэрць, трывестр або паўгоддзе выстаўляюцца настаўнікам пасля запісу даты апошняга ўрока без пропуску клетак, першы ўрок наступнай чвэрці, трывестра або паўгоддзя таксама запісваецца без пропуску клетак;

58.1. на старонках уліку паспяховасці па вучэбным прадмеце “Фізічная культура і здароўе” ў V – XII класах дапускаецца ў кожнай чвэрці (трыместры) перад адзнакай за чвэрць замест даты ўрока рабіць запісы “УФП”, “Веды”, “Д/з” (дамашнія заданні), “Уменні і навыкі”;

58.2. вучням, вызваленым на працягу чвэрці (трыместра) па стане здароўя ад заняткаў на ўроках па вучэбным прадмеце “Фізічная культура і здароўе”, “Працоўнае навучанне” ў пачатку чвэрці (трыместра) насупраць прозвішча робіцца запіс “вызвалена” або “вызвалены”;

58.3. вучням, які ўваходзяць па стане здароўя ў спецыяльную медыцынскую групу або групу лячэбнай фізічнай культуры, у пачатку чвэрці (трыместра) насупраць прозвішча робіцца запіс “СМГ” або “ЛФК”;

58.4. на старонках “Ацэнка ўзроўню фізічнай падрыхтаванасці” па вучэбным прадмеце “Фізічная культура і здароўе” ў I – IV класах у графу “Вынік” заносіцца лічбавыя паказчыкі, а ў графу “Адзнака” – славесны ўзровень развіцця дадзенай фізічнай якасці (высокі, вышэй за сярэдні, сярэдні, ніжэй за сярэдні, нізкі); у V – XII класах у графу “Адзнака” заносіцца адзнака па 10-бальнай шкале ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці.

Узровень фізічнай падрыхтаванасці вучняў на першай ступені агульнай сярэдняй адукацыі не вызначаецца.

59. У графе “Дамашняе заданне” запісваецца з вялікай літары змест задання. Напрыклад:

Практыкаванне 125. Пр. 125.
Упражненне 45. Упр. 45.

Задачы № 1 – 3, стар. (стр.) 18.

§ 14, стар. (стр.) 24 – 25.

§§ 15 – 16, стар. (стр.) 34 – 39.

Верш “Дзіўныя чаравічкі” на памяць.

У класны журнал запісваецца толькі абавязковае (мінімальнае) дамашняе заданне, якое павінна быць выканана кожным вучнем. Дыферэнцыраванае дамашняе заданне не запісваецца ў класны журнал.

Пры запаўненні графы “Дамашняе заданне” па прадмеце “Фізічная культура і здароўе” запісы робяцца з указаннем практыкаванняў (комплексаў практыкаванняў), тэарэтычных заданняў, нумароў карткаў (пры наяўнасці картатэкі ў педагога) і абавязковай даты кантролю самога задання.

Калі вучням даецца заданне на паўтарэнне, то характар задання канкрэтна ўказваецца ў класным журнале.

Па тых вучэбных прадметах, па якіх не прадугледжана абавязковае дамашняе заданне, запіс у графе “Дамашняе заданне” не робіцца.

60. Адзнакі за сачыненні па вучэбных прадметах “Беларуская літаратура”, “Руская літаратура”, “Літаратура нацыянальнай меншасці” ў X – XII класах выстаўляюцца па літаратуры і мове: першая – па літаратуры, другая – па мове.

Калі на напісанне сачынення адводзяцца 2 урокі літаратуры, абодва ўрокі запісваюцца на старонцы, адведзенай на гэты вучэбны прадмет. Адзнака па мове выстаўляецца без указання даты, запіс “Сачыненне па літаратуры” на правай старонцы класнага журнала таксама робіцца без указання даты. Калі ж на напісанне сачынення выкарыстоўваецца адзін урок мовы і адзін урок літаратуры, то запіс і выстаўленне адзнак робіцца адпаведна на абедзвюх старонках журнала з указаннем даты на кожнай.

Па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” пры напісанні пераказу з граматычным заданнем, на які адводзяцца 2 гадзіны, першыя дзве адзнакі праз дроб выстаўляюцца ў графу на 1-ы ўрок, адзнака за граматычнае заданне выстаўляецца на 2-і ўрок.

Калі кантрольная або навучальная работа (лабараторная, практычная і іншыя) праводзіцца на здвоеных уроках, абодва ўрокі запісваюцца на старонцы, адведзенай на гэты вучэбны прадмет. Адзнакі выстаўляюцца ў графу на 2-і ўрок.

Адзнакі за навучальнае сачыненне, пераказ па вучэбных прадметах “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Родная мова нацыянальнай меншасці” ў II – IV класах выстаўляюцца ў выглядзе дробу ў адну графу.

61. Пры напісанні дамашняга сачынення і іншых творчых работ адзнака за работу выстаўляецца на той дзень, калі давалася заданне.

62. Адзнака за праверку навыку чытання ў III – IV класах выстаўляецца з указаннем даты ў адну графу.

63. Адзнака за выкананне кантрольнай работы выстаўляецца абавязкова ўсім вучням.

Адзнака за выкананне навучальнай пісьмовай работы выстаўляецца па меркаванні настаўніка і павінна насіць стымулюючы характар.

64. У выпадку няправільнага выстаўлення адзнакі выпраўленне праводзіцца наступным чынам: няправільна пастаўленая адзнака ў клетцы закрэсліваецца, побач выстаўляецца правільная адзнака, унізе старонкі робіцца запіс: “Адзнака вучню (указваецца прозвішча) выпраўлена з (указанне адзнакі) на (указанне адзнакі)”, далей ставіцца подпіс настаўніка і дата.

ГЛАВА 9

ПАТРАБАВАННІ ДА ВЯДЗЕННЯ І АФАРМЛЕННЯ ДЗЁННІКА

65. У агульнаадукацыйных установах выкарыстоўваюцца дзённікі адзінага ўзору, рэкамендаваныя Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

66. Усе запісы ў дзённіках павінны весціся з захаваннем наступных патрабаванняў:

66.1. запаўняць дзённік на той мове, на якой ажыццяўляецца адукацыйны працэс у агульнаадукацыйнай установе або ў класе агульнаадукацыйнай установы;

66.2. пісаць акуратна, граматычна, разборлівым почыркам, карыстацца шарыкавай ручкай з пастай фіялетавага або сіняга колеру. Непажадана выкарыстанне каляровых алоўкаў, фламастэраў, уклеек і аплікацый;

66.3. у пачатку навучальнага года запаўняць тытульны ліст, указваючы прозвішча і імя ў родным склоне, запісваць расклад урокаў;

66.4. назвы вучэбных прадметаў пішуцца з малой літары – беларуская мова, гісторыя Беларусі, матэматыка і г. д. – на ўсіх старонках дзённіка, у тым ліку пры запаўненні раскладу ўрокаў;

66.5. дамашнія заданні і назвы месяцаў запісваюцца ў дзённіку з малой літары;

66.6. выстаўляючы адзнаку ў класны журнал, настаўнік адначасова павінен выстаўляць яе ў дзённік і завяраць подпісам;

66.7. класны кіраўнік павінен сачыць за правільнасцю запісаў у дзённіку, у канцы кожнага тыдня адзначаць колькасць прапушчаных урокаў, пры неабходнасці запісваць заўвагі на адпаведнай старонцы дзённіка;

66.8. законныя прадстаўнікі вучняў павінны сістэматычна праглядаць і ў канцы кожнага тыдня падпісваць дзённік.

Дадатак 1
да Правіл фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйнай установе

Від работы	I клас		II клас		III клас		IV клас	
	I паўгоддзе	II паўгоддзе	I паўгоддзе	II паўгоддзе	I паўгоддзе	II паўгоддзе	I паўгоддзе	II паўгоддзе
Беларуская мова ў агульнаадукацыйных установах з беларускай мовай навучання Русский язык в общеобразовательных учреждениях с русским языком обучения								
Пераказ	-	-	-	2	1	1	1	1
Сачыненне	-	-	-	-	1	1	1	1
Беларуская мова ў агульнаадукацыйных установах з рускай мовай навучання Русский язык в общеобразовательных учреждениях с белорусским языком обучения								
Пераказ	-	-	-	-	1	1	1	1
Сачыненне	-	-	-	-	-	-	-	1

Клас	Віды і прыкладны аб'ём навучальных работ							
	Пераказ				Слоўніквы дыктант			
	Чвэрць				Чвэрць			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
II	-	-	35-40 слоў	40-50 слоў	4 словы	6 слоў	6 слоў	8 слоў
III	50-55 слоў	55-60 слоў	60-65 слоў	65-70 слоў	8 слоў	8 слоў	10 слоў	10 слоў
IV	70-75 слоў	75-80 слоў	80-85 слоў	85-90 слоў	10 слоў	10 слоў	12 слоў	12 слоў

Дадатак 2
да Правіл фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйнай установе

Від работы	I клас		II клас		III клас		IV клас	
	I паўгоддзе	II паўгоддзе	I паўгоддзе	II паўгоддзе	I паўгоддзе	II паўгоддзе	I паўгоддзе	II паўгоддзе
Беларуская мова ў агульнаадукацыйных установах з беларускай мовай навучання Русский язык в общеобразовательных учреждениях с русским языком обучения								
Кантрольнае спісанне	-	1	1	-	-	-	-	-
Кантрольны дыктант	-	-	-	-	1	-	1	-
Кантрольны дыктант з граматычным заданнем	-	-	-	1	-	1	-	1
Кантрольная работа па тэме	-	-	1	2	1	2	2	2
Кантрольны слоўніквы дыктант	-	-	1	1	2	2	2	2
Беларуская мова ў агульнаадукацыйных установах з рускай мовай навучання Русский язык в общеобразовательных учреждениях с белорусским языком обучения								
Кантрольнае спісанне	-	-	1	1	-	-	-	-
Кантрольны дыктант	-	-	-	-	1	-	1	-
Кантрольны дыктант з граматычным заданнем	-	-	-	-	-	1	-	1
Кантрольная работа па тэме	-	-	1	1	1	1	1	2
Кантрольны слоўніквы дыктант	-	-	-	-	1	1	1	1
Матэматыка								
Кантрольная работа	-	1	2	2	2	-	2	2
Замежная мова								
Кантрольная работа	-	-	-	-	0-2	0-2	2-2	2-2

Класы	Віды і прыкладны аб'ём работ			
	Кантрольнае спісанне		Кантрольны дыктант	
	I паўгоддзе	II паўгоддзе	I паўгоддзе	II паўгоддзе
I	-	15-20 слоў	-	-
II	25-30 слоў (15-20 слоў – па другой мове навучання)	-	-	35-40 слоў
III	-	-	45-50 слоў (35-40 слоў – па другой мове навучання)	55-60 слоў (45-50 слоў – па другой мове навучання)
IV	-	-	65-70 слоў (55-60 слоў – па другой мове навучання)	75-80 слоў (65-70 слоў – па другой мове навучання)

Дадатак 3
да Правіл фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйнай установе

Вучэбныя прадметы	Колькасць кантрольных работ у год па класах							
	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Беларуская мова								
Дыктанты	3	3	3	3	3	3	2-2-3	2-2-3
Пераказы	2	2	2	2	2	2	2-2-3	2-2-3
Тэставая работа	–	–	–	–	1	1	1-1-2	1-1-2
Беларуская літаратура								
Класныя сачыненні	–	–	–	–	–	1	2	2
Руская мова								
Дыктанты	3	3	3	3	3	3	2-2-3	2-2-3
Пераказы	2	2	2	2	2	2	2-2-3	2-2-3
Тэставая работа	–	–	–	–	1	1	1-1-2	1-1-2
Руская літаратура								
Класныя сачыненні	–	–	–	–	–	1	2	2
Родная мова нацыянальнай меншасці								
Дыктанты	3	3	3	3	3	3	2	2
Пераказы	2	2	2	2	2	2	2	2
Замежная мова								
Матэматыка	6	6	6	8-10-12	8-10-12	8-10-12	8-10-12	8-10-12
Інфарматыка	–	1	1	1	1-2-3	1-2-3	1-2-3	1-2-3
Фізіка	–	–	4	4	4-4-4	4-5-5	4-6-6-	4-6-6
Астраномія	–	–	–	–	–	–	–	0-0-2
Хімія	–	–	–	3	4-5-6	4-5-6	4-5-6	4-5-6
Біялогія	–	–	2	2	2-3-4	2-3-4	2-3-4	2-3-4

Дадатак 4
да Правіл фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйнай установе

Класы	Аб'ём кантрольнага дыктанта	Аб'ём слоўнікавага дыктанта
V	85-90 слоў	12-15 слоў
VI	90-100 слоў	15-20 слоў
VII	100-110 слоў	20-25 слоў
VIII	110-120 слоў	25-30 слоў
IX	120-140 слоў	30-35 слоў
X	140-170 слоў	35-40 слоў
XI	170-190 слоў	40-45 слоў
XII	190-210 слоў	40-45 слоў

Клас	Аб'ём тэкстаў для пераказаў
V	80-100 слоў
VI	100-120 слоў
VII	120-180 слоў
VIII	180-220 слоў
IX	250-350 слоў
X	350-450 слоў
XI – XII	450-600 слоў

Клас	Прыкладны аб'ём сачыненняў
VI	0,5-1 старонка
VII	1-1,5 старонкі
VIII	1,5-2 старонкі
IX	2-3 старонкі
X	3-4 старонкі
XI	да 5 старонак
XII	да 6 старонак

Дадатак 5
да Правіл фарміравання культуры вуснай і пісьмовай мовы ў агульнаадукацыйнай установе

Класы	Аб'ём рэферата пры камп'ютэрным наборы	Аб'ём рэферата пры напісанні ад рукі
X	8-10 старонак	10-12 старонак
XI	12-14 старонак	14-15 старонак
XII	15-17 старонак	17-19 старонак
Экзаменацыйны рэферат	16-18 старонак	18-20 старонак

Узор афармлення рэферата:

Тытульны ліст

Назва агульнаадукацыйнай установы
Назва рэферата

Выканаў(ла)
Прозвішча, імя, імя па бацьку
вучань(ца)___ класа

Месца знаходжання агульнаадукацыйнай установы, год напісання рэферата

Змест (апошня старонка)

Уводзіны
Асноўная частка
(назва раздзела)
(назва раздзела)
(назва раздзела)
Заклучэнне
Спіс літаратуры
Дадаткі

Дадатак 6

**да Правіл фарміравання культуры
вуснай і пісьмовай мовы ў
агульнаадукацыйнай установе**

Клас	Колькасць арфаграм у тэкстах кантрольных дыктантаў	Колькасць пунктаграм у тэкстах кантрольных дыктантаў
V	10	2-3
VI	12	2-3
VII	16	3-4
VIII	20	4-5
IX	24	5-10
X	24	10-15
XI	28	15-20
XII	28	15-20

Дадатак 7

**да Правіл фарміравання культуры
вуснай і пісьмовай мовы ў
агульнаадукацыйнай установе**

Клас	Кантроль навыкаў пісьма па вучэбным прадмеце “Замежная мова”		
	Прыкладны аб’ём па ўзроўнях навучання		
	базавы	павышаны	паглыблены
III	–	30	–
IV	20	35	–
V	25	40	45
VI	35	50	60
VII	40	60	80
VIII	45	75	100
IX	50	90	130
X	50	100	150
XI	65	115	170
XII	80	130	180

УВАЖЕ АСПІРАНТАЎ!

Па інфармацыі Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь у выкананне Плана мерапрыемстваў па павышэнні эфектыўнасці дзейнасці аспірантуры і дактарантуры, зацверджанага Першым намеснікам Прэм’ер-міністра Рэспублікі Беларусь У. І. Сямашкам 01.10.2007 г. на сумесным пасяджэнні калегій Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь і Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь было прынята рашэнне (ад 29.12.2007 №29/13/15) **рэкамендаваць рэдакцыям навуковых выданняў, уключаных у Пералік навуковых выданняў Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў, публікаваць без чаргі навуковыя артыкулы аспірантаў апошняга года навучання (уключаючы артыкулы, падрыхтаваныя імі ў сааўтарстве) пры ўмове іх поўнай адпаведнасці патрабаванням, якія прад’яўляюцца да навуковых публікацый гэтымі выданнямі.**

Звяртаем увагу на тое, што правядзенне незалежнай экспертызы рукапісаў артыкулаў ажыццяўляецца рэдакцыйнай калегіяй выдання. Уключэнне ў правілы для аўтараў патрабавання прадастаўляць разам з рукапісам рэцэнзіі на артыкул не забяспечвае прынцыпу незалежнасці. Рэдакцыя пакідае за сабой права пры адсутнасці рашэння незалежнай экспертызы адмовіць аўтару ў публікацыі артыкула на старонках часопіса.

ЗАПРАШАЮ ДА СЯБЕ НА САЙТ

Ужо мінула больш за год, як у Інтэрнеце з'явіўся мой персанальны Web-праект пад назвай "Каб харашэць душой". У ім прадстаўлены ўласны вопыт педагогічнай працы ў сярэдняй агульнаадукацыйнай школе. Магчыма, гэта пакуль першая ў краіне спроба электроннага навукова-метадычнага дапаможніка для настаўніка беларускай мовы і літаратуры і адміністратара беларускамоўнай установы.

Карыстальніку сусветнага сеціва знайсці сайт "Каб харашэць душой" можна даволі проста, набраўшы лацінкай і з дапамогай пошукавай сістэмы адрас zhukovich4.narod.ru.

Назва Web-праекта гаваркая. Слова "харашэць" у дадзеным выпадку не русізм, а наадварот, дакладна ўжытае ў адносінах да душы. Як вядома, у сучаснай беларускай літаратурнай мове словы "прыгажэць" і быць "прыгожым" у асноўным ужываюцца ў дачыненні да знешняга выгляду нейкага адушаўленага ці неадушаўленага аб'екта. Што датычыцца душы, то яна можа толькі харашэць.

Усё, што змешчана на старонках сайта, уводзілася, каб карыстальнік з дапамогай прадстаўленага педагогічнага інструментарыя на ўроках беларускай мовы і літаратуры ці ў адміністрацыйнай дзейнасці лёгка вырашаў адну з самых галоўных і актуальных праблем нашага хрысціянскага грамадства – харашэць душой.

Інфармацыйны праект змяшчае ў сабе прыгожа аздобленыя ў нацыянальным каларыце і лёгка даступныя адзінаццаць старонак-рубрык: "Галоўная", "Урокі мовы", "Урокі літаратуры", "Школьныя тэхналогіі навучання", "Адміністратару школы", "Пазакласная праца", "Нагляднасць", "Педагогічныя навінкі", "Публіцыстыка", "Бібліяграфія" і "Аб аўтары".

За выключэннем "Галоўнай", кожная з іх утрымлівае ад двух да дзевяці ўласных навукова-метадычных артыкулаў і аздоблена фотаздымкамі вокладак вучэбна-метадычных дапаможнікаў, якія выйшлі апошнім часам у беларускіх выдавецтвах.

Напрыклад, шырока пададзены на сайце змест старонак "Урокі літаратуры" і "Школьныя тэхналогіі навучання".

На першай змешчаны лепшыя канспекты заняткаў па тэмах беларускай літаратуры ў V – XI класах: «Урок-конкурс "У паэтычным садзе Максіма Багдановіча" ў X класе адзінаццацігадовай школы», «Напісанне рэцэнзіі на кінафільм (спектакль) паводле мастацкіх твораў, вывучаных на ўроках літаратуры», «Біяграфія Адама Міцкевіча ў X класе». Таксама можна знайсці чатыры сістэмы ўрокаў літаратуры: «Вывучэнне аповесці Барыса Сачанкі "Пакуль не развіднела" ў IX класе» (5 урокаў), «Дзяцінства, апаленае вайной. Сістэма ўрокаў па вывучэнні твора Івана Сяркова "Мы з Санькам у тыле ворага» (6 урокаў), «Міхась Лынькоў. Аповесць "Пра смелага ваяку Мішку і яго слаўных таварышаў"» (5 урокаў), «Сістэма ўрокаў па вывучэнні аповесці Янкі Маўра "Палескія рабінзоны" ў VII класе».

Безумоўна, прыцягне ўвагу сучаснага настаўніка беларускай мовы і літаратуры і адміністратара старонка-раздзел "Школьныя тэхналогіі навучання", дзе выстаў-

лены артыкулы па методыцы правядзення некаторых асобна арыентаваных і інфармацыйна-камп'ютэрных тэхналогій навучання. Напрыклад, "Дыстанцыйнае навучанне. Біяграфія Васіля Быкава ў XI класе з выкарыстаннем Інтэрнету", "Асаблівасці канструявання і рэалізацыі заняткаў па модульнай тэхналогіі", "Тэхналогія педагогічных майстэрняў (французская). Майстэрня па аповесці Уладзіміра Караткевіча "Сівая легенда" ў X класе. Урок пазакласнага чытання», "Тэхналогія праектнага навучання. Абарона любімай кнігі ў VI – VIII класах. Урок пазакласнага чытання", "Тэхналогія калектыўнага асэнсавання. Абмеркаванне аповесці Уладзіміра Караткевіча "Ладдзя Роспачы" ў X класе. Урок пазакласнага чытання», «Дыдактычныя мадэлі правядзення заняткаў з прымяненнем мультымедычных сродкаў. Прэзентацыя тэмы "Тыпы аднасастаўных сказаў" у IX класе», "Тэхналогія дзелавой гульні" і "Праграмаваны кантроль на ўроках літаратуры".

Упэўнены, што зацікавіцца калега-наведвальнік і старонкай "Нагляднасць", у якой пакуль змешчана толькі нешматлікая галерэя партрэтаў беларускіх пісьменнікаў і гатовыя для выкарыстання на інфармацыйна-пошукавым этапе сучаснага ўрока дзве мультымедычныя прэзентацыі: "Тыпы і віды аднасастаўных сказаў. IX клас" і "Кандрат Крапіва". Аўтар апошняй – настаўніца гімназіі № 7 г. Мінска Інга Аляксеўна Пінголь.

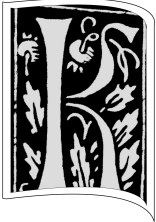
Калі настаўніку беларускай мовы і літаратуры ці адміністратару спатрэбіцца аператыўна знайсці пералік аўтараў, іх артыкулаў і кніг па выкарыстанні на занятках прагрэсіўных педагогічных тэхналогій, што былі змешчаны ў рэспубліканскіх навукова-метадычных часопісах "Роднае слова" і "Беларуская мова і літаратура", то запрашаю адкрыць на маім сайце "Каб харашэць душой" старонку "Бібліяграфія".

На сёння пакуль што стартавы характар мае і старонка "Адміністратару школы". У ёй можна паглядзець на структуру і змест двух раздзелаў гадавога плана сярэдняй агульнаадукацыйнай школы – «Дзейнасць установы па выкананні Закона Рэспублікі Беларусь "Аб адукацыі" і рэалізацыі рэформы агульнаадукацыйнай школы» і "Тэарэтыка-метадычная праца з педагогічнымі кадрамі, павышэнне іх кваліфікацыі, атэстацыя". Таксама тут змешчаны ўзоры кваліфікацыйных характарыстык настаўнікаў, якіх трэба атэставаць. Упэўнены, што шмат карыснага наведвальніку можна пазычыць і ў тэкставай візітоўцы маёй навучальнай установы.

Праз пэўны час планую ў педагогічны сайт "Каб харашэць душой" дадаваць інавацыйныя метады, прыёмы і формы работы са школьнікамі, асабліва збіраюся пашыраць старонкі "Пазакласная праца" і "Нагляднасць".

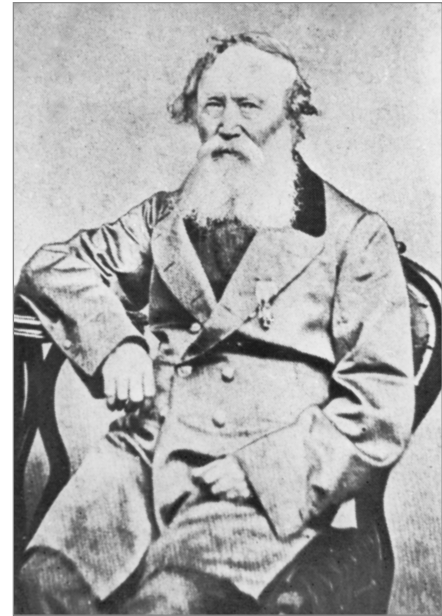
З мэтай вывучэння запытаў наведвальнікаў Web-праекта неабходна, відаць, адвесці ў будучыні і месца для водгукаў, заўваг, рэкамендацый. А пакуль што прапаную трымаць сувязь праз адрас маёй электроннай пошты – zhukovich4@rambler.ru.

Мікола ЖУКОВІЧ,
дырэктар сярэдняй школы № 1 г. Бяроза.

Іван Іванавіч Насовіч нарадзіўся 7 кастрычніка 1788 г. у вёсцы Гразівец былога Быхаўскага павета Магілёўскай губерні (цяпер Чавускі раён) у сям’і святара. Закончыў Магілёўскую духоўную семінарыю (1812). Працаваў выкладчыкам, інспектарам Аршанскага, выкладчыкам і рэктарам Мсціслаўскага духоўных вучылішчаў, загадчыкам Дынабургскай гімназіі, Маладзечанскага і Свянцянскага дваранскіх вучылішчаў. З 1843 г. у адстаўцы, жыў і займаўся навуковай працай у Мсціславе. Памёр 6 жніўня 1877 г., пахаваны на могілках Тупічэўскага манастыра (Мсціслаў).

Да 200-годдзя з дня нараджэння Івана Насовіча наш часопіс змясціў артыкулы “З клопатам аб народнай мове” Васіля Бандарчыка і “Слаўны дзедзяч беларускай культуры” Івана Яшкіна (Беларуская мова і літаратура ў школе, 1988, № 5). У № 12 за 2006 г. Алена і Мікалай Прыгодзічы пазнаёмілі чытачоў з аўтографам верша-эпіграмы І. Насовіча.

Пачынальнікі

БЕЛАРУСКІ ДАЛЬ

ІВАН НАСОВІЧ – МОВАЗНАЎЦА, ЭТНОГРАФ, ФАЛЬКЛАРЫСТ

У сузор’і імёнаў слаўнаведомых дзедзяч беларускай культуры і навукі адметнае месца займае імя Івана Іванавіча Насовіча, выдатнага мовазнаўцы, этнографа і фалькларыста, які ўсё жыццё прысвяціў вывучэнню багатай духоўнай спадчыны беларускага народа. Сучаснікі называлі яго беларускім Далем, удзячныя нашчадкі характарызувалі жыццё гэтага простага настаўніка як навуковы подзвіг.

Цікавасць Івана Насовіча да вывучэння беларускай народнай творчасці была звязана з актывізацыяй рэвалюцыйна-вызваленчага руху, калі на Беларусі пачалі пашырацца ідэі нацыянальнай самасвядомасці. Нягледзячы на адсутнасць друкаваных органаў на беларускай мове, на царскую палітыку русіфікацыі заходніх ускраін імперыі, на выкараненне ўсяго мясцовага, цікавасць да беларускага краю не змяншалася. На старонках рускага і польскага перыядычнага друку ў сярэдзіне і другой палове XIX ст. змяшчаліся розныя творы народна-фальклорнага зместу, матэрыялы па этнаграфіі і гісторыі Беларусі. З сярэдзіны XIX ст. вывучэнне народнай гаворкі, помнікаў пісьменства, фальклору і этнаграфіі ў Беларусі стала праводзіцца пад кіраўніцтвам і па даручэнні Рускага географічнага таварыства. Разасланая ў 1847 г. праграма этнаграфічнага аддзела таварыства аб’ядноўвала ўласна этнаграфію, антрапалогію, фалькларыстыку і мовазнаўства. Самым актыўным карэспандэнтам

стаў І. Насовіч. Ужо ў 1850 г. ён даслаў у Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Пецярбургскай Акадэміі навук тры рукапісы: філалагічныя назіранні над беларускай гаворкай, невялікі беларускі слоўнік і зборнік беларускіх прыказак. У 1852 г. “Известия Академии наук” змясцілі станоўчы водгук акадэміка Ізмаіла Сразнеўскага. У гэтым самым нумары надрукаваны прыказкі (раздел “Помнікі і ўзоры народнай мовы і славеснасці”) і артыкул І. Насовіча “Тлумачэнні да беларускіх прыказак і прымавак” (раздел “Матэрыялы да слоўніка”).

У хуткім часе даследчык пераслаў акадэміку І. Сразнеўскаму новую працу – зборнік беларускіх песняў. На жаль, гэтыя матэрыялы пакуль што не знойдзены.

Па прапанове Аддзялення рускай мовы і славеснасці І. Насовіч узяўся за складанне алфавітнага паказальніка старажытных беларускіх слоў, якія ўжываюцца ў Актах Заходняй Расіі. Так з’явіўся рукапіс першага гістарычнага слоўніка беларускай мовы, над якім даследчык працаваў больш за пяць гадоў. У гэты час ён працягваў збіраць фальклорныя матэрыялы, працаваў над беларускім тлумачальным слоўнікам.

Працы І. Насовіча ў 1860-я гг. набылі ўсеагульнае прызнанне. Былы настаўнік, філолаг-аматар у 1865 г. стаў лаўрэатам дзвюх прэстыжных прэмій Акадэміі навук: Уваравскай – за “Алфавітны паказальнік ста-

ражытных беларускіх слоў, выбраных з Актаў, што адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі” і палавіннай Дзямідаўскай – за рукапіс “Слоўніка беларускай гаворкі”. Заслугі беларускага даследчыка ацанілі і ў Рускім геаграфічным таварыстве, якое ў гэты час абрала І. Насовіча сваім членам, а праз два гады за збор беларускіх прыказак прысудзіла яму залаты медаль.

Зборнік “Беларускія прыказкі” І. Насовіча заняў асобнае месца ў гісторыі не толькі беларускай фалькларыстыкі другой паловы XIX ст., але і ў фалькларыстыцы ўсходніх славян. Складальнік не задаволіўся звычайнай публікацыяй фальклорных твораў, ён паспрабаваў раскрыць іх сэнс, выявіць паходжанне трапных народных выслоўяў, параўнаць іх з адпаведнымі ў рускай, а таксама польскай, французскай і лацінскай мовах. Падобнага даследавання не мае нават сучасная ўсходнеславянская фалькларыстыка.

Вяршыняй збіральніцкай і навуковай дзейнасці Івана Насовіча стаў “Слоўнік беларускай гаворкі”, дзе сабрана і растлумачана больш за 30 тысяч слоў жывой беларускай мовы. Гэты тлумачальны слоўнік беларускай мовы XIX ст. быў першым грунтоўным даследаваннем у галіне беларускай лексікаграфіі, у якім адлюстравана багацце лексічнага корпуса гутарковага беларускага слова. Укладанню слоўніка І. Насовіч аддаў каля 20 гадоў жыцця. У 1868 г. “Слоўнік беларускай гаворкі” быў канчаткова падрыхтаваны да друку. Выхад яго ў свет у 1870 г. стаў з’явай выключнай важнасці, якая заклала асновы сапраўды глыбокага і ўсебаковага вывучэння беларускай мовы. Матэрыялам для ўкладання слоўніка даследчыку служылі яго ўласныя запісы, якія ён рабіў у час паездак па Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губернях, яго фальклорныя і этнаграфічныя зборнікі, алфавітны паказальнік старажытных беларускіх слоў, выбраных з помнікаў старабеларускага пісьменства, шматлікія філалагічныя зборнікі і асобныя публікацыі таго часу.

“Слоўнік беларускай гаворкі” засведчыў стан і ўзровень навуковага развіцця беларускай мовы XIX ст., данёс і перадаў нам яе лексічнае і фразеалагічнае багацце, адлюстраванне ў жывым слове “глыбіню мыслення і светаразуменне беларусаў як нацыі”. Праца І. Насовіча здзівіла тагачасную навуковую грамадскасць маштабнасцю і глыбінёй даследавання лексічнага матэрыялу. І. Сразнеўскі падкрэсліваў, што ў гэтым даведніку дадзена месца ўсялякаму слову, якое пачынаецца ў беларускай мове. Побач з агульнаўжывальнай лексікай у ім прыводзяцца і словы, вядомыя толькі ў асобных мясцовых гаворках або абмежаваных сферах іх выкарыстання.

Лексемы тут размяшчаюцца ў строгім алфавітным парадку, словаўтваральна-гнездавым спосабам. Такі метадаў магчымасць даследчыку адразу вызначыць усе лінгвістычныя ўзроўні слова, яго генетычныя, семантычныя і стылістычныя магчымасці, паказаць шляхі папаўнення і ўзбагачэння слоўнікавага корпуса мовы. Каштоўным у працы з’яўляецца не толькі расшыфроўка значэнняў мнагазначных слоў, але і апісанне іх сэнсавай структуры.

Выхаваны на традыцыях расійскай лексікаграфічнай навукі, І. Насовіч падаў словы ў адпаведнасці з

прынцыпамі тагачаснага рускага правапісу. Аднак глыбокае веданне жывой беларускай мовы схіляла яго кожны раз рабіць адступленні ад традыцыйных прыёмаў пісьма. Таму ў слоўніку знайшлі адлюстраванне некаторыя найважнейшыя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы – дзеканне, цеканне, падаўжэнне зычных і іншыя, якія ўпершыню былі зафіксаваны І. Насовічам у беларускім мовазнаўстве і ў далейшым сталі нормай літаратурнай мовы.

“Слоўнік беларускай гаворкі” І. Насовіча – з’ява выключная не толькі ў беларускім, але ўвогуле ў славянскім мовазнаўстве. На ўсіх этапах развіцця беларускай лексікаграфіі ён служыў і служыць выдатным узорам, на які арыентаваліся многія ўкладальнікі перакладных і дыялектных слоўнікаў. За больш як 135 гадоў, што прайшлі пасля выхаду слоўніка, адбыліся карэнныя змены ў жыцці нашага грамадства. У краіне ўсталяваўся новы сацыяльна-палітычны лад, далёка наперад пайшлі навука і культура. Гэта выклікала да жыцця новыя лексічныя мікрасістэмы, тэматычныя групы слоў. Багаты лексічны корпус сучаснай беларускай літаратурнай мовы асабліва наглядна выяўляецца ў супастаўленні са “Слоўнікам беларускай гаворкі” І. Насовіча, у якім, як у люстэрку, праз лексіку адбілася сацыяльна-эканамічнае, грамадска-палітычнае і культурнае жыццё тагачаснага грамадства. Слоўнік І. Насовіча дае магчымасць прасачыць эвалюцыю лексічных значэнняў слоў, адміранне адных слоў і з’яўленне новых, якія адлюстравалі паняцці новага часу.

Перагортваеш старонкі шматлікіх прац І. Насовіча, якія выходзілі амаль кожны год да самай смерці вучонага, і не перастаеш здзіўляцца таму, як многа змог зрабіць гэты чалавек. Ацэньваючы зробленае беларускім даследчыкам, акадэмік Ізмаіл Сразнеўскі пісаў: “Сярод працаўнікоў навукі ёсць заўсёды асобы, вядомыя і паважаныя значна меней, чым таго яны заслужылі. Да ліку такіх працаўнікоў навукі належыць і п. Насовіч. Нікім не падтрыманы, ён працаваў ужо доўгія гады над вывучэннем побыту і мовы беларускага народа; з незвычайнай стараннасцю сабраў і прывёў да ладу велізарны матэрыял. У руках маіх перабывалі яго аб’ёмістыя зборнікі беларускіх прыказак, прымавак, загадак, казак і іншых помнікаў мовы; наўрад ці можна назваць што-небудзь лепшае ў гэтым родзе па шырыні і сур’ёзнасці зместу. ...Я лічу, што неабходна было б выдаць сабранае ім усё без выключэння, таму што ўсё аднолькава заслугоўвае поўнага даверу і ўсё цікавае і патрэбнае для спазнання беларускага народа”.

Пераважная большасць прац Івана Насовіча ў наш час не перавыдалася. Толькі ў 1983 г. дзякуючы намаганням супрацоўнікаў акадэмічнага Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа, а таксама даўняму даследчыку лексікаграфічнай спадчыны беларускага вучонага Міхаілу Судніку выйшла факсімільнае выданне “Слоўніка беларускай гаворкі” (у арыгінале “Словарь белорусского наречия”).

Мікалай ПРЫГОДЗІЧ,

доктар філалагічных навук,

Алена ПРЫГОДЗІЧ,

кандыдат філалагічных навук.

СЛОВА КІРЫЛЫ ТУРАЎСКАГА*

– Божа? – спытаў мастак у неба. – З чым я, Твой раб, з’яўлюся да Цябе? Што прынясу? Мае дары што вартыя?..

І раптам убачыў свой родны край – Палессе, вёску Чыкалавічы, там Брод, Раўкі, вятрак дзеда Пампея, рэчку маленства Брагінку, маму са збанам малака ў руках і бацьку, аперазанага гулагаўскім калючым дротам, бабу Сынклету з яйкамі ў прыполе, дзядзьку Алеся ў чырвонай, як агонь, кашулі, жанчын у белых строях, паляшучак, у шлёмах ды кальчугах пад бела-чырвонымі сцягамі вояў Грунвальда, асветнікаў Сымона Буднага ды Сімяона Полацкага, у Тураве на бруку Кірылу, стоўпніка і златавуста на ўсё Палессе, на ўвесь славянскі свет, які над хатамі палешукоў узвышаўся чалом высокім і доўгімі, да плечаў, валасамі, і кніжнікі былі навеішыя – Скарына, Купала, Колас, Цётка, Багдановіч, Яська з-пад Вільні трымаў высока над галавой “Мужыцкую праўду”, каб беларусы бачылі, чыталі ды шанавалі волю. Яшчэ было там шмат дубоў ды хвояў, буслоў ды ластавак, усялякіх зёлак, кветак. У рамках залатых і срэбных. І ў чырвоных.

Ці тое – сон? Але ж не спаў? Дары свае – карціны – нёс Госпаду і людзям. І думаў, і шаптаў:

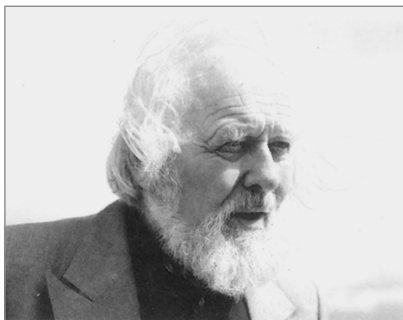
– Даруй, што мала...

А голас зверху, дзе шапка дуба, не змаўкаў:

“Нясі свой снеў...

сваю любоў...

малітву сэрца...”

Гаўрыла Харытонавіч Вашчанка (нар. 20 чэрвеня 1928 г. у в. Чыкалавічы Брагінскага р-на) – жывапісец. Заслужаны дзеяч мастацтваў Беларусі, народны мастак Беларусі, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі за 1987 г. Закончыў Львоўскі інстытут ужыткавага і дэкаратыўнага мастацтва (1955).

У “Родным слове” былі змешчаныя артыкулы пра слаўтага творцу “Манументальны сімвалізм Гаўрылы Вашчанкі” (2003, № 6), “Выявы дуба ў творах Гаўрылы Вашчанкі” і «“Яблынька” Гаўрылы Вашчанкі» (2003, № 2 і № 9 адпаведна). Аўтар усіх – Марына Тараканова.

* Пачатак змешчаны на чацвёртай старонцы вокладкі часопіса.

І ВОБРАЗ

Вецер гнаў хвалі ў бераг Прыпяці.

Мастак стаяў па-над вадою, не заўважаючы, як хвалі цалавалі чаравікі, углядаўся ў сонечныя плямкі ў вадзе, як яны жвір па дне ракі ганялі, з каменьчыкаў клалі малюнкi, нібы нябачная рука збірала іх па колерах, памерах, адметных метах, якія меў кожны галышок.

Яны ўсе былі нетрамі Палесся, драбінкамі ці вапняку, ці крэменю, граніту. Мастак ужо неаднойчы думаў пра тое, што гэта не пыл зямны, а найпрыгожы ды найтрывалы жэмчуг для мазаікі. Прырода гэта ведала, яна ім цешылася, а чалавек, заўсёды ласы на дармавіну, падняць жэмчуг з зямлі, з рачнога дна, не меў ахвоты. І толькі вада ды сонца радаваліся галышам.

“Творцам рухаецца зямля і сыплецца каменне...”

Мастак схамянуўся: голас Кірылы з града Турава? Дык ці не ён, святы Кірыла, са свае длані сыпаў жэмчуг?

Даўно меў думку: каму-каму, а златавусту першаму з славянаў постаць ды аблічча вымураваць мазаікай, класці не смальту, а родны жэмчуг, кожны каменьчык падбіраючы па тоне, колеры, фактуры, форме. Вось толькі дзе ўзяць выяву, яго аблічча? Якім ён быў? За даліной гадоў – восем стагоддзяў, – як жыў ды гаварыў з людзьмі ды Богам златавуст, яго выяў час не пакінуў, ёсць толькі Слова пропаведзяў, адно ў іх агонь яго вачэй і сэрца. А гэта – мала? Ці шмат? Як ды чым мераць? Ёсць, праўда, яшчэ догмат іканапісцам: “Прападобны айцец Кірыла, епіскап Тураўскі, іжэ бліз Кіева, выглядам надсед, власы з вушэй, брада з Міколаву, але не курчаватая, простая, рызы свяціцельскія, у амафоры, у руках кніга”. Догма іканапісная – не догма жывапісцу свецкаму? Вядома. Тады дзе вобраз Кірылы бралі найпершыя іканапісцы? Адкуль браў дзіўна выразныя славянскія абліччы святых для фрэсак Спаса-Праабражэнскай царквы ў Вялікім Ноўтарадзе мастак зусім не славянскага паходжання, візантыец грэчаскай крыві Феафан? Альбо як не заўважыць тое, што мадонны Леанарда да Вінчы ці Рафаэля маюць абліччы безумоўна італійскія, мадонны Гейнсбара – ангельскія, мадонны Дзюрэра – нямецкія, мадонны Сурбарана ці Веласкеса – іспанскія? Кожны сапраўдны мастак бачыць нацыянальны тып мадэлі, калі ж няма мадэлі, піша па ўяўленні – тыпаж хоць зборны, але ўсё адно нацыянальны? Дык хто, як тып этнічны, Кірыла Тураўскі? Хто, як не паляшук? Твар, чэрап, пастава, дух і мова, агмень ягоных пропаведзяў – усё паляшучкае? Дык і пішы палешука!..

“Творцам рухаецца зямля...”

Творца – Усявышні?..

Але ж і ты, мастак, зямны ды грэшны, назваўся творцам – будзь у Бога вартым і мастаком, і сынам.

І фарбамі, і жэмчугам Палесся мастак Гаўрыла Вашчанка клаў на аснову вобраз Кірылы Тураўскага.

ЖАНЧЫНА Ў ЦЭНТРЫ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА КОСМАСУ

Жанчына – галоўная фігура беларускага нацыянальнага космасу. Яна, як і сама прырода, з глыбокай старажытнасці разумелася як важны творчы пачатак Сусвету, бо звязана з таямніцай з’яўлення новага жыцця, сама дае жыццё. Жанчына-Маці – вобраз, які з даўніх часоў існаваў у многіх народаў свету і як абагаўленне самой зямлі пакінуў водгулле ў фальклору. Рэшткі культуры жанчыны захаваліся ў беларускіх сямейных і каляндарных абрадах і звязанай з імі паэзіі, а таксама і ў іншых відах і жанрах айчыннага фальклору.

Большасць даследчыкаў пагаджаецца з тым, што шанаванне жаночага боства вядзе пачатак з эпохі палеаліту. Вялікая Багіня мела ў розных народаў у розныя гістарычныя часы розныя імёны. Напрыклад, у старажытным Перу багіню-прародзіцу называлі *Мата* (або *Ата*), у рускіх – *Макош*, часта яе клікалі Маці ўраджаю, або проста *Маці-Сырой-Зямлэй*, багіняй урадлівасці, апякункай жаночых прац і дзявочага лёсу. У старажытных беларусаў (у прыватнасці ў крывічоў) блізкай да вобраза Вялікай Багіні была *Жыва-Каляда* – багіня-прародзіца ўсяго жывога.

Часцей за ўсё выявы вобраза багіні былі без твару, людзі баяліся яе погляду, прыпісвалі ёй таямнічую сілу варожых чалавеку “дурных вачэй”, якія маглі не толькі нашкодзіць, але і пазбавіць жыцця. Менавіта таму ў некаторых славянскіх казках жаночы дэманічны вобраз *Бабы-Ягі* не мае зроку, а жаночае страшыдла *Ламія* з грэчаскай міфалогіі (яна нават з’ядала дзяцей) не магло прыносіць ніякай шкоды, пазбаўленае вачэй. Таксама можна прыгадаць медузу *Гаргону*, погляд якой знішчаў усё жывое. Вось чаму многія народы баяліся і баяцца жаночых вачэй, асабліва чорных і карых. У старажытнай Беларусі існавала павер’е, што ў лазню нявесту павінны весці толькі яе шэравокія або блакітнавокія сяброўкі, каб “не сурочылі”. Кумой (хроснай маці) таксама выбіралі жанчыну са светлымі вачыма.

Вялікая Багіня ўвасабляла не толькі нараджэнне, але і смерць. Менавіта да яе ўзыходзіць вядомы вобраз смерці ў жаночым абліччы, то страшэннай бабы, то маладой дзяўчыны. Гэта адлюстравана ў беларускіх тэкстах галашэнняў па нябожчыку. Напрыклад, калі паміраў малады хлопец (жаніх), то казалі, што ён “*зручыўся на шлюб з другой нявестай*” (са смерцю).

Багіні практычна ва ўсіх народаў быў прысвечаны пяты дзень тыдня. У беларусаў ён называўся днём *Параскевы-Пятніцы*, якая апекавала шлюб, клапацілася пра захаванне і дабрабыт сям’і, аблягчала лёс жанчын, таму жанчыны яе вельмі шанавалі. Лічылася, што ў пятніцу нельга працаваць, каб не зведаць на сабе гнеў багіні. У старажытных беларусаў у сваты часцей за ўсё хадзілі менавіта ў пятніцу, бо звычайна ў гэты дзень жанчыны не займаліся многімі хатнімі справамі і маглі добра прыняць сватоў. Вобраз Параскевы-Пятніцы суадносіцца ў народных уяўленнях і з моцнай, здаровай, заможнай сям’ёй. Гэта адна з язычніцкіх багіняў, пазней уключаная ў пантэон праваслаўных святых. На Беларусі яна лічылася жаночай заступніцай, абаронцай сям’і, апякункай рукадзелля. У народнай вышыўцы вобраз Параскевы-Пятніцы паўстае ў выглядзе

зоркі, абмежаванай гірляндай кветак, з крыжыкам у цэнтры. Пра дабрыню і міласэрнасць гэтай багіні існуе шмат легендаў, у якіх Параскева аддае беднай сялянцы сваё адзенне, дапамагае жанчыне-парадзісе нарадзіць дзіця, вылечвае ад хваробы працавітую добрую маці і карае гультайку, нядбайную да дзяцей.

Супярэчлівасць вобраза Вялікай Багіні-Маці, яе добрага і злага пачаткаў адбілася ў народнай міфалогіі. **Светлы бок** багіні прадстаўлены такімі жаночымі міфалагічнымі вобразамі, як *Цёця*, якая лічыцца багіняй лета і ў адрозненне ад багіні вясны *Лялі* заўсёды паўстае як прыгожая, прывабная, мажняя жанчына са спелымі каласамі і спелымі пладамі ў руках. Цікавы і прыгожы вобраз *Талакі* – апякункі жніва і ўрадлівасці. **Цёмны бок** (жорсткасць, бяэлітаснасць, варожасць да чалавека) увасобіўся ў такіх вобразах народнай міфалогіі, як вобразы *Бабы-Ягі* (гаспадыні ўсіх ведзьмаў), *жалезнай бабы* (якая жыве ў палях і агародах і есць дзяцей), *мары* (злоснага духа ці прывіда, што душыць людзей у час сну), *поймы* (чарціхі з балотаў), *русалак* (памерлых нехрышчоных дзетак і дзяўчат-самагубак, якія заманьваюць людзей у ваду ці ў лес і насмерць заказытваюць) і інш.

Але нягледзячы на гэтую супярэчлівасць, роля Вялікай Багіні-Маці ў жыцці старажытных людзей была вельмі значнай, як і роля жанчын у старажытным і сучасным грамадстве. Прывядзём некалькі прыкладаў. Мужчына быў і застаецца заснавальнікам сацыяльнага жыцця: ён, верагодна, вынайшаў зброю, алфавіт і сацыяльныя законы, сродкі перамяшчэння, гандаль, грашовую сістэму і карыстанне металамі. Але жанчына стварыла своеасаблівую формулу хатняга жыцця: дом, земляробства, медыцыну, мастацтва прасці, шыць, гагаваць ежу. І яшчэ невядома: вынаходніцтва здабычы агню – гэта проста выпадак ці вынік доўгай, карпатлівай працы жанчыны, якая паставіла сабе на службу і раслінны, і жывёльны свет. Самае ж значнае дасягненне жанчыны, што мела надзвычай важнае значэнне для чалавечай цывілізацыі: яна змяніла характар мужчыны і пераўтварыла неўтаймаванага воя, якім ён быў спачатку, у мірнага земляроба.

У беларусаў, як і ў многіх іншых народаў, любая справа не можа абыходзіцца без жанчыны: сам прыход вясны, што ўжо адчуваецца ў прыродзе, пачатак земляробчых работ, клопат пра ўраджай, жніво і многае іншае. Клікаць жа вясну павінны былі толькі дзяўчаты і жанчыны (мужчыны ніколі не ўдзельнічалі ў рытуалах “гукання вясны”, не спявалі вяснянак). Прыход вясны адзначаецца яшчэ і веснавымі каргодамі, дзе таксама галоўная роля належыць жанчынам і дзяўчатам, іх вясёлы настрой дапаможа зямлі працнуцца і стаць урадлівай. Паколькі жанчына, як і сама зямля, з’яўляецца жыватворным вытокам, то менавіта яна, а не мужчына, звяртаецца з песняй да сіл прыроды з просьбай добрага ўраджаю, дабрабыту сям’і, нараджэння здаровых дзяцей і г. д.

Ірына КАЗАКОВА,
доктар філалагічных навук.

РОЗНЫЯ, АЛЕ ПАДОБНЫЯ СВАТЫ – 23 ЛЮТАГА І 8 САКАВІКА

Фэстонім *Дзень абаронцаў Айчыны* з'яўляецца на старонках газеты “Звязда” амаль з самага заснавання свята і носіць назву *Дзень Савецкай Арміі і Ваенна-Марскога флоту* (23.02.1985). Напачатку свята згадвалася толькі ў “Загадах міністра абароны СССР” як чарговая гадавіна ўтварэння ўзброеных сіл: *67-я гадавіна Савецкай Арміі і Ваенна-Марскога флоту* (23.02.1985), *гадавіна нараджэння Савецкіх Узброеных Сіл* (23.02.1986). Толькі ў 1994 г. з'явілася ў друку новае найменне – *Дзень абаронцаў Айчыны і Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь* (23.02.1994), што звязана з пераходам свята з разраду полінацыянальных у нацыянальных. Па аналогіі з Днём жанчын свята называецца Днём мужчын (23.02.2002). На старонках газеты “Звязда” не прыводзіцца метанімічны аналаг афіцыйнай назвы (*23 Лютага*), хоць згаданы варыянт з'яўляецца на паштоўках, у навінах і іншых крыніцах інфармацыі.

Дзень абаронцаў Айчыны характарызуецца ў выданні праз перыфразы: *дзень памяці аб баявой славе Чырвонай і Савецкай арміі* (23.02.2002); *дзень памяці мужнасці і гераізму ўсіх пакаленняў абаронцаў Айчыны* (22.02.2003); *салдацкае свята* (21.02.2004); *працяг слаўных традыцый пераемнасці пакаленняў і павагі да гераічнай гісторыі, мужнасці абаронцаў Радзімы* (23.02.2005).

Праз перыфразавую характарыстыку Дзень абаронцаў Айчыны паўстае як рэтраспектыўнае свята (звернутае ў мінулае), якое непарыўна звязана з гераічнай ваеннай мінуўшчынай. Пра рэтраспектыўную скіраванасць падзеі сведчыць і тое, што свята характарызуецца як *сімвал усенароднага прызнання ратнага подзвігу воінаў* (23.02.2001).

Міжнародны жаночы дзень бярэ свой пачатак у ЗША з маршаў пратэсту жанчын-сацыялістак (*І першапачаткова зусім не святам вясны і каханя было 8 сакавіка, а днём барацьбы за свае парушаныя правы*; 05.03.1994). Потым амерыканскі вопыт прыдаўся нямецкім сацыялістам (...ініцыятары свята 8 сакавіка – нямецкія рэвалюцыянеркі Клара Цэткін і Роза Люксембург; 08.03.1993). І толькі ў 1917 годзе савецкія рэвалюцыянеркі перанялі еўрапейскі досвед, зацвердзіўшы свята жанчын 23 лютага (паводле Юліянскага календара). З 1918 года, пасля пераходу на Грыгарыянскі календар, свята перамясцілася на 8 сакавіка (як і ва ўсёй Еўропе), а на ранейшы жаночы дзень у 1918 г. прыпала маладое савецкае свята – Дзень Савецкай Арміі і Ваенна-Марскога флоту.

Афіцыйная назва свята *Міжнародны жаночы дзень* прэзентуецца ў газеце “Звязда” праз шэраг вытворных, скарочаных і дапоўненых варыянтаў.

1. Спрашчэнне першапачатковага фэстоніма: *Міжнародны дзень жанчын* (05.03.1994) – мадыфікацыя афіцыйнага наймення, у якой дапасаваны атрыбуты *жаночы (дзень)* замяняецца *недапасаваным дзень (жанчын)*; *жаночы дзень* (08.03.1988), *Дзень жанчын* (06.08.1997), *свята жанчын* (07.03.1996) – усечаны двухчленны варыянт першапачатковага трохчленага наймення; *Дзень Жанчыны* (07.03.1995) – базавы назоўнік у намінацыі свята змяняе лік з адзіночнага на множны; *8 Сакавіка* (07.03.1996) – другасная намінацыя, метанімічны перанос даты святкавання на найменне свята.

Скарочаныя, спрощаныя найменні свята з'яўляюцца трапнымі інварыянтамі і дарэчна суіснуюць з першапачатковым (“афіцыйным”) фэстонімам. Менавіта праз іх змяшчаюцца акцэнтны ў найменні свята: *міжнароднае* (увага звяртаецца на наднацыянальнае значэнне падзеі), *жаночае* (акцэнтуюцца гендэрная прыналежнасць), *жанчыны* (свята пераходзіць з класа масавага ў персанальнае для кожнай жанчыны паасобку), *8 Сакавіка* (увага аддаецца даце святкавання, якая належыць пачатку вясны).

2. Ускладненне першапачатковага фэстоніма: *свята 8 Сакавіка* (05.08.1994), *дзень 8 Сакавіка* (08.03.1985) – пашырэн-

не першапачатковага фэстоніма дадатковым словам *свята (дзень)* прыводзіць да плеаназму (парушэнне кантэкстуальнай дарэчнасці, звязанае з ужываннем лішніх, “пустых” слоў); *Міжнародны жаночы дзень 8 Сакавіка* (08.03.1990), *Міжнародны дзень жанчын 8 Сакавіка* (05.03.1994) – фэстонім спалучае дзве аналагічныя назвы свята – афіцыйную (*Міжнародны жаночы дзень*) і пераносную метанімічную (*8 Сакавіка*), якія паасобку з'яўляюцца самадастатковымі, а ў сукупнасці перагружаюць выказванне; *свята Дня жанчын* (06.03.1999) – фэстонім утвораны з дапамогай кантамінацыі (перакрыжвання) дзвюх сінтаксічных мадэляў (*свята жанчын* і *Дзень жанчын*), што выклікае таўталагію ў мове газеты.

Пашырэнне першапачатковага наймення свята не заўсёды з'яўляецца дарэчным і ўнармаваным.

Газетныя артыкулы, прысвечаныя Міжнароднаму жаночаму дню, насычаны разгорнутымі перыфразамі (*свята / Дзень + азначэнне*), праз якія можна прасачыць змену тэрытарыяльнай і сацыяльнай лакалізацыі свята: *дзень адзінства і салідарнасці працоўных жанчын усёга свету* (08.03.1985), *дзень інтэрнацыянальнай салідарнасці працоўных жанчын планеты* (08.03.1985) – свята міжнароднае, прысвечанае менавіта *працоўным* жанчынам; *свята інтэрнацыянальнай салідарнасці жанчын планеты* (08.03.1989) – свята па-ранейшаму мае міжнароднае значэнне, але пашыраецца на ўсіх жанчын (не толькі працаўніц); *свята беларускіх мадоннаў* (07.03.2000) – падзея суадносіцца не з міжнароднай, а з нацыянальнай прасторай, прысвячаецца жанчыне-маці (*мадонне*); *дзень, калі ў сям'і будзе больш цяпла, больш увагі, больш пяшчоты* (05.03.2005) – свята звужаецца да сямейнага кола.

Такім чынам, свята, якое ў сучасным беларускім календары застаецца міжнародным і агульнажаночым, праз перыфразы на старонках газеты бачыцца па-іншаму, як больш інтымнае (свята сямейнае, свята жанчыны-маці).

За доўгі час свайго існавання Міжнародны жаночы дзень набыў уласную сімволіку. З аднаго боку, свята само – сімвал: *8 Сакавіка... сімвалізуе прынцып роўнасці, пачатак вясны і абнаўленне жыцця* (08.03.1991) – свята падаецца сімвалам шчасця грамадскага, усёабдымнага; *У Беларусі гэтае свята з'яўляецца ўвасабленнем шчасця і дабрыві, дабрабыту і ўтульнасці, пяшчоты і вернасці* (06.03.1999) – падзея становіцца сімвалам простага маленькага сямейнага шчасця.

З другога боку, матэрыяльныя сімвалы Міжнароднага жаночага дня застаюцца пастаяннымі на працягу доўгага часу – гэта кветкі: *Без чаго немагчыма абыйсці ў жаночы дзень? Ну, вядома ж, без кветак!* (08.03.1988); *Час пачуццяў, прыгажосці і... мімоз!* (06.03.2004.); *8 сакавіка ў мяне асацыіруецца з цюльпанамі* (05.03.2005).

Такім чынам, два розныя святы, якія характарызуюцца як дыямэтральна супрацьлеглыя (праз найменні святаў, суадносныя перыфразы, другасную намінацыю), тым не менш, падобныя і ўзаемазвязаныя. Святы, якія развяла гісторыя, праз мову зноў сыходзяцца ў адной кропцы.

І вось на старонках “Звязды” адбыўся цікавы сінтэз. Свята *жанчын-ваенных* – сучаснае свята: *Пагоны пасуюць і жанчынам, ці Абаяльныя абаронцы Айчыны* (23.02.1999).

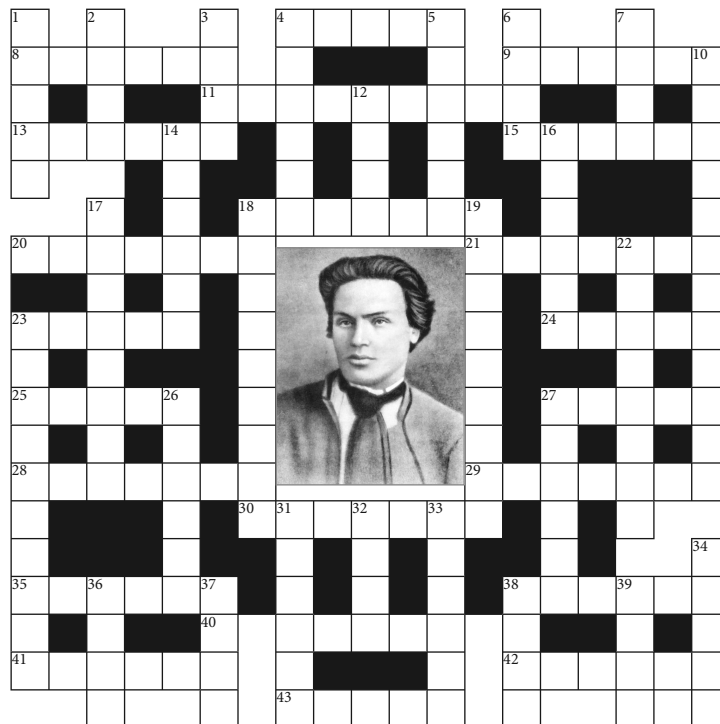
Наталля АВЯРЧУК,
настаўніца беларускай мовы і літаратуры
Яварскай СШ Дзятлаўскага р-на.

У апошнім леташнім нумары Наталля Авярчук разгледзела ўжыванне назваў *Раджаство* і *Каляды* на старонках газеты “Звязда”.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ

КРЫЖАВАНКА

Па гарызанталі: 4. Павучанне, настаўленне (напрыклад, Кастусь Каліноўскага – любіць сваю Бацькаўшчыну). 8. “Мужыцкая...” – першая беларуская газета дэмакратычнага кірунку, якую выдаваў К. Каліноўскі ў часы паўстання. 9. Характар, эмацыянальнасць, сардэчнасць у літаратурным творы (напрыклад, у “Лістах з-пад шыбеніцы” К. Каліноўскага). 11. Вераніка... – дзівочае прозвішча маці К. Каліноўскага. 13. ... Чыкунскі. Кіраўнік паўстанцкага атрада на Быхаўшчыне. Паводле прысуду быў расстраляны ў Магілёве. 15. Саюз, садружнасць. 18. Заява з просьбай аб пераглядзе або адмене судовага рашэння (разм.). 20. “За нашу і вашу...!” – баявы кліч паўстанцаў. 21. Народны паэт Беларусі, аўтар паэмы “Хамуціус”, прысвечанай К. Каліноўскаму. 23. Дэмакратычная... – кірунак у дзейнасці паўстанцаў на чале з К. Каліноўскім. 24. Памяшканне для сушкі снапоў збожжа ці лёну. 25. ... – гаспадар з-пад Вільні – адзін з псеўданімаў К. Каліноўскага. 27. “Люцынка, або... на Літве” – вершаваны твор Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, які падтрымаў паўстанне. 28. Сукупнасць сродкаў, неабходных для адпору ворагу. 29. Жонка князя. 30. Гандлёвая плошча ў Вільні, дзе на загад Мураўёва-вешальніка быў пакараны смерцю К. Каліноўскі. 35. Горная парода, якая ўжываецца для шліфоўкі ці чысткі металічных вырабаў. 38. Жанр вершаванага твора (напрыклад, “Кастусь Каліноўскі” Пётруся Броўкі). 40. Прадстаўнікі найбуйнейшага на Беларусі магнацкага роду, сярод якіх быў шэраг асветнікаў. 41. Польская пісьменніца, аўтар апавесцяў, апавяданняў “Гадэ-вуш”, “Хам” і іншых, у часы паўстання была сувязной партызанскага атрада. 42. ... – грамадзянін. Псеўданім беларускага пісьменніка, гісторыка, этнографа Аляксандра Ельскага, які падтрымаў паўстанне і знаходзіўся пад наглядам паліцыі. 43. Тое, што і абраз.

Па вертыкалі: 1. Патаемнае месца, тайнік (у Кастуся Каліноўскага гэта былі Святаянскія мury, дзе ён хаваўся ад пераследу). 2. Воін, удзельнік паўстання. 3. Прадмет жаданняў, імкненняў (у К. Каліноўскага – бацьчы Беларусь свабоднай). 4. Дачка брата або сястры, пляменніца. 5. Назва (у множным ліку) залежных сялян у Вялікім княстве Літоўскім. 6. Напрамак дзейнасці, развіцця чаго-небудзь (перан.). 7. Сістэма знакаў для сакрэтнага пісьма. 10. Вёска былога Гродзенскага павета, у якой нарадзіўся К. Каліноўскі. 12. Тон, інтанацыя мовы (перан.). 14. Сакрэтная ўмоўная фраза (у паўстанцаў 1863 г.: “Каго любіш? – Люблю Беларусь. – Так узаемна”). 16. Герой старажытнагрэчаскай міфалогіі. 17. “... чарнаброва, галубка мая” – з верша К. Каліноўскага, напісанага з турмы на волю, у якім ён звяртаецца да сваёй нарачонай Марыі Ямант і да беларускага народа. 18. Сівабароды – аксакал, чорнабароды – ... 19. Беларускі лінгвіст, географ, гісторык, аўтар гімна беларускіх татар, нараджэнец Пастаўшчыны. 22. Беларускі пісьменнік, аўтар зборніка паэзіі “Вершы”, “Сябрам”, кніжак для дзяцей “Красавік”, “Барадаты камар” і іншых (сёлета, у лютым, 100 гадоў з дня яго нараджэння). 23. Прозвішча, пад якім ведалі сучаснікі беларускую фалькларыстку, удзельніцу паўстання 1831 г. Эмілію Плятэр (за мужнасць яе параўноўвалі з Жаннай д’Арк). 26. Письмовы зварот (з такім К. Каліноўскі звяртаўся да народа Беларусі). 27. Дробнапамеснае дваранства на Беларусі, са збыднелага роду якога паходзілі і бацька К. Каліноўскага – Сямён. 31. Урачыстасць, прысвечаная гадавіне якой-небудзь падзеі (напрыклад, 170-годдзю з дня нараджэння К. Каліноўскага). 32. Клас нізкарослых спаравых раслін, распаўсюджаных на Беларусі. 33. Беларуская піяністка, кампазітар, дачка В. Дуніна-Марцінкевіча, якая за ўдзел у паўстанні была выслана ў Сібір. 34. Дзяржаўныя грашовыя сродкі, каштоўнасці, куды, як сведчаць сучаснікі, часта запускаў руку Мураўёў-вешальнік. 36. Той, хто прысвяціў сваё жыццё служэнню народу, мастацтву, літаратуры (перан.). 37. Паўночна-Заходні... – назва ў часы паўстання 1863 – 1864 гг. сучаснай тэрыторыі Беларусі. 38. Апавяданне аб праўдзівым здарэнні. 39. Паўднёвая садавіна, якая па форме нагадвае яблыкі.

37. Край. 38. Выв. 39. Аліва.
 18. Карасакал. 19. Якібуўскі. 22. Шушквіч. 23. Прытанка. 26. Агова. 27. Шыбеніца. 31. Угодкі. 32. Імк. 33. Каміля. 34. Казна. 36. Жрац.
Па вертыкалі: 1. Спраг. 2. Ваец. 3. Мара. 4. Нябога. 5. Закушкі. 6. Шыш. 7. Шыш. 8. Шыш. 9. Шыш. 10. Мастаўшчыны. 11. Нота. 12. Нота. 14. Парочы. 16. Ахвіс. 17. Ма-
 24. Суння. 25. Яска. 27. Швецы. 28. Абарона. 29. Княжыня. 30. Лўкішкі. 35. Наждак. 38. Вада. 40. Радышкі. 41. Ажышка. 42. Літвін. 43. Ікона.
Алфавітны паўстанцкі: 4. Назва. 8. Прыгуд. 9. Прыгуд. 11. Рыбніцкая. 13. Анцышта. 15. Халўс. 18. Касцява. 20. Свабода. 21. Купішчы. 23. Прыгуд.

Склаў Явон ЦЕЛЕШ.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова»». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі. Рэгістрацыйны нумар часопіса 346. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015702170012 у Сталічным аддз. ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны:

галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара і рэдактараў (017) 203-34-79, адказнага сакратара (017) 203-07-40, галоўнага бухгалтара і справавода (017) 203-24-69. Факс (017) 203-24-69. E-mail: rodnaje_slova@tut.by

Падп. да друку 31.01.2008. Формат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура «Minion Pro». Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 13,02. Ум.-фарб. адбіт. 14,07. Ул.-выд. арк. 14,8. Тыраж 3618 экз. Зак. 229.

Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”». 220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79.